ИЗДАТЕЛСТВО
НА ШУМЕНСКИ
УНИВЕРСИТЕТ
ЕП. КОНСТАНТИН
ПРЕСЛАВСКИ

П 949.72
Е70
50240

10

ЧАСТ II

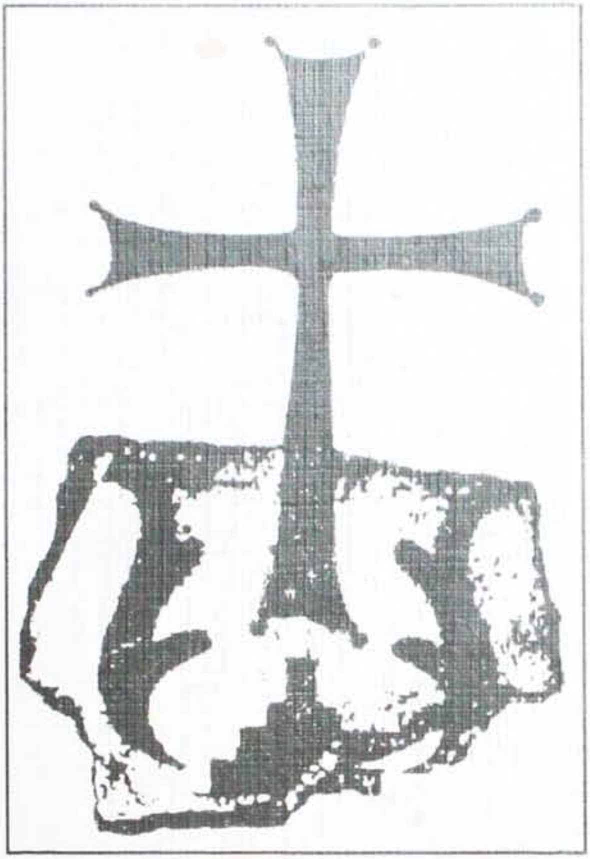

ЕПИСКОП-КОНСТАНТИНОВИ ЧЕТЕНИЯ

Шуменски университет
"Епископ Константин Преславски"

Шуменски Университет
БИБЛИОТЕКА

ЕПИСКОП-КОНСТАНТИНОВИ ЧЕТЕНИЯ

"ЛИЧНОСТ И СОЦИУМ"

Том 10

Част II

120000027862

Университетско издателство "Епископ Константин Преславски",
Шумен 2007

ОИИС

Шуменски университет
"Епископ Константин Преславски"

БИБЛИОТЕКА

ЕПИСКОП-КОНСТАНТИНОВИ ЧЕТЕНИЯ

"ЛИЧНОСТ И СОЦИУМ"

Том 10

Част II

120000027862

Университетско издателство "Епископ Константин Преславски",
Шумен 2007

50240 949.72(063)+230.1(063)+351.68(063)

Отговорен редактор на тома: *доц. д-р Димитър Салтиров Димитров*

© Авторски колектив, 2007
© Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", Шумен 2007

ISBN: 978-954-577-387-7

СЪДЪРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И БОГОСЛОВИЕ 5

1. доц. д-р Стоян Танев – Иван Багрянов и неговите възгледи за модерното земеделие в България 7
2. ст. ас. д-р Стефан Минков – Българското стопанство в условията на съглашенската окупация след Първата световна война. 22
3. гл. ас. д-р Росица Ангелова – Проверка и оценнка в дистанционно обучение – състояние и перспективи. 37
4. Ивелина Ефтимова (докторант) – Отражението на традиционната представа за "мъжка" и "женска" работа върху изграждането на половите (Gender) позиции в българското традиционно семейство 42
5. гл. ас. д-р Росица Ангелова – Екатерина Златоустова за учебните програми по история. 56
6. ст. ас. Данаил Петров – Проучване на тракийската селищна мрежа в Разградска област. 61
7. Станислава Цанева (магистър) – Походите на Хипталон и Заберган срещу Византия и войната от втората половина на VI век. 65
8. Константин Константинов (докторант) – За игрите на населението в Плиска. 82
9. Николай Кънев (докторант) – Византийската титула "вест" и нейната еволюция през XI век. 92
10. доц. д-р архим. Павел Стефанов – Историография на монтанинския разкол (II век) 107
11. доц. д-р Дора Димитрова – Боянската черква (Археологиечско проучване 1985-1991 г.) 116
12. Стефан Стефанов (докторант) – Енорийската общност и разгръщане на социалната дейност на енорийско ниво – перспективен поглед. 137

НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ

НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ 147

13. доц. д-р Димитър Митрев – Общество и сигурност в глобализиращия се свят. 149

14. доц. д-р Димитър Салтиров – Аспекти на националната сигурност в условията на глобализиращия се свят. 156

15. доц. д-р Генчо Сандев – Сигурност на обществената система.....168

16. Галя Йорданова (докторант) – Към въпроса за християнската етика и нейното място в българската армия....................................187

17. Николай Андонов (докторант) – Национализъм и православие 195

ИСТОРИЯ
И
БОГОСЛОВИЕ

ИВАН БАГРЯНОВ И НЕГОВИТЕ ВЪЗГЛЕДИ ЗА МОДЕРНО ЗЕМЕДЕЛИЕ В БЪЛГАРИЯ

Стоян Танев

> Има едно средство за
> приобщаване на един народ
> към неговата държава – това е
> любовта на държавата към народа.
>
> Моето сърце еднакво
> откликва на всеки тон,
> който звучи български
> и човешки.
>
> ***Иван Багрянов***

В научната статия е направен анализ на обективните и субективните обстоятелства при наличието на които Иван Багрянов формира своите възгледи за модернизацията на земеделието в Царство България. В нейното съдържание са отразени дейността на Иван Багрянов като депутат в Народното събрание и държавната му политика като министър на земеделието и държавните имоти за подобряване състоянието на българската аграрна икономика. Върху основата на обилна историографска и документална информация е доказана неговата голяма заслуга за модернизирането на производствената и социалната стуркура на бъгарското село в навечерието и по време на Втората световна война.

IVAN BAGRYANOV AND HIS VIEWS ON MODERN AGRICULTURE IN BULGARIA

Stoyan Tanev

Abstract: *The paper analyses the objective and the subjective circumstances on the basis of which Ivan Bagryanov formed his views on the modernization of Bulgaria in the Bulgarian Kingdom. It deals with Ivan Bagryanov s activities as a deputy in the National Assembly and his state politics as the Minister of Agriculture and State Property for the improvement of the conditions of the Bulgarian agrarian economy. On the basis of abundant historiographical and documentary data the paper discusses his great merits about the modernization of the production and the social structure of the Bulgarian village on the eve of and during the second Word War.*

Key words: *Bulgarian village, Ivan Bagryanov, Bulgarian agrarian economy.*

От Освобождението на България през 1878 г. до средата на XX век основен отрасъл в българското народно стопанство е аграрната икономика, която има най-значим дял във формирането на националния доход на страната. Поради това важно обстоятелство за обществото и държавата в България, модернизацията на земеделието е обективна необходимост. Само чрез нея то става по-продуктивно, ефективно и с по-големи експортни възможности. Само модерното земеделие е в състояние да задоволява увеличаващите се потребности на населението от селскостопански продукти и да осигури повече валутни постъпления от износ на такива продукти. Земеделието осигурява суровини за много отрасли на леката индустрия. Следователно то е предпоставка за нейното развитие. Обработваемата селскостопанска земя е вечно средство за производство и в това е нейното предимство спрямо средствата за производство в промишлените отрасли. В този смисъл тя е национално богатство, което трябва постоянно да нараства и да се опазва от всички български правителства.

Не всички български правителства и не всички български държавници обаче осъзнават необходимостта от модернизация на земеделието в България. Затова десетилетия наред то е изостанало, нискодоходно, нерентабилно, без необходимата механизация и без повсеместно прилагане постиженията на селскостопанската и ветеринарно-медицинската наука. В Царство България не се създава уедрено земеделие, за да стане възможно използването на селскостопанска техника и изграждането на национална напоителна система в по-големи мащаби.

Модернизацията на земеделието във всяка страна става реалност когато се прилага целенасочена държавна политика за нейното осъществяване, когато са налице освен благоприятните природни условия и субективно-личностните фактори за тази модернизация. Един от българските държавници, който има безспорен принос в създаването на модерно земеделие в България в края на 30-те и началото на 40-те години на XX век е Иван Багрянов.

От какво се предопределят и как би следвало да се обясняват неговите възгледи за модерно земеделие в България?

Иван Багрянов проявява трайни интереси към проблемите на българското земеделско стопанство. Син на богат земевладелец, той генетически е привързан към собствената плодородна земя близо до с. Воден, Разградско. Младият Багрянов е приобщен не само към земята на своите родители. Доказателство за привързаността и любовта му към земята на България са неговите военно-патриотични подвизи като офицер във войните за национално обединение на Отечеството. Подвизи засвидетелствувани с осем български и чуждестранни ордена за храброст. В следвоенните години той не се задоволява с придобитото военно и започнатото юридическо образование. През есента на 1922 г. пристига в Германия и става студент по агрономство в Лайпциг. По-късно продължава висшето си образование по същата специалност в австрийската столица Виена. Със своето солидно за времето си военно и агрономическо образование не се втурва в българската политика макар и да притежава необходимите интелектуални качества за просперираш буржоазен политик. Не полага усилия да остане и в дворцовия антураж на цар Борис III или отново да влезе в обкръжението на монарха дори няколко години след зловещо-трагичните събития в България през 1923-1925 г. Събития, които разтърсват обществената съвест и оставят дълбока следа в неговата крехка и лесно накърнима душевност. Преодолявайки носталгично-интимните си любовни чувствени увлечения към княгиня Евдокия, прекъснати поради безцеремонното царско високомерие на бащата в изгнание Фердинанд, Иван Багрянов остава верен на своя родов корен и се завръща във Воден. Тук той реализира своето основно професионално призвание: да превърне наследствения си чифлик в модерно и образцово земеделско стопанство с много старание и научно знание. Заслужава особено внимание още един факт от неговия личен живот. През 1931 г. той избира за своя съпруга Емилия д-р Вичо Панова от Шумен, която в предходната година завършва агрономство в Нанси – Франция. Този избор не е случаен. Покритието на професионалните интереси в съвместния семеен живот е важна предпоставка и очаквана гаранция за успешно развитие на земеделското стопанство на фамилията Багрянови, източник на материално благополучие, на собствено човешко достойнство и на относително разграничаване по своя воля от властващия политически елит на България. По-късно се жени за богата земевладелка от с. Избул, Новопазарско. Следователно съвкупност от обективни и субективни обстоятелства позволяват на Иван Багрянов да не се откъсне от българското село, от икономическите, социалните и битовите проблеми на селските стопани и да остане завинаги свързан с аналитично-критична мисъл за миналото и конкретни полезни дела за настоящето и бъдещето на българското земеделие[1].

Оставайки петнадесет години на село, Иван Багрянов модернизира своето земеделско стопанство в което се произвеждат селскостопански продукти за семейно потребление, за вътрешния пазар и за износ. В създадената и добре поддържана собствена крупна аграрно-производствена структура прилага на практика теоретическите си знания като агроном. Сам се убеждава в предимствата на едрото земевладение не само в западните държави, но и в своето индивидуално стопанство. Не секва неговият интерес към българската и чуждестранната аграрно-икономическа научна периодика, към трудове на български учени за състоянието и развитието на земеделието в нашата страна, към научно-популярна селскостопанска книжнина. До неговото професионално мислене достигат не само нови аграрно-икономически научни възгледи и ценни препоръки за по-рационална земеделска практика, но и нови идеи за по-активна държавно-институционална намеса в българското земеделие. След държавния преврат на 19 май 1934 г. правителството на Кимон Георгиев

---

[1] **Стаменов, М.** Иван Багрянов. С., 1992, с. 10-18,21; **Димитров, Ил.** Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник. Исторически очерк. С., 1995, с. 10-11, 15, 19, 22; **Мигев, Вл.** Иван Багрянов (1891-1945). – В: Български държавници и политици. С., 2000, с. 168-169; Иван Багрянов през погледа на свои съвременници. Шумен, 2001. Съставителство и предговор **М. Куманов,** с. 7; **Найденов, Н.** Спомени с Иван Багрянов. С., 2002, с. 8, 18-19; Гледища (Разград), бр. 33 (5610), 14 май 1991.

и следващите български правителства черпят опит от Запад и Изток в стремежа си да обхванат и регламентират развитието на обществените явления и икономическите процеси по предварително определени от държавата насоки с цел постигане на по-ефективна национална икономика. Държавното планово начало е заложено в основата на замислените стопански реформи. Започва създаването на предвидените от деветнадесетомайския кабинет съсловно-професионални организации на българските селяни – земеделско-стопанските задруги[2].

През 1936 г. Иван Багрянов е избран за председател на околийската земеделска задруга в Нови пазар, а на учредителния конгрес на Общия съюз на земеделските задруги през следващата година и за член на централното му ръководство, като делегат от Новопазарска околия. От май 1938 г. е народен представител, а на 5 октомври 1938 г. става председател на Шуменската земеделска камара. По-късно като министър на земеделието и държавните имоти, на 15 март 1939 г. той е избран и за председател на Общия съюз на земеделско-стопанските задруги[3].

Включването на Иван Багрянов в ръководните органи на съсловно-професионалната организация на земеделските производители в България през втората половина на 30-те години на XX век му дава възможност да се среща и разговаря с местни дейци на тази организация, с представители на изпълнителната власт в села и градове – кметове и общински съветници, със селски стопани. Среща се със сдружени земеделци от БЗНС – Пладне, БЗНС – обединен, БЗНС – Врабча. Той не членува в политическа партия. Това му позволява да общува с водачите на различаващите се по идеология и тактика организационни структури на БЗНС, с лидери на буржоазни опозиционни партии, с представители на безпартийната интелигенция. Ползва се с доверието и на държавния глава цар Борис III. Неговият път на публична личност, авторитетен общественик и компетентен държавник започва не от ръководна стартова позиция на политическа партия, а от Съюза на земеделско-стопанските задруги. Избран за депутат в родния си Разград, той се чувства уверен и достоен да тръгне към върховете на властта с подкрепата "отдолу" и с доверието "отгоре"[4].

---

[2] **Димитров, Ил.** Цит. съч., с. 19; **Мигев, Вл.** Цит. статия, с. 169; **Марков, Г.** България между царска и съветска Русия. – В: България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии. С., 2000, с. 15.

[3] Стенографски дневници, 25 ОНС, II редовна сесия, 30 заседание, 19. XII.1940, с. 644, 663: **Стаменов, М.** Цит. съч., с. 22, 53; **Димитров, Ил.** Цит. съч., с. 21, 26; **Мигев, Вл.** Цит. статия, с. 169; **Игнатовски, Д.** Депутати от Шумен и Шуменския край (1879-2005), Шумен, 2005, с. 137-138; Разградски новини (Разград), г. IX, бр. 397, 24 ноември 1938.

Дейността на Иван Багрянов в ръководните органи на земеделско-стопанските задруги, неговата идея за промяна на държавната земеделска политика, предизборната му програма за неотложни реформи в българското селско стопанство, публичните сказки на проведени предизборни събрания в села и градове, честите срещи със селски стопани от различни краища на страната и необходимостта да дава разяснения по нерешени или частично решени проблеми на българското земеделие, или да консултира своите слушатели с конкретни практически съвети за постигане на по-добри резултати в производството на селскостопански продукти – всичко това го задължава да се интересува от аграрното законодателство и от проблеми на аграрната икономика у нас и в чужбина. Пътуването на Иван Багрянов като министър на земеделието и държавните имоти през октомври 1940 г. в Германия и Италия с цел проучване на състоянието и плановете за развитие на земеделието в тези две държави, и на възможностите за износ на български земеделски произведения в споменатите страни, предвиденото посещение в Москва във връзка със селскостопанската изложба и други негови официални и неофициални прояви изискват вече и от държавника Иван Багрянов още по-висока култура за действителното състояние и новите тенденции в развитието на европейското и българското земеделие[5].

Анализът на речите на Иван Багрянов в Народното събрание и на публичните му изявления пред български селяни и чрез периодичния печат показва неговата непоколебима вътрешна убеденост от радикална модернизация на поземлените отношения в българското село, от създаване на нови производствени структури и въвеждане на рационални организационни форми в българското земеделие.

---

[4] **Димитров, Ил.** Цит. съч., с. 21-23; **Стаменов, М.** Цит. съч., с. 21, 52; **Мигев, Вл.** Цит. статия, с. 175; **Найденов, Н.** Цит. съч., с. 8; Разградско слово (Разград), г. XIV, бр. 592, 24 ноември 1938; Разградски новини (Разград), бр. 397, 24 ноември 1938.

[5] **Стаменов, М.** Цит. съч., с. 17; **Димитров, Ил.** Цит. съч., с. 22, 30, 33; **Игнатовски, Д.** Сред първите. Министър-председатели и министри на България от Шумен и Шуменско 1879-2004. Шумен, 2004, с. 62-63; **Багрянов, М.** Спомени. – В: Шуменци – строители на съвременна България (митрополит Климент Търновски, д-р Стоян Данев, генерал Рачо Петров, Иван Багрянов, Васил Коларов). Сборник доклади от Националната научна конференция, проведена в Шумен на 22-23 октомври 2004 г. Шумен, 2004, с. 191; Разградско слово (Разград), г. XIV, извънреден брой, 28 февруари 1938.

В основата на аграрните възгледи на Иван Багрянов е неговият научно-реалистичен подход към състоянието на българското земеделие и категоричната му убеденост в голямото значение на този производствен отрасъл за нормалното развитие на националната икономика. Той проучва и обяснява развитието на селското стопанство върху обективните икономически, демографски и социални процеси в българското село и в контекста на международната икономическа конюнктура. В своята обстойна парламентарна реч по отговора на тронното слово на 22 юни 1938 г. прави обоснован анализ на вътрешното стопанско положение на България, на вредното влияние на външните икономически фактори и особено на пагубното отражение на световната икономическа криза (1929-1933 г.) върху българското земеделие, изтъква тревожните последици от тази криза – намаляване на раждаемостта и увеличаване на смъртността в България. Познавайки нерешените жизнено важни проблеми на българското село, от парламентарната трибуна се обявява в защита на българските селяни, предлага осъществяване на оздравителна земеделско-стопанска политика, настоява за преоценка на дотогавашната държавна аграрна политика с цел бързо преодоляване на разрухата в българското земеделие. В речта му няма политическа реторика, преднамерени мъгляво-завоалирани ефекти и партийно-партизанска словесна наркоза. С официални статистически данни и с откровеността на честния политик-парламентарист Иван Багрянов публично заявява, че "ние сме земеделска страна, но без земеделие" защото то "се намира в бедствено положение" и поради това гладът е "признат като общонароден занаят". Макар и правителствен депутат, той има смелостта да направи още едно тъжно публично признание за общо спадане на живота на българското население, за нарастващата мизерия, за демографския срив, за физическото и психическото израждане, за стопанската и гражданската апатия и за отслабване на националното сцепление[6].

В парламентарната си дейност, особено при дебатиране на проблемите на българското земеделие като основен поминък на населението в страната, Иван Багрянов публично произнася убедителни доводи, съкрушителни аргументи и твърде укоряващи истини за недалновидната аграрна политика на законодателната и изпълнителната власт, на правителствените и опозиционните бивши и настоящи депутати, за тяхното нежелание да се модернизира селското стопанство. В парламентарните и извънпарламентарните му изявления, в книги и брошури с негови речи и сказки са отразени и оповестени негативни явления и факти от икономическата и социалната действителност в българското село. Най-голямата заслуга на Иван Багрянов като народен представител е, че от трибуната на парламента проявява дързост да смъкне маската на фалшивия официален оптимизъм на управляващите по отношение на българското земеделие и да посочи реалната причина както за застрашителното изоставане на този най-важен при тогавашните вътрешни и международни условия аграрен сектор, така и за тежкото материално положение на мнозинството от българския народ. Според него 1 200 000 души в българските села са безработни, и те съставляват 27 % от земеделското население[7].

---

[6] В защита на българското село. Въпросите, които вълнуват земеделеца-стопанин. Речи произнесени в Народното събрание от Иван Багрянов, председател на Общия съюз на земеделско-стопанските задруги и министър на земеделието и държавните имоти. С., 1939, с. 23-28, 40-41, 52-53, 60, 125; **Стаменов, М.** Цит. съч., с. 25; Разградско слово (Разград), бр. 574, 29 юни 1938.

Тези неприятни за правителството верни констатации и безспорни истини са в пълно съответствие с научните анализи, обобщения, изводи и препоръки на тогавашните изтъкнати представители на българската икономическа, аграрно-икономическа, финансова и статистическа мисъл[8].

---

[7] Стенографски дневници на XXV ОНС. Първа редовна сесия, книга II, 46 заседание, 15. V. 1940, с. 1254-1256; В защита на българското село..., с. 44; **Султанов, Б., Г. Енев**; Нашето земеделско стопанство през 1939 г. – В: Иван Багрянов през погледа на..., с. 88-89; Разградско слово (Разград), бр. 574, 29 юни 1938.

[8] **Стоянов, П.** Общото положение на стопанството. – Стопанска мисъл. Научно списание на Дружеството на икономистите-академици в България. г. IV, 1938, кн. 4, с. 15-17; **Божинов, С.** Социалните последици на кризата. – Стопанска мисъл, г. IV, 1938, кн. 4, с. 30-32, 34; Земеделие, индустрия и пазари (редакционна статия) – Българско стопанство, г. I, 1939, кн. 3, с. 37; кн. 17, с. 25; Мерки за преодоляване на земеделската пренаселеност в България (статия без автор), пак там, г. II, 1940, кн. 21, с. 325-328; **Чакалов, Ас.** За благосъстоянието на българското село. – Архив за стопанска и социална политика, г. XIV, 1939, кн. 1, с. 1-14; **Долински, Н.** Основните проблеми на българската аграрна политика. – Архив за стопанска и..., 1939, кн.1, с. 32, 37; **Николов, Д.** Поглед върху социалните отношения в България. – Архив за стопанска и..., 1939, кн. 1, с. 263-265; **Алексиев, Б.** Обществена обстановка на селското ни стопанство. – Агрономическа мисъл. Списание на Българското агрономическо дружество. г. I, май 1940, кн. 5, с. 162-165; **Янчулев, Б.** Положението на земеделието в България. Производство, цени, пазари, мероприятия. – Списание на Българското икономическо дружество. г. XXXIX, 1940, кн. 1, с. 35-45; **Иванчев, Т.** Горското стопанство и безработното селско население. – Земя и стопанство, г. I, януари 1940, кн. 1, с. 14; **Попов, Г.** Комасация и кооперативно стопанисване. – Земя и стопанство, г. I, 1940, кн. 2, с. 4-6.

Иван Багрянов вижда и посочва нерешените социални и производствени проблеми в българското село. До правителството и до него като министър на земеделието и държавните имоти пристигат изложения на селяни от много села в които се съобщава, че техните семейства не могат да си осигурят прехраната поради липса на собствена земя. Делегации от селски стопани поставят пред ръководителя на аграрното ведомство искане безимотните селяни да бъдат оземлени. Направените проучвания от Министерството на земеделието и държавните имоти през 1941 г. показват, че за снабдяването на безимотните и малоимотните индивидуални стопанства в страната със земя до 50 дка е необходима 14 826 800 дка обработваема площ[9]. Със своите собствени изчисления за големите мащаби на процеса на обезземляване на селяните в България и за грамадната явна и скрита безработица в българските села той също стига до печалния извод, че тези отрицателни икономически и социални явления в нашето село са "страшен проблем" за българската нация. Ето защо Иван Багрянов предлага оземляване на селяните без и с малко земя от държавен поземлен фонд и от друга фондова земя. Освен това той замисля и предлага законопроект за пенсиониране на земеделските стопани, които влагат своя труд в "най-голямата стопанска дейност на държавата – земеделието". Предвидено е след приемането на закона да бъдат осигурени старините с пенсии на 1 100 000 селски стопани над 65 годишна възраст[10]. Негова е идеята за подобряване на битовите условия и услуги в българското село чрез изграждане на нови и съвременни жилищни и стопански сгради в индивидуалните селски домакинства, на общоселски фурни, бани, перални, детски домове, плодови и тютюневи сушилни, винарски изби, консервни работилници, шосиране на селски улици и др[11].

---

[9] ЦДИА, ф. 194, оп. 1, а. е. 21, л. 3; а. е. 62, л. 23; а. е. 94, л. 5. (Цит. по **Колев, Н.** Политиката на монархофашистката власт в областта на селското стопанство (1939-1944 г.) – Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при висшите учебни заведения. История на БКП, г. XIX, кн. 1, С., 1985, с. 134.

[10] Стенографски дневници на XXV ОНС. Първа редовна извънредна сесия, кн. II, 46 заседание, 15.V.1940, с. 1254-1256; втора редовна сесия, 29 заседание, 18.XII.1940, с. 642; **Ошанов, Р.** Стопанството и проблемите на стопанската политика на България през 1941 г. С., 1942, с. 28-29; **Мигев, Вл.** Цит. статия, с. 174; **Димитров, Ил.** Цит. съч., с. 32.

[11] Стенографски дневници на XXV ОНС. Първа редовна сесия, кн. II, 46 заседание, 15.V.1940, с. 1243, 1248; **Долински, Н.** Нашето земеделско законодателство през 1939 и 1940 г. – Архив за стопанска и социална политика. г. XVI, 1941, кн. 1, с. 50, 54; **Стаменов, М.** Цит. съч., с. 52.

Тази идея с насърчителна държавна политика е приведена в практическо изпълнение. Българската земеделска и кооперативна банка (БЗКБ) отпуска безлихвен кредит на земеделски стопани за модернизация на селскостопанското производство и на селския бит чрез строителство на стопански сгради, винарски изби на лозаро-винарските сдружения в с. Караисен, Свищовско – 700 000 лв., с. Хърсово, Исперихско – 300 000 лв., Севлиево – 500 000 лв., с. Торос, Луковитско – 400 000 лв. Безлихвени заеми в размер на 15 000 000 лв. са дадени на 2 230 селяни – тютюнопроизводители за строеж на сушилни, на 273 стопани за построяване на плодохранилища. Внесените от Министерството на земеделието и държавните имоти лихви по тези кредити, възлизат на 3 500 000 лв[12].

Иван Багрянов разбира комплексното и взаимно обусловеното значение на всички предпоставки, условия и фактори за модернизацията на българското земеделие: природни, финансово-ресурсни, професионално-кадрови, технико-икономически, научно-технологически, организационно-управленски и др. Той с основание акцентира на човешкия фактор, на социално-икономическата същност на модернизационните процеси в селското стопанство. Неговата професионално-компетентна дейност като собственик на голямо земеделско стопанство, в което се използват машини и по-производителен селскостопански инвентар и се прилагат научни постижения, е съчетано с грижливо отношение към работещите там безимотни селяни. Експертното мислене и държавническата дейност на Иван Багрянов като министър на земеделието се реализират в аграрно законодателство и практическа земеделска политика, които допринасят преди всичко за модернизирането на социалната структура и битовата сфера в българското село, за усъвършенстване и подобряване на социалните отношения между селяните и държавата, между труда и капитала в аграрната икономика. Той е убеден, че постигането на цивилизованост, толерантност и хуманност в тези взаимоотношения прави още по-ефективни технико-производствените фактори на модернизацията в българското земеделие.

Иван Багрянов доказва своето непоколебимо убеждение в приоритетното начало на социалния контекст на държавната политика и на собствените му усилия за модернизацията на българското село с конкретни обществено полезни и значими дела. Още преди да заеме високия министерски пост, наследявайки чифлика във Воден, той подарява свой поземлен участък с воденските извори на общината. След тяхното каптиране се изгражда помпена станция и воденската питейна вода започва да утолява жаждата на жителите от околните 36 села. Родителите на Иван Багрянов подаряват място за построяване на туристическа хижа-летовище. Волята им за дарение е потвърдена от самия Багрянов. В деня на тържественото ѝ откриване на 11 септември 1938 г. той присъства и подарява 5 000 лева на юношеското туристическо дружество в Разград, което стопанисва хижата. Негова е инициативата за прокарване на шосе до с. Острово, за изготвяне на регулационен план на с. Воден, за комасация на земите и пр.[13] Синът Михаил Багрянов продължава дарителската традиция на фамилия Багрянови и също проявява благотворителен жест, като се отказва от реституция на наследствения поземлен имот в района на воденските извори[14].

Аграрно-икономическите възгледи на Иван Багрянов са съобразени с модерните тенденции и реалности в развитието на европейското и световното земеделие през XX век: създаване на уедрено селско стопанство, използване на трактори, редосеялки, вършачки и други машини в земеделското производство, регулативни функции на държавата при планирането, производството, изкупуването и пазарната реализация на земеделските продукти, внедряване на научни методи и технологии в селскостопанското производство и в системата на неговата организация и управление, кооперативно обработване на земята и пр.

Поради предявеното изискване за малък обем на статията авторът разкрива само най-характерните щрихи от възгледите и държавната политика на Иван Багрянов за модернизация на земеделието в България.

В годините на Втората световна война продължава раздробяването на поземлената собственост в българските села поради делбата на наследствените имоти, което не позволява по-ефективно механизирано обработване и рационално използване на земята. Интелигентни стопани от различни краища на страната изпращат заявления до Министерството на земеделието и държавните имоти с искане да се извърши комасация на техните поземлени парцели[15]. Това искане на земеделските стопани с

---

[12] Стенографски дневници на XXV ОНС. Първа редовна сесия, кн. II, 46 заседание, 15. V. 1940, с. 1246; **Султанов, Б, Г. Енев.** Цит. съч.,с. 105-106.

[13] Разградско слово, г. XIV, бр. 583, 12 септември 1938; Разградски новини, г. IX, бр. 389, 20 септември 1938; Гледища. (Разград), бр. 29 (5606), 16 април 1991; **Стаменов, М.** Цит. съч., с. 17.

[14] Гледища (Разград), бр. 29 (5606), 16 април 1991; По сведение на М. Багрянов, получено от автора на 30 юни 2005 г.

[15] ЦДИА, ф. 194, оп. 1, а. е. 21, л. 3 (Цит. по Колев, Н. в посоч. студия, с. 137); **Цачев, Хр.** Комасация на земите. С., 1929, с. 6-10, 13-16; **Петров, Ц.** Аграрните реформи в България 1880-1944. С., 1975, с. 148-149, 192; **Мигев, Вл.** Цит. статия, с. 174.

перспективно мислене съвпада с предложението на министър Иван Багрянов в Народното събрание за "усилване темпото на комасацията"[16]. Със своя експертен екип в Министерството на земеделието и държавните имоти той създава необходимата техническа, юридическа, икономическа и материално-финансова основа за осъществяване на комасацията. През 1940 г. в процедурата по комасиране са включени общо 2 722 989 дка земя. Поради военновременните условия и преждевременната оставка на министър Багрянов темповете на комасацията се забавят и предвидените резултати не са постигнати. До края на 1944 г. са комасирани около 2 300 000 дка земя в 110 села, което е близо 6 % от обработваемата площ[17].

Иван Багрянов възприема модерната европейска теория и практика за създаване освен на крупни индивидуални земеделски стопанства и на големи кооперативни сдружения за обработване на земята и за по-ефективно използване на селскостопанската продукция. Докато той е министър на земеделието движението за кооперативно стопанисване на земята е в подем. Създадени са над 40 производствени земеделски кооперации и много повече кооперативни сдружения за преработване на земеделски произведения. Неговата политика за стимулиране на кооперативното движение в българското село напълно съответства на европейската и българската аграрно-икономическа мисъл за утвърждаване на различни форми на кооперативни сдружения във всички отрасли на селското стопанство като най-подходяща организационна структура за модернизиране на земеделието при запазване на частната собственост върху земята[18].

---

[16] Стенографски дневници на XXV ОНС. Първа редовна сесия, книга II, 46 заседание, 15. V. 1940, с. 1243; втора редовна сесия, 32 заседание, 24. XII. 1940, с. 781; **Ошанов, Р**. Цит. съч., с. 27.

[17] **Багрянов, Ив.** В защита на българското село. Въпросите..., с. 134; **Калчев, Г.** Бюджет и политика. – Агрономическа мисъл. Списание на българското агрономическо дружество, г. I, януари 1940, кн. 1, с. 8; **Крекманов, Ал.** Комасация и кооперативна обработка на земята. – Агрономическа мисъл. Списание на..., г. I, февруари 1940, кн. 2, с. 64; **Цачев, Хр.** Цит. съч., с. 23; Българско стопанство, г. I, 1938, кн. 4, с. 56; **Долински, Н.** Нашето земеделско законодателство през 1939 и 1940 г. – Архив за стопанска и социална политика, г. XVI, 1941, кн. 1, с. 50, 53; **Колев, Н.** Цит. студия, с. 137; Стопанска история на България 681-1981. С., 1981, с. 418; **Живкова, В.** Българското село 1878-1944. (социологически анализ). С., 1993, с. 155.

[18] **Мигев, Вл.** Цит. статия, с. 174; **Живкова, В.** Цит. съч., с. 161; **Грънчаров, П.** Възможно ли е кооперативното стопанисване на земята? – Списание на българското икономическо дружество, г. XXXIX1 1940, кн. 8, с. 493-506; **Моллов, Я**. Съвременното състояние на въпроса за размерите на земеделските стопанства. (Реч, 7.XII.1941 г. в Българската академия на науките и изкуствата по случай избирането

Иван Багрянов осъществява законодателна и практическа импортна държавна политика за снабдяване на селските стопани с трактори, редосеялки, железни плугове и резервни части за тогавашните земеделски машини. От 1910 до 1939 г. т. е. за 29 години в България са внесени 8 500 редосеялки, за 2 години (1939-1940 г.) са внесени 18 000, а до края на 1941 г. още 26 000 броя редосеялки с които може да се засее цялата обработваема селскостопанска обработваема площ възлизаща на 42 000 000 дка. През 1940 г. е осигурен внос на значителен брой вършачки и трактори. До 1939 г. специализираните държавни органи внасят 26 000 плуга, а през 1939 г. с приет от парламента закон те доставят повече от 95 000 плуга и 12 000 тупици. През 1939-1940 г. са внесени 1819 триори, 526 моторни семечистителни машини, 400 веялки, 700 помпи за напояване, 6 300 пръскачки за лозя, 2 000 пръскачки за овощни дървета и друг дребен земеделски инвентар[19]. Дългогодишният стопански и обществен деятел Христо Обрешков и Михаил Багрянов си спомнят, че Иван Багрянов като министър на земеделието съдейства за вноса на много чехословашки сеялки и плугове-обръщачи, култиватори, които по-късно и досега са известни сред селските стопани като "багрянки"[20].

Министерството на земеделието и държавните имоти като публично-правен субект осъществява под вещото ръководство на Иван Багрянов активна аграрна законодателна и нормативно-разпоредителна политика за регулиране и относително нивелиране на цените на селскостопанските и промишлените произведения в интерес на земеделските производители за затваряне на ножицата между рентата на земята и лихвата по земеделския кредит, за рационалното използване на фондовите земи, за напояване и отводняване на обработваеми земи, за използване на по-големи количества естествени и изкуствени торове в селското стопанство, за увеличаване на площите за индустриални култури, за подобряване състоянието на българското животновъдство и горското стопанство, за увеличаване броя на земеделските училища, където се подготвят изпъл-

---

му за редовен член на академията). – В: Архив на Българското земеделско дружество. Земеделска икономия, 1942-1943, кн. 1, с. 15, 18; **Дончев, Тр., Бонев, Е. Д. Вълев.** Кооперативното стопанисване на земята в България. С., 1941, с. 5; **Тотев, Ан.** Земеделието в системата на българското народно стопанство. – Архив за стопанска и социална политика, г. XVIII, октомври 1943, кн. 4, с. 158-159.

[19] Стенографски дневници на XXV ОНС. Първа редовна сесия, кн. II, 46 заседание, 15. V. 1940, с. 1243-1245; Българско стопанство, г. I, 1939, кн. 9, с. 136-137; **Долински, Н.** Нашето земеделско законодателство..., с. 48-49.

[20] **Багрянов, М.** Цит. спомен, с. 191; Гледища (Разград), г. XLVII, бр. 28 (5605), 9 април 1991.

нителски кадри за земеделското производство, за развитието на българската аграрна наука и др. В резултат от научнообоснованите предложения и убедително-настойчивите искания на Иван Багрянов са увеличени финансовите бюджетни средства за реализацията на осъществяваната от него активна държавна аграрна политика. За развитието на българското земеделие през 1941 г. са предвидени над 1 милиард лева – рекордна бюджетна сума, каквато никога не е отпускана за аграрния отрасъл[21].

Преди да напусне Министерството на земеделието и държавните имоти Иван Багрянов възлага на специалисти от Министерството, на представители на стопански институти и на видни икономисти да подготвят проект за петгодишен план за развитието на българското земеделие, приет от Върховния земеделско-стопански съвет при МЗДИ през декември 1941 г. Този план не е разглеждан и приеман от правителството и парламента, но той се използва от аграрното ведомство за определяне насоките за развитие на селскостопанското производство през следващите години[22]. Професионално-експертната мисъл на Иван Багрянов по жизнено важни актуални проблеми на българското земеделие в близка перспектива се допълва и с неговата способност да конкретизира военновременните задачи на българското стопанство включително и на земеделския отрасъл, които следва да бъдат съобразени с новата военна обстановка[23].

Възгледите на Иван Багрянов за модерно земеделие в България се основават на солидно познаване на качествено новите явления и процеси в българската и европейската аграрна икономика. Верен на национално-държавната повеля – България да стане "земеделска страна със земеделие", той въвежда в българското земеделие принципите на плановото начало в неговото развитие и начертава национална стратегия за модернизация с решаващата регулираща роля на държавата. Идеите и политиката му за стабилизиране на земеделския поминък в България чрез създаване и прилагане на цялостна законова уредба за нормалното му функциониране звучат актуално и днес[24]. Неговият професионализъм, организационен и управленски талант получават висока оценка и в чужбина. Авторитетният германски всекидневник "Франкфуртер цайтунг" от 16 ноември 1938 г. пише, че той се "ползва с реномето на един отличен специалист в повереното му ведомство", ползва се с "доверието на короната", има симпатиите не само на земеделското население, но е на "цялото българско общество"[25].

Иван Багрянов като политик и държавник се откроява в аграрната история на България като модерен реформатор на българското земеделие, като човек с национално-стратегическо мислене и социална рефлексия. Със своите идеи и дела, въпреки трагичната си участ, той остава незабравим в миналото защото принадлежи и на бъдещето.

---

[21] **Долински, Н.** Нашето земеделско законодателство..., с. 40-59; **Калчев, Г.** Цит. статия, с. 7-8; **Павлов, К.** Промяната. – Агрономическа мисъл. Орган на Българското агрономическо дружество, г. II, януари-февруари 1941, кн. 1-2, с. 1-2; Българско стопанство, г. I, 1939, кн. 4, с. 56; Земя и стопанство, г. I, януари 1940, кн. 1, с. 20-21; Държавен вестник, бр. 137, 21 юни 1940.

[22] ЦДИА, ф. 194, оп. 1, а. е. 552, л. 16 (Цит. по **Колев, Н.** посоч. студия, с. 151; Българско стопанство, г. III, 1941, кн. 12, с. 151; кн. 13, с. 163-165; кн. 17, с. 227-238; **Долински, Н.** Петгодишният земеделски стопански план. – Архив за стопанска и социална политика, г. XVII, юни 1942, кн. 3, с. 161-179.

[23] Стенографски дневници на XXV ОНС. Първа редовна сесия, книга II, 46 заседание, 15. V. 1940, с. 1251.

---

[24] **Нанева, Д.** Послеслов към цит. книга на Н. Найденов, с. 232.

[25] Цит. по Разградски новини (Разград), г. IX, бр. 397, 24 ноември 1938.

БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСТВО И СЪГЛАШЕНСКАТА ОКУПАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1918-1920 г.)

Стефан М. Минков

След Първата световна война българската икономика претърпява трансформация във всички сфери и отрасли. В контекста на съглашенската окупация на страната този процес е съпроводен със значителни доставки на храни, фураж, суровини и материали за нуждите на окупационните войски. Това е предпоставка за задълбочаването на следвоенната криза в България. В следвоенния период всяка от държавите от Антантата провежда собствена стопанска политика, съобразена и с политическите ѝ планове.

THE BULGARIAN ECONOMY AFTER WORLD WAR I AND THE OCCUPATION OF THE ENTANTE (1918-1920)

Stefan M. Minkov

Abstract: After the World War I, the Bulgarian economy underwent significant changes which affected all its sectors. In the conditions of occupation by the Entante, these transitional processes were accompanied with plunder of goods and raw materials, attempts at exerting pressure on the economic policy pursued by the government, provision for the interests and positions of the separate states from the Entante in the Bulgarian economy.

Key words: Bulgarian economy, occupation by the Entante, the World War I

Първата световна война води до огромни промени във всички сфери на обществения живот и поради тази причина тя безалтернативно е определяна като периодизационна граница на съвременната епоха. В областта на стопанството тя няма значението на двете индустриални революции, но дава тласък за нови научни открития и технологични въведения. Войната дава отражение по-скоро върху структурата на световното и националните стопанства, както и върху вижданията за характера на самата икономика и за мястото ѝ в обществения живот.

След края на Първата световна война българското стопанство претърпява значителни метаморфози, свързани с участието на страната във военните действия и изискванията, които войната поставя за мобилизиране на стопанските структури. До този момент светът не познава толкова мащабен военен конфликт, при който победата е тясно свързана с възможностите на икономиката да понесе масовата мобилизация и едновременно с това да гарантира снабдяването на армиите и населението. Паралелно с това на преден план излиза необходимостта от разширяване на транспортната инфраструктура, която трябва да гарантира бързото и ефективно придвижване на войски и продукция. Създаването на нови стопански структури е придружено с поетапното ограничаване на частния сектор в икономиката, с постоянни реквизиции, с конфискациите на имущество и стопански активи. Създава се нова икономически значима прослойка, свързана с политическия елит, която натрупва богатства чрез доставките за армията, чрез спекула и контрабанда.

Краят на военните действия създава нови проблеми пред държавите: конверсията, стопанското изтощение, натрупаните дългове, безработицата, девалвацията на моралните ценности и свързаната с нея радикализация на обществата. В победените държави допълнителен проблем са необходимостта от приемане на бежански маси, очакваните и влезли в действие след подписването на мирните договори репарационни плащания, допълнителните разходи по изпълнението на клаузите на договорите, покрусата от поредния крах на държавните и национални цели.

Световното стопанство преживява дълбока продоволствена криза, свързана с лошата реколта, необработването в продължение на години на огромни земеделски площи, недостатъчното количество работен добитък и т.н. Например, през 1919 г., за да изхрани своето население, Румъния е принудена да внесе големи количества брашно и добитък[1]. Традиционно земеделски държави изпитват продоволствени трудности и се оказват в невъзможност да осигурят изхранването на населението.

---

[1] *Данаилов, Г.* Социални и икономически последствия от голямата война. – *Сп. БАН, клон историко-филологичен и философско обществен, кн. XLVIII, С., 1934, с. 121.*

Още през втората половина на 1919 и в началото на 1920 г. обаче в някои страни се наблюдава кратко икономическо оживление, характеризирано дори като краткотраен икономически бум (например в Англия, Франция, Италия)[2]. До 1923 г. обаче икономиките на участвалите във войната държави са в състояние на рецесия, свързана и с провежданата трансформация в стопанството и стопанските структури. Този период е известен като следвоенна икономическа криза. Наблюдава се значителен спад в индекса на световното производство като през 1920 г. той е 93. 6 % спрямо 1913 г. Този процент се формира най-вече от спадналото производство в Европа (77. 3 % от довоенното ниво), докато в останалата част на света се наблюдава нарастване на произвежданата продукция[3]. Една от причините за това е „гладът” за стоки и суровини на Стария континент. Най-висок е производственият индекс в САЩ (122. 2 % спрямо 1913 г.), а най-нисък – в Русия (едва 12. 8 %)[4].

След края на войната процесите в българското стопанство протичат синхронно и са своеобразно отражение на процесите в общоевропейски мащаб. Като цяло през 20-те години на XX век България е много по-тясно свързана с колебанията на световната стопанска конюнктура, отколкото до този момент.

В българската историография на стопанското развитие на България по време и непосредствено след Първата световна война е отделено значително внимание. Основните проблеми, с които обаче се занимава историческата наука са най-вече три: следвоенната криза и нейните политически измерения, реформената политика на правителствата на БЗНС и репарационния въпрос. Промяната на структурата на българското стопанство е обект на изследване единствено в обобщаващите изследвания по стопанска история и в трудовете на някои учени от Българското икономическо дружество, публикувани между двете световни войни на страниците на едноименното списание.

Целта на настоящата публикация е да направи своеобразно обобщение на основните тенденции в развитието на българската икономика след войната и да определи влиянието на съглашенските окупационни войски върху стопанските процеси в България, без да се конкретизират параметрите на това влияние.

---

[2] Стопанска история на България 681-1981. С., 1981, 295-296.

[3] *Кенеди, П.* Възход и падение на Великите сили. Икономически промени и военни конфликти XV-XX век. ч. 1. С., 1997, с. 313.

[4] Пак там, с. 313.

Този въпрос не е засяган в българската историография поради няколко причини. Първата е свързана с факта, че съглашенската окупация сама по себе си не е достатъчно изяснен от историческата наука проблем, а и влиянието ѝ върху българското стопанство е относително ограничено и не променя основните тенденции в развитието му. Съвременниците на събитията насочват погледите си основно върху работата на Парижката мирна конференция и върху нейните решения, а стопанските проблеми на страната са възприемани като част от общия фон на събитията и като задачи, които трябва да се решават, а не да се анализира произходът им. По-късно анализирането на стопанската ситуация в България след войната се вплита в схемата на общото политическо противопоставяне и на идеята за мирен ревизионизъм. Пред българската историческа наука все още стои задачата за цялостно изследване и анализ на състоянието на националното стопанство след войната.

В края на 1918 и през първата половина на 1919 г. икономиката на страната се намира в дълбоко общо разстройство, което не може да се класифицира като някаква част от икономически цикъл, а е пряк резултат от войната и се изразява в упадъка на селскостопанското производство и в свързаните с него сериозни производствени затруднения, дезорганизация на външната търговия на страната, инфлация, затруднения в транспорта поради военновременното износване на железопътния парк, недостиг на вносни суровини, горива, резервни части и пр.[5]

Липсата на големи индустриални предприятия в България минимализира проявите на един значим социален проблем, съпътстващ следвоенния живот в голяма част от европейските държави – проблемът с конверсията, който предпоставя задълбочаването на безработицата. В България пред населението, което е свързано предимно с обработката на земята (а това са голяма част от демобилизираните войници) не стои проблемът с невъзможността да си осигури работа. Проблемът с безработицата ескалира едва тогава, когато в страната започват да пристигат бежанци от отстъпените на съседните държави територии. Минималната численост на индустриалния пролетариат е основната причина за липсата на големи социални сътресения след Войнишкото въстание, с каквито е била осеяна цяла Европа, и най-вече победените държави, поставени в тежки икономически условия и международна изолация.

След подписването на Ньойския мирен договор започва процес на бързо индустриално развитие. Основна причина за развитието на индустрията през първите следвоенни години е бягството от паричната форма на капитал, поради стремителната инфлация и обезценяването на лева. Роля изиграва и повишаването на вносните мита чрез промени на митническия коефициент в периода 1918-1920 г. Според проведена анкета през 1921 г. в България има 1544 индустриални предприятия с 55 хиляди работници[6].

---

[5] Стопанска история на България 681-1981. С., 1981, с. 300.

Непосредствено след войната обаче липсата на суровини или техните високи цени замразяват дейността на предприятията. В част от техните сгради до края на 1919 г. са настанени съглашенски войници, които рушат инвентара и оборудването. По-късно, възстановяването на щетите поглъща част от капитала на собствениците, които са обезщетени от държавата едва след средата на 20-те години на XX век като в много случаи обезщетението е частично. В една анкета на Варненската търговско-индустриална камара, проведена през декември 1918 г., се констатира, че от 22 индустриални предприятия в региона са работили само осем[7].

Българското земеделие също се намира в състояние на криза, която налага неговата трансформация. Загубата на Южна Добруджа и Западна Тракия нанасят удар върху зърнопроизводството, отглеждането на тютюни и върху скотовъдството. Постепенно България губи традиционните си пазари на зърно, заети от САЩ, Китай, Австралия, Румъния, Кралство на сърби, хървати и словенци[8]. Въпреки това реколтата през 1919 г. е една от най-добрите за последните петнадесет години, което е една от причините продоволствената криза да бъде преодоляна[9]. Въпреки намаленото производство на зърно, през 1919 г. България изнася за Русия 686 т. зърно, а през 1920 г. – 350 т.[10] В Западна Тракия се отглеждат най-качествените сортове тютюн; областта е свързана в стопанско отношение с Родопите и отнемането ѝ води до западане на скотовъдството в региона, което е един от основните източници на поминък за местното население.

Посевните площи намаляват от 33.8 млн. дка през 1912 г. до 27.2 млн. дка през 1919 г. Традиционно в българската историография е залегнало твърдението, че значително се съкращава броят на работния добитък, а в следствие на реквизициите се разрушава и изхабява работният инвентар. Скотовъдният фонд и колите намаляват с около 25 %, а земята под угар се увеличава с 2.8 млн. дка.[11] Статистическите данни, които някои автори дават за наличните домашни животни преди и след световната война свидетелстват, че въпреки разпространените мнения те се увеличават, макар че Ньойският договор създава неблагоприятни условия, особено с отнемането на Западна Тракия, за развитието на скотовъдството[12].

След войната се засилва производството на маслени и индустриални растения (тютюн, захарно цвекло, слънчоглед, сусам), което се стимулира от българската държава. Тези култури нямат голямо значение за българската външна търговия (с изключение на тютюна и изделията от него), а за развитието на местната маслена и хранителна индустрия. За българското стопанство тютюнът има двойно значение: води до ангажирането на свободни капитали за преработката на сурови тютюни и производството на тютюневи изделия, а от друга страна – увеличава значително общата стойност на българския износ. През 1922 г. в производството и преработката на тютюни са заети 20 000 работници, т.е. по-вече от 36 % от индустриалното работничество в България[13].

През 1919-1920 г. България има отрицателен търговски баланс като през 1919 г. той е 411 687 783 лв., а на следващата година – 570 831 349 лв. За сравнение в първата година на световния конфликт страната също има отрицателно салдо, но в размер на 87 065 324 лева[14]. От четирите държави, държащи първите места по внос в България на продукти, суровини и материали през 1920 г., трите са страните, които имат окупационни войски в България[15]. Това свидетелства, че техните военни командвания, въпреки че не оказват пряко давление върху политиците за насоките на развитие на българското стопанство, са използвани за установяване на икономически контакти. Италия, Англия и Франция имат по-малък дял в българския износ като Италия все пак води класацията и по този показател, но Франция е едва шеста, а Англия – девета[16].

---

[6] *Беров, Л.* Положението на работническата класа в България при капитализма. С., 1968, с. 21;

Икономиката на България до социалистическата революция. С., 1989, 408-409; *Беров, Л.* Отново на кръстопът. Развитие на индустрията в България през периода 1878-1944 г. – Икономика, октомври 1990, с. 28.

[7] *Влахов, Д.* Икономическото и финансовото положение на България. Варна, 1920, с. 29.

[8] Пряпорец, бр. 271, 3 декември 1920 г.

[9] *Влахов, Д.* Цит. съч., с. 14.

[10] *Панайотов, П.* Александър Стамболийски и Съветска Русия. – В: Александър Стамболийски. Живот, дело, завети. С., 1980, с. 331. Едва ли тези данни са точни, защото в една статистика за българския износ на зърнени храни през 1919 г. се посочва, че той е само 112 т., т.е. по-малко от посочения от Панайотов. – Вж. *Михайлов, Н.* Нашето земеделие през време на войната и след нея. – *Списание на Българското икономическо дружество, 1923-1924, кн. 8-9, с. 422.*

[11] Вж. напр.: Икономиката на България до социалистическата революция. С., 1989, с. 401; *Михайлов, Н.* Цит. съч., с. 414.

[12] Сравненията показват, че през 1910 г. овцете са 8 669 260, а през 1920 г. – 8 910 252 глави, свинете са съответно 527 311 и 1 087 232, говедата – 1 606 363 и 1 876 116, магаретата – 118 488 и 154 525 и т.н. Спад има в броя на конете и на козите. Това свидетелства, че въпреки реквизициите и убитите на фронта животни, популацията им се възстановява и българското селско стопанство не изпитва остра нужда от работен добитък и месни и млечни продукти. – Вж. *Михайлов, Н.* Цит. съч., 427-429.

[13] *Михайлов, Н.* Цит. съч., 424-426.; Вж. също: *Беров, Л.* Положението на работническата класа в България при капитализма. С., 1968, с. 20; *Бобчев, К.* Цит. съч., с. 473.

[14] Външната търговия на България през 1920 г. – *Списание на Българското икономическо дружество, г. XX (1921), кн. 8-10, с. 377.*

Пасивният външнотърговски баланс и нарастналите външнодържавни плащания изострят валутната криза и затрудняват вноса на липсващите суровини. Постепенно нараства делът на използваните в индустрията местни суровини и горива[17]. Трудността за определяне на състоянието на българските бюджети след войната произлиза от намесата на политически мотиви при формирането му, което създава основателни съмнения за техните реални параметри. Министърът на финансите в правителствата на Т. Теодоров д-р Ст. Данев пише в своите мемоари, че страхът от налагането на големи военни обезщетения кара българските управляващи да не използват всичките източници на страната и да представят бюджета с дефицит[18].

След 1918 г. чуждият капитал се настанява трайно в българския внос. За това допринасят няколко фактора: на първо място са пречките от международноправно естество българските поданици да осъществяват свободно стопанска дейност в чужбина, поради невъзстановените и нерегламентираните връзки на България до подписването на договора за мир. Други фактори са разстройството на вътрешната търговия, неприязненото отношение на държавата (правителствата на БЗНС) към българските търговци в частност и към градската буржоазия като цяло,

---

[15] Първото място се държи от Италия с над 624.6 млн. лв., следвана от Турция с около 408.4 млн. лв., Англия с 311.2 млн. лв. и Франция с близо 198 млн. лв. Вж. Външната търговия на България през 1920 г. – *Списание на Българското икономическо дружество, г. XX (1921), кн. 8-10, с. 380.*

[16] Обемът на българския износ по държави е следният: Италия – 283.9 млн. лв., Чехословакия – 203.1 млн. лв., Германия – 171.3 млн. лв., Австрия – 149.5 млн. лв., САЩ – 142.2 млн. лв., Франция – 100 млн. лв., Кралство на сърби, хървати и словенци – 80.9 млн. лв., Турция – 77.9 млн. лв., Англия – 52.6 млн. лв. и др. Вж. Външната търговия на България през 1920 г. – *Списание на Българското икономическо дружество, г. XX (1921), кн. 8-10, с. 380.*

[17] Икономиката на България до социалистическата революция. С., 1989, с. 409.

[18] *Данев, Ст.* Мемоари. С., 1992, с. 273.

стремежът да се използва стопанството за политически цели и т. н., което дава възможност чуждият капитал да намери „в областта на вноса и в организиране на транспорта свободен терен на работа"[19].

Ако се анализират данните за вноса и износа на България по митници ще се констатира тенденцията за увеличаване на вноса през Варна, Бургас и София и намаляване в Русе и Пловдив. Износът се увеличава през Варна, Бургас и Пловдив, а намалява през Русе и София[20]. Прави впечатление определеният упадък на Русе като транспортен и търговски център, както поради ограничаването на търговията с Германия и бившите територии на Австро-Унгария, така и поради отнемането на Южна Добруджа от България. Повишеният стокообмен през Варненското пристанище е заблуждаващ – той е временен и се дължи на активните военни операции на Съглашението в Южна Русия и на факта, че Варна е една от основните съглашенски бази в региона. Тенденцията е обаче вносно-износната търговия да се пренасочва към Бургас. И през 1920 г. вносът и износът стават след специално разрешение от ДСГОП[21].

От 35 банки, основани в периода 1919-1920 г., 25 са със 100% чужд капитал, 9 – с 50 или над 50% чуждестранен капитал и само една, Русенска търговска земеделска банка, с доминиращ български капитал[22]. Например още в края на 1919 г. е създадена Итало-българска търговска банка с 12 млн. лв. капитал, внесен от Банка комерчиале италиана – Милано. Тя успява да се утвърди като една от най-мощните частни банки в България. На следващата година е основан и клон на Френско-белгийската банка с 20 млн. лв. капитал[23]. Проникването на чужд финансов капитал в България е свързано с натрупаните в годините на войната парични средства, с инфлацията в Европа, с търсенето на свободни капиталови пазари.

Непосредствено слад войната френски и италиански капитали заемат българската мелничарска индустрия. Чуждият капитал вече не се инкорпорира в българския стопански живот, а го обхваща като едновременно се отчуждава от него[24]. Голям ръст на чуждите капитали, проникващи под формата на акционерни дружества, бележи 1919 г. като в индустрията вложените капитали са три пъти повече в сравнение с

---

[19] *Бочев, Ст.* Капитализмът в България. Икономически текстове (1911-1935) и лични спомени. С., 1998, с. 241.

[20] *Влахов, Д.* Цит. съч., с. 36.

[21] Пак там, с. 39.

[22] *Бочев, Ст.* Цит. съч., 413-417.

[23] Икономиката на България до социалистическата революция. С., 1989, с. 419.

[24] *Бочев, Ст.* Цит. съч, с. 242.

1918 г., в транспорта тази цифра е шест пъти и т.н. През 1920 г. вложените капитали спадат изключително рязко – в мините и в индустрията с близо десет пъти, в търговията – пет пъти[25]. Всичко това свидетелства, че причините за ангажирането на националния капитал в индустрията е високото ниво на инфлация, особено през 1919 г., съчетано с общото ниво на несигурност в държавата. Най-бързо увеличаване на цените се наблюдава точно в периода 1919-1920 г. Стимул е и възможността за сътрудничество с капитали, произлизащи от държавите – победителки във войната, което създава общо впечатление за по-големи възможности за възвръщане на инвестициите. За френските и италианските капитали вложенията в България имат както икономически, така и политически цели. Важно значение има и фактът на относителна дезангажираност на английския капитал в този регион на Балканите.

След войната България изпитва остър недостиг на конвертируема валута. Въпреки това БНБ не развива планомерна дейност (дори и след влизане в сила на закона за Централа на дивизиите) да кредитира съглашенските войски „в лева" срещу тяхна валута, нито влиза в пряка връзка с интендантствата им. А съглашенците заплащат във валута на частни лица, вместо тези пари да преминат в държавата[26].

Едно от мненията, наложени в българската историография, е че съглашенската окупация е един от факторите, които пречат за провеждането на ефикасен контрол от страна на БНБ върху търговията с валута[27]. Не съществуват обаче преки свидетелства за намесата на съглашенците във финансовата политика на българските правителства, а и цялостната линия на съглашенските военни власти е, да не осъществяват пряко въздействие върху вътрешната политика на страната.

Към 15 август 1919 г. БНБ притежава около 4 000 000 френски франка, която валута е почти неизползваема. Управителното тяло на банката започва преговори с френското военно ковчежничество в България да купи тези франкове срещу ценни книжа. Уреден е въпросът тези книжа да бъдат освободени от запора, който би следвал според френския закон за търговията с неприятелските държави, за да се използват за изплащане на задълженията по доставката на брашно от САЩ[28].

Според някои автори, поведението на БНБ в периода 1918-1920 г. е лишено от стопанска логика като в момент на най-голяма нужда от валута банката не предприема никакви мерки за набавянето ѝ и дори провежда точно противоположната политика чрез последователни антиекспортни решения[29]. Например забранява се търговията с някои конвертируеми стоки с цел да се гарантира наличието им на българския пазар, но по този начин се дава възможност за разрастването на контрабандата и спекулата. Но изборът за българските правителства е труден: от една страна са продоволствените затруднения, изискващи мерки за предпазването на българската индустрия и за ограничаване на експорта и свободната търговия с основни хранителни продукти. От друга страна е политиката за натрупване на финансов резерв в трезорите с оглед на бъдещите плащания и държавни разходи. Решенията за приоритетите на БНБ са политически, като могат да се изтъкнат доводи в подкрепа и на двете възможни концепции. Избраната политика за ограничаване на свободната търговия и държавна намеса в преразпределението на продукцията води до успешно преодоляване на продоволствената криза от края на 1918 – средата на 1919 г. Тази политика е удачна за перида до възстановяване на външноикономическите връзки на България.

По отношение на българското стопанство, след спиране на военните действия държавите от Антантата възприемат същите или сходни принципи на тези, които са прилагани и в собствените държави. По-добрите условия за френското икономическо проникване на Балканите след войната се свързват с количеството на предвоенните ѝ капиталовложения, надхвърлящи тези на Англия[30]. След войната в България са дислоцирани основно френски части, а и общото командване в страната и на Балканите е поверено в ръцете на французи. Това дава възможност на Франция да гарантира своите интереси и да предприеме действия за увеличаване на икономическото си влияние в страната.

Още в годините на войната французите предприемат стъпки за разширяване на икономическото си присъствие на Балканите и по-конкретно в областите на Тракия и Македония, където оперират техни войски. С тази цел през август 1916 г. при командването на Източната армия е създадено

---

[25] Пак там, с. 340-344. Според статистиката, представена от автора, в края на 1918 г. броят на акционерните дружества е 343 с основен капитал от 823 217 000 лв., от които 530 125 000 чужд капитал. В края на 1919 г. дружествата вече са 468 с капитал от 1 321 950 000 лв., от които 842 358 000 чуждестранен, а в края на 1920 г. увеличението е минимално – 469 дружества, с основен капитал 1 322 351 000 лв., от които 986 881 000 лв. чужд капитал.

[26] *Бочев, Ст.* Цит. съч., с. 181.

[27] Икономиката на България до социалистическата революция. С., 1989, с. 417.

---

[28] БИА-НБКМ, ф. 15, оп. 2, а.е. 1840, л. 19.

[29] *Аврамов, Р.* Встъпителна студия. – В: *Бочев, Ст.* Цит. съч., с. 56.

[30] *Димитрова, Сн.* Възстановяване...репарации...гаранции. Франция и славянските балкански държави (септември 1918-януари 1920). Благоевград, 1998, с. 29.

Търговско бюро, което започва да издава "Bulletin Commercial de Macedoine" ("Търговски бюлетин за Македония"). Още в уводната статия на Бюлетина се формулират целите на Търговското бюро за предизвикване на интереса на френски търговци и индустриалци към бъдещо стопанско проникване в региона[31]. Освен Търговското бюро и неговите органи, за повишаване на заинтересоваността на френските делови кръгове към македонския и балканските пазари работи и списанието "Revue Franco-Macedonienne"[32].

Експертите по външната политика в Ке д`Орсе изработват една обширна програма за икономическо и културно проникване в България. Няколко дни след капитулацията на Германия в България е изпратена една френска мисия с инструкция да не се допуска да се създава впечатлението, че Франция е готова да възстанови дипломатическите си отношения с българското правителство и да направи всичко възможно, за да получи от българските власти влизането в сила на икономическите договори, подписани между двете държави преди войната и възстановяването на позициите на френските културни институции в страната. Основна задача на тази мисия е да създаде условия френските търговци да заменят в България австрийските и германските си конкуренти. За тази цел е изработен проект за „Премахването на забраната за търговията с България[33].

Ке д`Орсе си поставя за цел да съдейства на българското правителство по въпроса за изхранване на населението. Френското външно министерство се стреми по този начин да гарантира сигурността на френските окупационни части в България чрез предотвратяването на социални трусове, предизвикани от икономическата криза. Поради невъзможността да реши проблема със собствени средства, френското правителство предвижда да бъдат сезирани американските компетентни органи[34]. Към 31 октомври 1918 г. златният запас на България е за 64 млн. лв., от които американците вземат за доставеното брашно 27.2 млн. златни франка. Към 22 юли 1919 г. златният запас на България е за 39 285 000 зл. франка[35].

---

[31] *Катарџиев, Ив.* Антантата и македонското прашање во текот на 1918 година – *Гласник на институтот за национална историја, № 2, 1964, 32-33.*

[32] Пак там, с. 34.

[33] Пак там, 158-159.

[34] *Желева, М.* Възстановяването на дипломатическите отношения между България и Франция след Първата световна война – *Минало, 2002, кн. 1*, с. 45.

[35] *Попов, К.* Стопанска България и финансовите и икономически клаузи на проектодоговора за мир с България. – *Списание на Българското икономическо дружество, 1919, кн. 3-5*, с. 167.

Дезангажираността на английския капитал към България не пречи представители на английските войски да изпълняват проучвателни мисии. Например една от целите на пристигналия в началото на март 1919 г. във Видин поручик Томпсън, освен политическите, е да се свърже с индустриалци и търговци в региона, които искат да осъществят връзка с английски търговски къщи и фабрики[36]. Като цяло обаче английската политика, включително и стопанската активност, е пасивна, което се дължи на наличието на други приоритети.

Съглашенската окупация е един от факторите за засилване на продоволствената криза в България. Извършените разходи по поддръжката на съглашенските войски са както следва: за храни, фураж, суровини и материали – 47 993 399 зл. фр., за транспорт – 16 734 199 зл. фр. и за наеми – 908 140 зл. фр. Общо сумата на тези разходи е 65 635(6) 727 зл. фр., а като цяло, разходите на българската държава по изпълнение на клаузите на Солунското примирие са 423 486 299 зл. франка[37].

Разквартируването на съглашенски войски на българска територия задълбочава жилищната криза. На територията на страната съглашенските войски реквизират помещения, които са държавна собственост, собственост на български поданици или на поданици на страна, победена във войната. Няма сведение да е било реквизирано помещение, което да е собственост на лице или дружество, свързано със съглашенски капитал.

Съглашенските военни власти изпълняват посредническа роля при регулирането на имуществени и финансови спорове между България и нейните съседи, както и между частни лица. По политически причини най-често имуществените спорове завършват в ущърб на българската страна.

Едно от следствията за българското стопанство от наличието на съглашенски войски в страната е ангажиране на част от населението с обслужването им, т.е. до известна, макар и минимална степен те намаляват безработицата. Съглашенските войски наемат на територията на страната хора, които извършват определена работа в тяхна полза. Твърде често на тези работници не се заплаща, поради което техните претенции са взети предвид и са добавени към сумата на частните рекламации на български граждани към съглашенските държави. Реквизираният труд е най-вече на колари, различни майстори – дърводелци, строители и др., файтонджии, хлебари.

Съглашенските военни власти не осъществяват пряка намеса в провежданата от българското правителство стопанска политика. Самото им

---

[36] ЦВА, ф. 23, оп. 2, а.е. 362, л. 217-218.

[37] *Каблешков, Н.* Vae victis ! (Горко на победените!). Пловдив, 1937, 95-97.

БИБЛИОТЕКА
120000027862

присъствие в страната обаче оказва своеобразен психологически ефект, което, съчетано със следвоенните политически и стопански реалности, дава предимство за проникване на френски, италиански и английски капитал. Наличието в България на окупационни войски действа стимулиращо на определени кръгове от икономическия и финансов капитал да влага свободни средства в българското стопанство. Като пример може да се посочат исканията на английския предприемач Джаксън да получи концесия за битуминозни шисти и правото да основе в София банка. Той дори влиза в преговори с българската делегация в Париж като обещава да съдейства за оставянето на Западна Тракия в българската държава[38], което разбира се е извън неговите компетенции.

В бюлетина на френската армия за положението в България към 1 януари 1919 г. се казва, че „икономическите условия определят до известна степен политическото положение и ние [французите] можем да въздействаме върху него, като изменяме тях"[39]. Макар и палиативни, французите вземат известни мерки за преодоляване на оскъдицата в страната, и което е по-важното, съдействат на българското правителство за ограничаване на контрабандата, за пресичане на спекулата и за доставката на дифицитни материали и храни от чужбина.

Въпреки предприетите от българското правителство и от съглашенските военни власти мерки, войници и офицери от Антантата участват в контрабандната търговия. За това допринася възможността те свободно да се придвижват из територията на страната, както и положението им на победители, което ограничава възможностите на българските власти да им оказват въздействие.

Съглашенските военни власти съдействат и посредничат при доставката на дефицитни стоки. Често цената им е твърде висока, но при затворените за България международни пазари това е временно, но необходимо решение. Такива материали се доставят за държавните мини и държавната печатница; в закона за 6/12 от кредитите по бюджета на 1918 г., за първото полугодие на финансовата 1919/1920 г. се предвижда възможността за доставката на железопътни и транспортни материали[40].

---

[38] *Несторов, Хр.* Ньойският договор за мир и грабителската и контрареволюционна политика на западните империалисти в България (1919-1923) – *ГСУ, фиф, Т. L, кн. 1, 1956, С., 1957, с. 193.*

[39] *Дойнова, Цв.* Документи за България в архива на историческата служба на френската армия. – *ИДА, 1970, кн. 18, с. 283.*

[40] Дневници на XVII ОНС. IV извънредна сесия., с. 936.

Българското стопанство след Първата световна война се развива на базата на обективно възникналите икономически, политически и социални условия, въпреки наличието на съглашенски окупационни войски в страната. Тяхното влияние върху икономическата ситуация в общи линии е отрицателно и въздейства по посока на задълбочаване на следвоенната криза, макар и в незначителни размери.

Основното следствие е, че Съглашението пренебрегва договореностите, постигнати чрез подписването на Солунското примирие на 29 септември 1918 г., и позволява произволни реквизиции и конфискации на храни, фураж и различни материали. По-късно, Ньойският договор вменява със задна дата на България задължението по издръжката на окупационните войски. В условията на всеобща стопанска криза, дори не толкова значителните разходи по издръжката на съглашенските армии нарушават крехкия баланс и се отразяват крайно тежко върху населението.

Литература

Беров, Л. Отново на кръстопът. Развитие на индустрията в България през периода 1878-1944 г. – Икономика, октомври 1990.

Беров, Л. Положението на работническата класа в България при капитализма. С., 1968.

БИА-НБКМ, ф. 15, оп. 2, а.е. 1840.

Бобчев, К. Стопанството и стопанската политика в България след войната. – *Списание на Българското икономическо дружество, г. XXX (1931 г.), кн. 8.*

Бочев, Ст. Капитализмът в България. Икономически текстове (1911-1935) и лични спомени. С., 1998.

Влахов, Д. Икономическото и финансовото положение на България. Варна, 1920.

Външната търговия на България през 1920 г. – *Списание на Българското икономическо дружество, г. XX (1921), кн. 8-10.*

Данаилов, Г. Социални и икономически последствия от голямата война. – *Сп. БАН, клон историко-филологичен и философско обществен, кн. XLVIII, С., 1934.*

Данев, Ст. Мемоари. С., 1992.

Димитрова, Сн. Възстановяване...репарации...гаранции. Франция и славянските балкански държави (септември 1918-януари 1920). Благоевград, 1998.

Дневници на XVII ОНС. IV извънредна сесия.

Дойнова, Цв. Документи за България в архива на историческата служба на френската армия. – *ИДА, 1970, кн. 18.*

Желева, М. Възстановяването на дипломатическите отношения между България и Франция след Първата световна война – *Минало, 2002, кн. 1.*

Каблешков, Н. Vae victis ! (Горко на победените!). Пловдив, 1937.

Катарџиев, Ив. Антантата и македонското прашање во текот на 1918 година – *Гласник на институтот за национална историја, № 2, 1964.*

Кенеди, П. Възход и падение на Великите сили. Икономически промени и военни конфликти XV-XX век. ч. 1. С., 1997.

Михайлов, Н. Нашето земеделие през време на войната и след нея – *Списание на Българското икономическо дружество, 1923-1924, кн. 8-9.*

Несторов, Хр. Ньойският договор за мир и грабителската и контрареволюционна политика на западните империалисти в България (1919-1923) – *ГСУ, фиф, T. L, кн. 1, 1956, С., 1957.*

Панайотов, П. Александър Стамболийски и Съветска Русия. – В: Александър Стамболийски. Живот, дело, завети. С., 1980.

Попов, К. Стопанска България и финансовите и икономически клаузи на проектодоговора за мир с България. – *Списание на Българското икономическо дружество, 1919, кн. 3-5.*

в. Пряпорец, бр. 271, 3 декември 1920.

Стопанска история на България 681-1981. С., 1981.

ЦВА, ф. 23, оп. 2, а.е. 362.

ПРОВЕРКАТА И ОЦЕНКАТА В ДИСТАНЦИОННО ОБУЧЕНИЕ – СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ

Росица Ангелова

Наративът е опит да се представи състоянието и перспективите при проверката и оценката на студентите по дисциплината «История на полицията в България 1879-1944 г., която е компонент на учебния план в специалност «Национална сигурност» на Центъра за дистанционно обучение при ШУ. Използваните алтернативни форми (писмено изложение по тема, проект и защита на проекта) на проверка и оценка създават условия за максимално улесняване на образователната дейност със студентите като им предлагат различни пътища според техните потенциални възможности, възрастови и индивидуални особености.

THE EXAMINATION AND ESTIMATION IN THE DISTANT EDUCATION – CONDITION AND PERSPECTIVE

Rossica Angelova

Abstract: *The article inducate the condition and perspective before the examination and estimation of the students in Konstantin Preslavsky University on subject "The Histiry of Bulgarian Police /1879-1944/". The examine has two parts: writing module on special task and conversational module. The author consider that this is appropriate way for examination and estimation of the students since it evaluate their knowledge, their skills for self-control, theit motivation, etc.*

Key words: *examination, students*

Въпросите на оценяването са актуални навсякъде по света. В тази област през последните десетилетия са извършени много и разнообразни изследвания, установени са интересни закономерности, утвърждават се нови ориентации, осмислят се унаследени представи за оценъчната дейност, осмислят се различни аргументи за и против едни или други явления, стратегии, техники.

Една от предпоставките за това преосмисляне е нарастващата роля на образованието на възрастните, което се разглежда в контекста на идеята за перманентното образование.[1] На образованието на възрастните у нас и в чужбина[2], днес се гледа като на очевидна необходимост, която се удовлетворява по много и различни начини, с разнообразни средства и се постигат различни резултати. Сред най-предпочитаните форми е дистанционното обучение, което съчетава елементи на конвенционалното обучение и предимствата на различните видове медии.[3] Възникването и бързото разпространение на този вид обучение се дължи главно на неговите неоспорими предимства, както във финансов, така и в образователен и социално–икономически план.[4] Улесненията, които предлага дистанционното обучение на всички нуждаещи се от съвременна квалификация и подготовка, спечелват одобрението, не само на образователните институции и организации, но и на работодателите. Качеството на учебните материали и процесът на обучение се поддържа на високо равнище и непрекъснато се подобряват неговите измерения на базата на обратната връзка. Наличието на Internet, E–mail, CD-ROM компютърни мрежи, сателитни връзки спомагат за своевременно доставяне и разменяне на информация между производители и потребители, между обучаващи и обучавани. Общуването става почти в реално време и този електронен диалог е открит за много хора. С натрупването на опит и благодарение на усъвършенстванията в областта на информационните технологии, дистанционното обучение разви и значително обогати системата си. То започна да осигурява условия за придобиване не само и не толкова на фактологически знания, но и условия за развитие на обширен набор от интелектуални и практически умения.[5] С голям успех този вид обучение днес съдейства и за формирането и обогатяването на нагласите, емоциите и ценностите на дистанционно учащи се.[6] Статията прави опит да посочи състоянието и перспективите при проверката и оценката на студентите по дисциплината "История на полицията в България (1879-1944 г.), която е в плана на специалност "Национална сигурност"при центъра за дистанционно обучение на ШУ "Епископ Константин Преславски".

Най-разпространена форма на изпитването и оценяването е писмената. Тя има няколко разновидности – писмено изложение върху определена тема (аналогично на устното, но в писмена форма), есеистична интерпретация на тема, тестове в различни варианти.[7] Изборът ми през настоящата учебна година се спря на писменото изложение по проблема "Законът за администрацията и полицията – традиции, иновации".

Вторият компонент, който включих и според мен е удачен вариант за проверката на знанията, уменията и навиците на студентите от дистанционното обучение е използвания в миналото "метод на проектите". Родоначалник на този метод е американския педагог Джон Дюи, но пълно развитие и конкретизация получава при един от преките последователи на Дюи-Уйлям Патрик. В своите трудове Килпатрик определя метода на проектите като "пълносърдечна целенасочена дейност".[8] Идеите на Килпатрик намират широк прием както в Америка, така и в Европа. В края на XX и началото на XXI век отново се наблюдава повишен интерес към тези идеи. Причината е че методът на проектите е много подходящ за обучение на възрастни, които твърде често предпочитат да обсъждат и договарят с преподавателя както целите на обучението, така и стратегиите, пътищата за тяхното постигане. Най-пълно метода на проектите е разработен в практическото ръководство "Провокацията учебен процес".[9] Най-важните положения на метода на проектите се свеждат до:

- Учащите се изпълняват една цялостна дейност, за което трябва да имат известна подготовка или поне идея за изпълнението ѝ; да планират изпълнението ѝ; да планират задачите, необходими за постигане на целта; да материализират идеята;
- Външното представяне на целта е материализирането на нещо реално и полезно;
- Продължителността на един проект зависи от броя на целите и степента на уменията, които трябва да бъдат придобити;

---

[1] Тоцева, Я. Проблеми на образованието на възрастните. С., 2001, с. 95.

[2] Петров, П. Системи за образование и квалификация на възрастни в някои европейски страни. - Педагогика, 2003, бр. 5, с. 74.

[3] За дистанционното обучение вж: Иванова, Л. Дистанционно обучение (препоръчителна литература). - Образование, 2005, бр. 3, 67-69.

[4] Карастанева, Н. С., С. А. Рашкова Мотивационни аспекти на дистанционното обучение. - Педагогика, 2003, бр. 5, с. 64.

[5] Петров, П., М. Атанасова. Образованието и обучението на възрастните. Актуални проблеми. С., 1999, с. 216.

[6] Дистанционното обучение се вписва в контекста на европейския девиз "учене през целия живот". В: Желев, Ж., К. Стоянов. Някои аспекти от образованието и обучението на възрастни. - Педагогика, 2003, бр. 7, 82-88.

[7] Андреев, М. Оценяването в училище. С., 1995, с. 43.

[8] Петров, П. И др. Образованието и обучението..., с. 157.

[9] Провокацията учебен процес. Авт. кол. : В. Гюрова и др. С., 1997.

- Учащите се имат възможност да работят в групи;
- Всеки учащ поема определена функция и изпълнява специфични задачи;

Решаването на учебния проблем чрез метода на проектите преминава през следните етапи-предварителен, подготовка на проекта, изпълнение, представяне и крайно оценяване.

По дисциплината "История на полицията в България 1879-1944 г." студентите имат възможност да подготвят и представят за оценяване проект на тема "История на полицията в моето родно селище". Идеята да се тръгне към осъществяване на такъв проект произтича от спецификата на дисциплината-тя изследва еволюцията на полицейската институция като част от системата за сигурност на България в разглеждания период на фона на етапите и събитията от социалната и политическата история на България. На база на теоретичните си знания по предмета студентите имат възможност да проследят общонационалните правно-нормативни основи на изграждане на полицейската институция и конкретно-историческото проявление и развитие в дадено населено място. Използваният в учебника и въведен в научно обръщение автентичен изворов и архивен материал спомага студентите да се докоснат до труда на изследователя. На база придобитите умения и навици за работа с исторически извори студентите имат възможност да продължат работата си по проекта в Териториалните дирекции Държавен архив в съответните градове. Там въз основа на изготвените исторически справки и опис на архивните единици за полицейското управление в техния град оценяваните оформят своя проект.

Предимството на метода на проектите е, че активизира учащите се. Важно предимство е адекватността на метода на нарастващата самостоятелност на студентите, на тяхната способност за саморегулация, самоконтрол, за вътрешна мотивация за учене и самообразование. Използването му се обуславя и от още един факт, който не е за пренебрегване. При дистанционното обучение студентите имат различно равнище на подготовка, ярко изразена личностна позиция, която обикновено се формира под влияние на жизнения им опит. Доказателство за това са и подготвените проекти за историята на полицията в родните им градове.

При анализа на подготвените проекти студентите могат да бъдат разделени на три нива:[10]

---

[10] До подобни изводи в своята работа достигат и други колеги. -Вж: Василева, Э. А. Педагогическа практика – важное средство подготовки будущего учителя-воспитателя. – Советская педагогика, 1978, бр. 12, с. 101.

1. Ниско ниво – студентите са извършили заданието формално – посетили са държавния архив в града и единствено са "преписали" историческата справка и описа на архивните единици.
2. Средно ниво – действията на студентите носят репродуктивен характер. Въз основа на справката за развитието на полицейското управление в града и описа на архивните единици те са приложили и документи, които разкриват дейността на полицейската институция в България в условията на различните политически режими до септември 1944 г.
3. Високо ниво – студентите са обмислили структурата на своята работа, проектирали са дейността си. Реализирали са теоретичните и практическите си знания и умения. Мотивите им са устойчиво-положителни. Използвана е допълнителна научна и научно-популярна литература, както и информация от различни източници – периодичен печат, интернет, полицейски управления.

Една група от оценяваните, която работи в системата на Министерството на вътрешните работи е издирила, систематизирала и направила опит за реконструкция на създаването и дейността на отделни служби – "Жандармерия", "Пътна полиция", "Криминална полиция" и др. Така студентите попълват и обновяват знанията и уменията си по време на овладяване или практикуване на полицейската служба.

Предложената проверка на знанията, уменията и навиците в дисциплината "История на полицията 1879-1944 г." на студентите в дистанционно обучение според показаните резултати създава условия за максимално улесняване на образователната дейност със студентите като им предлага различни пътища според техните потенциални възможности. Учещият се възприема като нещо повече от мислеща индивидуалност и се осмисля като емоционално, биологично, социално същество, адаптиращо се към променящото се време. Проверката изисква не само възпроизвеждане на теоретичните знания, а по-задълбочено навлизане в същността на явленията и процесите, по-пълно разбиране на нещата от заобикалящия ни свят. Или по думите на Жак Делор, днес "повече от всякога върху образованието ляга основната задача да възпитава у хората свобода на мисълта и съжденията, емоционалност и въображение така, че да могат да развиват своите таланти и да управляват във възможно най-голяма степен собствения си живот".[11]

---

[11] Делор, Ж. Образованието – скритото съкровище. С., 1997, 92-93.

ОТРАЖЕНИЕТО НА ТРАДИЦИОННАТА ПРЕДСТАВА ЗА „МЪЖКА“ И „ЖЕНСКА“ РАБОТА ВЪРХУ ИЗГРАЖДАНЕТО НА ПОЛОВИТЕ (GENDER) ПОЗИЦИИ В БЪЛГАРСКОТО ТРАДИЦИОННО СЕМЕЙСТВО

Ивелина Ефтимова

Многобройните изследвания на различни култури отчитат поразително сходство между основния поминък и начините на производство, характерни за човешките общества и половите (gender) стереотипи. Оформянето на “мъжка” и “женска” работа е характерно за всяка култура. Разпределянето на работата според пола създава специфични взаимоотношения, които поставят мъжете и жените в определени позиции в семейството. В статията се разглежда как традиционните поминъци на българите формират представата за “мъжка” и “женска” работа в семейството и извън него и как последвалите промени след Освобождението на България през 1878 г. се отразяват върху тази представа.

THE REFLECTION OF THE CONVENTIONAL NOTION OF FEMALE AND MALE WORK IN THE CONSTRUCTION OF GENDER POSITIONS IN BULGARIAN TRADITIONAL FAMILY

Ivelina Eftimova

Abstract: *The cross-cultural research gives incredible similarity between the means of living and types of production, typical for the different social societies and gender stereotypes. The forming of “male” and “female” work is specific for every culture. The differentiation of the duties by gender creates specific interrelations, which place the men and women in exact positions in the family. In this article are described the traditional means of life of the Bulgarians which form the idea of male and female work in the family and outside the family and if these ideas have changed after the Liberation.*

Key words: *“male” work, “female” work, gender position, family.*

Многобройните междукултурни изследвания отчитат поразително сходство между основния поминък и начините на производство, характерни за различните човешки общества, и половите (gender) стереотипи. Това е свързано с разделянето на работата по пол, което неминуемо се отразява върху половата (gender) стратификация. Така например общностите, чийто основен поминък е скотовъдството или орно земеделие, са изградени на принципа на патрицентризма. В тях функциите на жените са силно ограничени, тъй като те се концентрират около налагането на правата и властта на мъжете. Това е не просто следствие от физическите разлики, а от една определена социална организация, която се оформя в резултат на наличието на определени обстоятелства[1].

Във всяко общество работата е разделена така, че определени дейности са характерни само за мъжете, а други – за жените. Оформянето на „мъжка“ и „женска“ работа е специфично за културата на всяко общество. Естествените възпроизводствени функции на жените – периодът на бременността, както и грижите за кърмачето и подрастващото дете, неминуемо водят до извода, че отглеждането на децата се възприема като типично „женска“ работа. Тъй като мъжете извършват в повечето случаи тежката физическа дейност (особено в прединдустриалния период), грижат се за прехраната на семейството, когато жената е заета с отглеждането и възпитанието на децата, то в този случай „изкарването на хляба“ се възприема като „мъжка работа“.

Разпределянето на задълженията по полов (gender) признак създава специфични взаимоотношения, които поставят мъжете и жените в определени позиции вътре в самото семейство. Това предполага, че едната се приема за по-престижна. В едно патрицентрично, патрилокално общество, в което родството се оформя по бащина линия[2], съвсем нормално това да е мъжката позиция.

---

[1] **Denich, B. S.** Sex and Power in the Balkans. – In: **M. Rosaldo, L. Lamphere** (Ed.). Women, Culture and Society. Stanford, p. 244.

[2] **Митерауер, М.** Един архаичен реликт? „Балканското семейство“ в дискусия. – В: Балканистичен форум. 2, Благоевград, с. 26, **Тодорова, М.** За епистемологичната стойност на семейните модели: Балканите в европейския контекст. – В:

Настоящата статия има за цел да разгледа оформилите се представи за „мъжка" и „женска" работа в българската традиционна култура и отражението им върху разпределянето на работата по полов признак в годините след Освобождението в градска среда. От своя страна това оказва влияние и върху оформянето на половите (gender) позиции в семейството. Основните извори за написването на статията са някои лични фондове на хора, живели в края на XIX и началото на XX век, както и материали от периодичния печат през същия период.

Традиционните представи за „мъжка" и „женска" работа

За да се разберат какви са половите (gender) позиции в българското традиционно семейство, изградени въз основа на разделението на работата, е необходимо да се разгледат основните поминъци на българите и как задълженията се разпределят според пола. Освен според пола трудовите задължения са обвързани и с възрастта. Първите навици се формират още в детството, когато децата не са просто пасивни наблюдатели на извършващата се на полето или в двора работа. Например на 7-8 годишни момчета се позволява да водят воловете при оран. Когато пораснат до толкова, че да могат да държат мотика, и момчетата, и момичетата започват да помагат при окопаването на земеделските култури. Момичетата покрай майките и жените в семейството се научават да предат, да тъкат, да шият, да готвят, да перат – всички дейности, свързани с домакинската работа[3].

Основни поминъци на българите са земеделието, скотовъдството и занаятите, особено в градовете. В народното творчество, в частност в песните[4], са отразени както трудовата дейност, така и начинът на нейното разпределение между мъжете и жените. Народните песни, възпяващи

Балканистичен форум, кн. 3, с. 54-55, **Иванова, М.** Екзогамно-родов кръг у българите. 1. Отчитане на родството по права линия. – В: Българска ртнология, кн. 3-4, 5-20, **Иванова, М.** Екзогамно-родов кръг у българите. 2. Отчитане на родството по права линия. – В: Българска етнология, кн. 1-2, 130-140.

[3] **Кръстанова, К.** Възрастови регулативни функции на народната социалнонормативна култура. – В: Етнографски проблеми на народната социално-нормативна култура, Т. 1, С. 1989, с. 223-238.

[4] Примерите са извънредно много и в това отношение настоящия текст няма претенция за изчерпателност на темите, свързани с конкретните трудови дейности (земеделие, скотовъдство и занаяти), които биха могли да се оформят въз основа на богатството на българския фолклор.

земеделския труд[5], показват съвсем ясно, че българката участва наравно с мъжа в съответните процеси. В тях се поставя акцент върху едно от най-важните ѝ качества – трудолюбието. Когато родителите или роднините на момъка отиват да искат момата, *не си затварят очите, колкото и момата да е влезла в окото на момъка*[6]. Те добре оглеждат къщата дали е почистена и подредена, което показва и доколко момичето е работно. Другите два поминъка – скотовъдството и занаятите, са типично „мъжка" работа.

Многобройните примери от народните песни, свързани с „мъжкия" и „женския" труд, са ярко доказателство на факта, че жените вземат не малко участие в изкарването на прехраната за семейството. Когато работата е ориентирана извън дома, в повечето случаи жената е главна помощница на мъжа си. Типично „женска" си остава работата вкъщи, на двора и в градината. Изобщо цялата къщна работа (чистене, пране, подреждане), отглеждането на децата, приготвянето на яденето (както и консервирането му), изработването на облеклото за всички членове на семейството, както и грижите за зеленчуците в градината, събирането на билки и плодове, а към всичко това и отглеждането на домашните птици и животни, биха могли да се определят като „женска" работа. А тя, според думите на Хр. Вакарелски, се означава като такава с пренебрежение[7].

В градските семейства картината не е много различна. Много живо описание на еснафския живот дава Ив. Хаджийски. *Оста на напредващото еснафско колело се въртеше върху два лагера: непосилен труд и ограничено потребление. Жената на еснафа завеждаше изцяло втория отдел, а в свободно време вземаше участие и в първия. ...Тя допринасяше*

---

[5] Само разораването на нивата се счита като типично „мъжка" работа при която жената има грижата за замесването на сеячовата пита (в случай, че е „нечиста", то се извършва от друга жена в къщата или от съседка); за посрещането на сеяча и приготвянето на по-богата трапеза – все дейности, свързани с подготовката и улесняването на основната работа. При това спазването на всички правила, които ще осигурят добра реколта, необходима за изхранването на цялото семейство, са задължителни и стриктно съблюдавани. „Истинската", главна работа – разораването и сеенето (като се изключи засяването на лен, коноп или зеленчуци, което се налага като специфична женска дейност) – е мъжка. Жената в този случай може само да помогне (реално и ритуално) или да навреди (не бива да пресича пътя на сеяча, особено ако е бременна или лехуса) (Вж. Етнография на България, Т.3, С., 1985, с. 217).

[6] **Бобчев, С. С.** Народните възгледи върху челядта. – В: Юридически преглед, 25, кн. 8, 1924, с. 342.

[7] **Вакарелски, Хр.** Етнография на България, С., 1977, с. 449.

за увеличаване на сермията на мъжа си... с плетене на чорапи за продан, тъкане на шаяци, предене на прежда за гайтан и др. Най-сетне на нея изключително лежеше отглеждането и възпитанието (разправията) с децата. С една дума – тя бе незаменим трудов сътрудник и другар на мъжа...[8]. Очевидно е, че *жената наред с мъжа не подгъваше крак*[9]. Въпреки това, мъжът е онзи, който „изкарва парите" и взема важните решения, свързани със семейството. Не е изключено и жената, ако притежава повече инициативност, предприемчивост от него, да поеме ръководната позиция в семейството. А и убеждението, че *понякога е добре умната жена да се послушва,* не е рядко срещано. В действителност, и в селото, и в града, *умната жена е слушана, а и всеки умен мъж за всички по-важни въпроси се допитва до нея*[10].

Въпреки че качествата на жените не се отричат, все пак народната мъдрост *работа без мъж, святкане без дъжд* показва, че важната, основната работа е мъжката. По никакъв начин не се оспорва правото и задължението на жената да се занимава с цялата домакинска дейност: *къща без жена не се върти.* Достатъчно ясно и точно е представено разделянето на работата на „мъжка" и „женска" в поговорките: *Къща без жена и мъж без пари – огън да ги гори; На жената се гледа как държи къщата, а на мъжа – какво внася в нея; Къщата не стои на земята, а на жената.* Народният възглед налага припечелването на парите и издръжката на семейството като мъжка работа, а грижите около дома и челядта – като женска. В този смисъл може да се заключи, че „женската" работа се възприема за второстепенна, помощна, т.е. не толкова важна и значима колкото е „мъжката". Следва да се предположи, че позицията на жената в семейството ще е адекватна – второстепенна в сравнение с мъжката. Разбира се, изключения не липсват. Те са свързани с нейния авторитет, обвързан в повечето случаи с възрастта, но и с личните качества на всяка отделна жена.

Отражението на традиционните разбирания за „мъжка" и „женска" работа върху разделянето на работата по полов признак в годините след Освобождението

Традиционната представа, че мъжът е „главата" на семейството, който „изкарва хляба", остава непроменена и след Освобождението. Икономическите промени, засягащи безспорно най-вече градовете, както и развитието на индустрията с практическото приложение на парата и електричеството, които не изискват голяма физическа сила, дават възможност на много жени сами да обезпечават прехраната си.

След Освобождението България си остава типична аграрна страна с бавно развиваща се индустрия. Работниците са една съвсем малка част спрямо останалото население – 5,2% през 1900 г. и 7,6 % през 1910 г. Трябва още да се отбележи, че числото им не е много по-голямо от това на собствениците в страната, които през 1900 г. са 9,9 %, а през 1910 – 14,7%[11].

И в града „женската" работа обхваща най-вече домакинството и отглеждането на децата. Не е рядкост, обаче, жената да работи и извън дома си. Това се налага по най-различни причини. Например ако тя остане вдовица и няма финансова подкрепа от страна на роднините, ако съпругът не печели достатъчно пари и се налага на жена му също да работи. Немалобройни са и случаите, когато мъжът се пропива и издръжката на семейството се поема от жената.

Домашната работа е изцяло женско занимание. Тя включва не само обичайните домакински дейности като готвене и чистене, но също предене, тъкане, шиене. Ето какво разказва сестрата на В. Коларов за майка си: *Тя беше много работна. Предеше, тъчеше, шиеше и обличаше нас, децата, пък и цялата ни къща, макар баща ни да беше в силата си като търговец. У нас рядко влизаше нещо купешко*[12]. До навлизането на масовите европейски стоки на пазара „купешкото рядко влиза в къщата на еснафа". Преди Освобождението във всяка къща има стан и всяка жена – и бедната, и богатата – тъче на него. В случаите когато в дома се купи нещо готово, то това обикновено се тълкува като знак, че домакинята е мързелива. Приема се за много срамно, ако жената не може да тъче, преде или плете[13]. Ако не умее да се справя с всички тези „женски" дейности, то тя очевидно не е в състояние да облича семейството си и да се грижи за него. Такива непохватни моми не се предпочитат за снахи.

В градска среда социално-икономическите промени започват още преди Освобождението. По-заможните търговци и занаятчии изпращат не само синовете, но и дъщерите си, да продължат образованието си в чужбина. Бързо изменящите се условия водят и до промени в манталитета на гражданите. Повечето от тях не жалят средства и усилия, за да „изучат” децата си. Родителите, които в много случаи са неграмотни към средата на XIX век, изпитват особено свято чувство към образованието. И макар да изпращат на училище и синовете, и дъщерите си, обикновено момичетата получават основно образование, колкото да могат да четат и пишат, а момчетата – по-високо[14].

---

[8] **Хаджийски, И.** Бит и душевност на нашия народ. С., 1974, с. 431-432.

[9] Пак там, с. 432.

[10] **Бобчев, С. С.** Народните възгледи..., с.344.

[11] **Еленков, И.** Работническият въпрос и правителствената работническа политика от началото на века. – В: Минало, кн. 4, 1995, с. 36.

[12] Архив РИМ – Шумен, отд. Етнография, п. Ш-2, с. 1.

[13] **Петров, В.** Домашната индустрия в Шумен. – В: Шумен-Коларовград. Сборник статии и материали за миналото на града. Коларовград, 1962, с. 38.

Съвсем осъзнато родителите[15] на Фотина Момирова, учителка, една от най-инициативните членки на шуменското женско дружество „Родолюбие”, която през 1908 г. открива частен девически пансион, правят всичко по силите си, за да осигурят образованието ѝ. Това е така, защото вроденият дефект (с единия крак) на Фотина, според тогавашните разбирания, силно намалява шансовете ѝ за женитба и увеличава вероятността тя сама да се грижи за прехраната си. Затова получава образование за разлика от сестра си, която, въпреки че е с *буден ум жена*, остава неграмотна[16].

Не са много онези, които имат възможност да завършат образованието си в чужбина, а след като се завърнат в България да започнат да упражняват професията си. Това са само няколко лекарки, зъболекарки, акушерки, други завършват различни европейски пансиони, където усвояват по няколко езика, както и свиренето на някой музикален инструмент. Повечето такива жени след омъжването си не се налага да работят за да подпомагат семейния бюджет. Те обикновено се занимават само с възпитанието на собствените си деца, а ако дават частни уроци, дават ги у дома си. Лекарките имат възможност за частна практика с кабинет в къщи и посещение при пациенти. Друга, престижна професия, подходяща за жени (както и в годините преди Освобождението) е учителската. Прави впечатление фактът, че броя на учителките в основните училища нараства, докато в гимназиите, където се изисква по-висока квалификация, учителския персонал се състои предимно от мъже[17]. В началото на XX век започват да се търсят и жени телеграфистки и стенографки. Стенографските курсове се посещават както от ученици и ученички, така и от по-възрастни жени и мъже, които имат желание да получат една прилична професия[18].

Много са жените, които принудени от обстоятелствата, се налага да работят, за да изхранят децата си, да подпомогнат семейството или пък да припечелят пари преди да се омъжат. Повечето от тях се залавят на работа защото се налага, а не по собствена воля. Такъв е случаят с една от лелите на В. Петров[19], която била *уженена на богату мясту*. Мъжът ѝ бил единствено дете на имотен занаятчия – бъчвар, който наследява занаята на баща си. Обаче вместо да работи, по цял ден чете книги и след разходка из града винаги се прибира пиян. Заради това жена му е принудена да ходи по богаташките къщи да пере и да слугува: *Дур умре, ненье бял свят не видя... дребна, слаба, с разкривени ръце, тя гледаши жалну, жалну, сякаш ша заплачи*[20].

Повечето вдовици, принудени от съдбата сами да отглеждат децата си, започват да шият дамско облекло; чистят богаташки къщи или някое училище, учреждение; плетат, тъкат и бродират. В този смисъл е словосъчетанието „Хиляда бода за пара”. При мъжете, останали вдовци, ситуацията обикновено е по-различна. Много от тях се женят повторно или разчитат на подкрепата на някоя близка роднина (сестра, снаха), която им помага да се справят с домакинството и с децата. Ако не се оженят повторно, наемат слугиня със същата цел. Например в дописка от в. „Обществен глас”[21], която критикува поведението и морала на гражданите, се обвинява и мъж, че прибира в къщата си сестрата на неговата починала съпруга. В един от следващите броеве на вестника същият този гражданин отговаря, че всъщност „сестрата на жена му идва да наглежда децата и къщата, а не за нещо друго”[22].

Оказва се, че жените са като че ли по-гъвкави при намиране на средства за изкарване на прехраната. В същото време те не изоставят и грижите за децата си. Разбира се, жена, принудена да работи извън дома си, не може да отделя нужното време за възпитанието на децата си. Случват се дори и нещастни инциденти, като например деца, оставени без родителски надзор, подпалват къщата, вследствие на което едно от тях изгаря в пожара[23]. Друг случай, който завършва по особено неприятен

---

[14] ТДДА – Шумен, ф. 99 К.

[15] Баща ѝ е чехлар, а майка ѝ – домакиня, която по-късно става готвачка в открития от Фотина частен девически пансион.

[16] ТДДА – Шумен, 120 К, оп.1, а.е. 20, л. 2.

[17] Например, за учебната 1890/1891 година в шуменските училища преподават 23 учители и 5 учителки в класните училища и 13 учители и 15 учителки в първоначалните училища (ТДДА – Шумен, ф. 59 К, оп. 2, а.е. 4, л. 10).

---

[18] „Обществен глас”, бр. 27, 1911.

[19] Шуменски етнограф.

[20] ТДДА – Шумен, ф. 638 К, оп.1, а.е. 4, л. 3, 4.

[21] „Обществен глас” бр. 20, 1909.

[22] „Обществен глас”, бр. 23, 1909.

[23] „Разградски новини”, бр. 3, 1904.

начин е изнасилването на една вдовица, отишла да търси работа в Разград, носейки със себе си препоръчително писмо до собственика на хотел „София"[24].

Въпреки опасностите, които могат да ги сполетят, жените са принудени да си търсят работа извън дома си. И тъй като в повечето случи те са малко образовани, без професия, а и трудно намират работодатели, често пъти стигат до публичните домове. Сред основните причини за развитието на проституцията в градовете се посочват *слабото развитие на самостоятелния женски труд в различните поприща и различните професии,...некултурността на населението, неговата икономична несигурност и женската наравноправност*[25]. За да избегнат подобна участ много жени се принуждават да работят срещу мизерно заплащане в откриващите се след Освобождението фабрики.

Модерната машинна форма на капиталистическо производство напълно се различава от икономическото развитие от миналите исторически епохи с широкото използване на женския и детския труд. Този проблем не засяга само работниците, които са принудени от мизерните условия на живота си да работят понякога за много ниски надници. Той е по-скоро свързан с прехода към новата социална общност, която се образува в следствие на промените в структурите на българското традиционно общество[26]. В. Дюгмеджиев характеризира тези промени като социален въпрос, тъй като новото машинно производство засяга не само работниците, но и останалите социални слоеве в обществото. Той предоставя данни от различни официални и частни анкети, с което ясно показва, че женският и детският труд се използват почти във всички индустрии и дори стават преобладаващи в някои от тях. Дава примери с шивашкото производство, определено от него „по призвание" женско, предачно-тъкачната, книжната и картонената индустрии, както и тютюневите фабрики. В тези производства жените са 70 % от общия работнически персонал[27].

Статистиките показват не само наличие на предпочитание към женския труд, който е и по-евтин, но и предпочитание към по-младите (на 10-18-годишна възраст) работници/чки, които са по-изгодни, по-малко заплатени и по-работоспособни. Фабрикантите в това отношение

---

[24] „Разградски новини", бр. 5, 1904.

[25] „Майка и дете", бр. 1, 1907.

[26] **Еленков, И.** Работническият въпрос и...с. 37.

[27] **Дюгмеджиев, В.** Мисли върху социалното ни законодатвлство и работнишката хигиена. Шумен, 1916, с. 14-15.

са облагодетелствани, защото желаещите да работят са много – предимно от селата или от бедните граждани, които не са малко. За тях е важно да намерят работа, с която да имат възможност сами да спечелят парите си. Работният ден е дълъг – 14 часа, а през нощта – 9 часа. Към това с особен интерес се отбелязва, че жените работнички използват кратките си почивки, за да свършат и своята частна работа – плетене на дантела, чорапи, шиене на кърпи и т.н. Това те вършат непосредствено до машините, на които работят, без да излязат да се разходят на чист въздух, с което подлагат на огромен риск здравето си[28]. Това е още особено показателно, че „женската" работа е само за жените и само те я вършат, независимо дали работят извън дома си или не.

Последвалите законовите мерки за ограничаване на възрастовата граница и продължителността на работния ден, се оказват ефективни само за фабричната работа, а срещу добавъчната частна работа са безсилни. Машинното производство улеснява работата така, че мъже и жени, обучени и необучени, да могат да я изпълняват. Женският и детският труд постепенно и трайно навлизат в българската индустрия. Тези законови облекчения за жените са изтълкувани като доказателство за това, че все пак няма и не може да се говори за равен достъп до трудовата заетост за мъжете и жените, т.е. *жената може и ще има достъп до труда не по пълноправие, а по съответствие на нейния организъм и нейното предназначение*[29]. В случая отново се набляга на предназначението на жената да ражда деца и на работата, която съответства на организма ѝ – домакинството. Но необходимостта принуждава много жени да работят, а други, които имат възможност да получат по-високо образование, от своя страна имат желание да се изявят професионално.

В края на XIX век, въпреки развиващата се индустриализация и възможностите за работа извън къщи, които имат жените, не трябва да се преувеличават. Когато се повдига въпроса за откриването на детски забавачници в Шумен веднага започва и разискването дали изобщо са необходими, дали това не е поредната европейска мода, *привичката на подражаемостта и несъзнателността*[30]. Изтъква се фактът, че икономическите условия в България изобщо не могат да се сравняват с тези в Западна Европа. Все пак, подобни възпитателни заведения се откриват в услуга именно на тези бедни хора, които са принудени по цял да работят във фабриките и работилниците и няма на кого да оставят децата си. В България условията са по-различни, *всяка майка, бедна или богата, стои в къщи и се занимава със семейните си работи (редки са изключенията) и значи има пълна възможност да държи децата си около себе си*[31]. Към това не трябва да се забравя и, че претоварването на детския мозък преждевременно е напълно излишно, както е неправилно и принуждаването на малките деца да стоят затворени в една стая, която в повечето случаи е в доста лошо хигиенично състояние[32].

---

[28] **Дюгмеджиев, В.** Мисли върху социалното ни законодатвлство..., с. 16.

[29] **Николов, Д.** Законодателната защита на женския труд. – В: Жената, кн. 3, 1929, с. 58.

[30] „Защита", бр. 28, 1894.

В градски условия бурното развитие на фабричната индустрия и възможностите, които обслужващата сфера предлага, стават причина много жени да започнат да упражняват някакъв занаят. Най-често те стават шивачки или шапкарки и отварят собствени ателиета и магазини. Някои оборудват плетачници, където изработват различни вълнени фусти, фланели и други плетива за масовия вкус. В същото време продават и прежди на клиентките си[33]. Така те превръщат занаята си и в търговия. Благодарение на факта, че жените постепенно получават достъп до някои занаяти и служби, всяка инициативна българка може да се възползва от него и да се опита сама да изкарва прехраната си: *Една енергична жена може да преобърне в търговия живота, на който е привикнала*, т.е. да уреди приема в някой богат дом, когато домакинята е заета с други задължения или да приготви от плодовете от собствената си градина сладка и плодови сокове (*плодове в шишета без въздух*), които се продават добре и *ще се харчат повече и повече всяка година*[34]. Изобщо всяка жена не само може, но и трябва да помага за печеленето на парите, а не да чака и да зависи от другите.

Дали е необходимо жената да работи се коментира в статия в сп. „Женски свят”. В нея авторката споделя, че на този въпрос много пъти е чувала да се отговаря отрицателно. Нейното мнение, което не е единствено, е че *ний трябва да работим, защото много от нас не са женени* и не *искат да се женят, други пък са разведени, или пък са вдовици. Тогава те да мрът от глад, нали?*[35]Според нея жената, без значение дали е вдовица или не, е нужно да знае някакъв занаят, за да не изпада в икономическа зависимост от страна на мъжа, защото *колкото повече човек е икономически зависим от някого, толкоз повече той бива зависим и поробен в всяко друго отношение*[36]. А това, че домакинската работа може дори да струва повече, не се взема под внимание от никой. Тъй като и възпитанието на децата се приема за задължение на майката, макар че богатите обикновено наемат гувернантки за тази цел, а пък бедните са принудени да работят – било извън къщи, било сами да се занимават по цял ден с домакинството – при това положение не би могло възпитанието на децата да се счита за причина жените да си стоят у дома.

След Освобождението жените в градовете са улеснени до известна степен в обичайните си домакински задължения. Хлябът, както и много други хранителни стоки, вече предимно се купуват. Естествено всяка жена може да меси, но не е необходимо да го прави всеки ден. Готварските ѝ умения изпъкват най-вече по време на празниците. Всекидневно са *достатъчни около 2-3 часа за домакинската работа и децата*[37]. Навлизането на по-евтини и качествени прежди, платове и най-различни манифактурни изделия освобождава много от тях от необходимостта да предат и тъкат вкъщи, за да приготвят облекло за семейството си. В много домове има шевни машини, с които бързо се ушива нужното бельо и дрехи за всички. Освен за чисто практичните нужди шевните машини се използват и за бродерия. За тази цел се организират множество курсове по бродиране, ажури, апликации и др. Така желаещите, повечето от които са госпожици, се учат да изработват сами възглавнички, карета, покривки и т.н. Безплатни или платени, тези курсове в много случаи са част от рекламата на някоя нова марка шевна машина, която навлиза на пазара[38].

Безспорно е, че жената от по-заможните семейства не участва в материалната издръжка на семейството. Най-важните ѝ задължения са да бъде добра съпруга, майка и домакиня. В градски условия тези задължения са в много по-голяма степен свързани с образованието, тъй като освен да възпитава децата, жената трябва да е и достойна спътница на съпруга си. Заможните мъже, търговци, по-богати занаятчии, фабриканти или пък тези с доходни професии като лекари, чиновници, адвокати, избират за съпруги образовани, интелигентни и културни жени. Повечето от тези жени, тъй като произхождат от богати семейства, имат възможност да завършат образованието си в чужбина. Говорят чужди езици, свирят на пиано, рисуват, бродират, знаят как да направят дома си по-уютен. В края на XIX век все още се смята, че жената не е редно да работи извън дома си, още повече ако съпругът ѝ печели достатъчно пари. Израснали с такова възпитание, съпругите в по-заможните семейства концентрират по-голяма част от силите и времето си върху дома и децата. В същото време не остават безучастни и към обществените проблеми. Членуват в женските дружества в градовете си, участват в организирането на литературно-музикални вечеринки, балове и всякакъв род други благотворителни дейности, за да подпомогнат по-бедните и нуждаещите се.

---

[31] Пак там.

[32] Пак там.

[33] „Обществен глас”, бр. 47, 1909.

[34] „Женски свят”, бр.18, 1895.

[35] „Женски свят” бр.12, 1893.

[36] Пак там.

[37] „Женски свят” бр.3, 1898.

[38] „Разградски новини”, бр. 27, 1905, „Обществен глас”, бр. 20, 1910.

Оказва се, че типично женската домакинска работа, която не е никак малко всеки ден – и делничен, и празничен – се приема като задължение само и единствено за жените. Това е така и за бедните, и за богатите. Стефан Груев, син на Павел Груев, началник на личния кабинет на цар Борис III, разказва в спомените си: *Както в повечето български семейства, баща ни не си помръдваше пръста в къщи. Тъй като той осигуряваше издръжката ни и работеше до късно...естествено беше да няма никакви задължения във воденето на домакинството...Сигурен съм, че не можеше да свари яйце или да отреже филия хляб, а ако се беше опитал, това щеше да се тълкува като упрек към мама или баба, задето не са си свършили добре работата, да не говорим за домашната прислужница, която сигурно щеше да си умре от срам. Не може да става и дума за някаква помощ за измиване на чинии, за слагане и вдигане на масата или за друга „женска работа" – това беше напълно немислимо*[39]. Дори когато тази „женска" домакинска работа се извършва срещу заплащане (почасово или пък от слуги, които живеят и работят в къщата на работодателите си) се вижда, че това не само е ниско платен, но и с много нисък обществен престиж труд.

След Освобождението в градовете все повече нараства броя на жените, които притиснати от различни обстоятелства, се налага да работят за да изхранят децата си, да подпомогнат семейството си или пък да припечелят пари преди да се омъжат. Тъй като в повечето случаи става въпрос за ниско квалифицирана, недостатъчно заплатена и лишена от престиж работа, е ясно, че жените работят не по собствено желание, а защото се налага. Работата, която извършват срещу заплащане е в повечето случаи близка до наложилите се във времето представи за женска работа. Това обикновено са дейности, свързани с домакинството – перачки, готвачки, чистачки, слугини. Другите, традиционно женски дейности като предене, тъкане, шиене дори и преминавайки във фабрична форма на производство, си остават поле за изява на жените. В тъкачните и предачните фабрики машините се обслужват само от жени. Не малко жени отварят собствени модни шивашки ателиета в градовете, способни да задоволят нарастващите претенции на клиентките си. Други се занимават с шапкарство или продажба на галантерийни стоки. Не са много на брой тези, които имат възможност да упражняват дадена професия, като учителки, лекарки, акушерки и т.н.

Дълбоко вкоренените разбирания за „мъжка" и за „женска" работа не се променят особено след Освобождението. На практика се получава така, че много жени са принудени да извършват различни, възприемани традиционно за „мъжки" дейности. Но мъже, изпълняващи типично „женска" (домакинска) работа, няма. Това е така, защото тази работа се възприема за второстепенна и лишена от престиж, при това характерна само за жените. Традиционното разбиране *работа без мъж, святкане без дъжд*, изразява много ясно първостепенната важност на мъжката работа в сравнение с женската, а от там и по-високата позиция на мъжа в сравнение с тази на жената в семейството.

---

[39] **Груев, С.** Моята одисея. С., 2002, с. 30-31.

ЕКАТЕРИНА ЗЛАТОУСТОВА ЗА УЧЕБНИТЕ ПРОГРАМИ ПО ИСТОРИЯ

Росица Ангелова

Историческият дискурс проследява възгледите за преподаването на историята в българското училище в навечерието на Втората световна война на Екатерина Златоустова – интелектуалка от “подранилото поколение”.

Екатерина Златоустова предлага изучаването на историята в училище да се ръководи от националцентристкото начало, да се използа концентричния, синхронния и хронологично-регресивния прицип за разположение на учебното съдържание като интерпретациите се опират на широка изворова база.

Вижданията на Ек. Злотаустова са своего рода отражение на времето, в което живее тя и политическото развитие на Европа и света в периода между двете световни войни.

EKATERINA ZLATOUSTOVA FOR HISTORY EDUCATIONAL PROGRAMS

Rossica Angelova

Abstract: *The article presents Ekaterina Zlatoustova's notions for history education in the Bulgarian school. Article is concentrate on her ideas for contents of history education and it place in the educational programs. Zlatoustova considered that the teachers have difficult task – to shape modern, democratic and educated personalities who, she believed should participate actively in social life.*

Key words: *Ekaterina Zlatoustova, history education, Bulgarian school*

Историята е необходима на хората и обществото вечно. Тя, макар и да изследва миналото, е обърната към съвременността, и в този смисъл вековете са съхранили сентенцията за историята като учителка на живота. Историческите знания са необходими винаги, защото чрез тях поколенията се приближават към съвременността, ориентират се и по-смислено преценяват протичащите пред техните очи обществени процеси, доколкото миналото не е просто изчезнало, а по своеобразен начин то се е “снело” в следващите стъпки на действителен живот.

Връзката историческо познание-историческо съзнание е значително по-сложна. Проследявайки развитието на историческото съзнание на обществото в диахронен план се установява наличие на различни по значимост и сила компоненти. Една част отразяват трайните, непреходните стойности – обичаи, традиции, нрави, народна психика и т.н. Тези компоненти се променят бавно и трудно във времето. Заедно с тях в историческото съзнание се вграждат и компоненти, формирани в критични, кризисни периоди в живота на обществото и за относително кратко време променят историческите представи на цели поколения.

В този аспект интересни са възгледите за преподаването на историята в българското училище в навечерието на Втората световна война на една интелектуалка от “подранило поколение” – Екатерина Златоустова.[1]

Екатерина Златоустова е родена на 22 септември 1881 г. във Варна в семейството на Христо Станчев – Златоустов и Кръстина Бацарова. Бащата загива рано при дуел и водеща за възпитанието на девойката става майката. Кръстина Бацарова има изключителна роля за формирането на девойката, защото самата тя е възпитана в типична възрожденска фамилия, предала на децата си пиетета към образование и социална чувствителност. Материалните несгоди не дават възможност на Екатерина да продължи образованието си в чужбина и тя става учителка. Чак през 1902 г. Славянското общество ѝ отпуска стипендия за Висшите женски курсове в Петербург. След завръщането си през 1905 г. тя продължава задълженията си на учителка в Шумен и София. По време на учителстването си използва всяка възможност за самоусъвършенстване – в Университетската библиотека,в Централното управление на МНП, в Париж.

---

[1] Подробно за нея вж: **Назърска, Ж.** Интелектуалка от “подранило поколение” – Екатерина Златоустова (1881-1952). – Минало, 2005, бр. 1, 84-94.

Макар да заема административни постове, Златоустова не е напусната и за миг от мисълта, че е "историчка по специалност" и "научна работница". По време на престоя си в Париж (1925 г.) тя внимателно проучва организацията на френското образование и на държавните гимназии. Това ѝ дава възможност да сравнява образователните системи в двете държави и да взема отношение по отделни въпроси на преподаването на история в българското училище.

През 1940 г. на страниците на списание "Училищен преглед" Ек. Златоустова публикува материал, озаглавен "Българската история в нашите училища".[2] В него подробно излага вижданията си за съдържанието на историческата образованост и разположението на учебния материал в учебните програми.

Златоустова определя като една от най-важните задачи на преподаването е формирането на историческо съзнание у учениците и изработване у тях на правилен светоглед. Според нея всичко това може да се постигне чрез правилното съотношение между българска и обща история в учебната програма по история. Тя се обявява за това в прогимназията да не се изучава обща история.[3] В гимназиалните класове отечествената история да не се включва в контекста на общата, а обратно. Българската история да бъде канавата, върху която да се наслагват събитията от балканската и световната история. Какви са нейните предложения и оценки за учебната програма по история ?

1. В център на преподаването на история в българското училище да се постави българската история.

2. Да се използва хронологично-регресивният принцип за разположение на учебното съдържание по история. При него се изхожда от положението, че опознаването на миналото е по-лесно, когато се върви от познатата съвременност към историята.

3. Синхронният принцип да се наложи като основен. При него едновременно се изучава общата и националната история. Условно с прави напречен разрез на историческия процес, за да се проследи за определен период историята на определен кръг народи и станалите по това време общосветовни събития. Методологически синхронизмът дава най-добри възможности да се подчертае универсалността на обществените закономерности и в същото време да се разкрива сложният и многообразен характер на историческия процес. Съпоставяйки живота на отделни народи, събития и явления от един и същ период, у учениците се изработват относително единни критерии за "измерване" същността и значението на историческите факти. Златоустова препоръчва при изучаване на общата история да се акцентира на съдбата на Балканския полуостров и населяващите го народи и нации.

4. От дидактико-психологическа гледна точка най-правилен е концентричния принцип, който предполага неколкократно изучаване на едни и същи събития, но при различна степен на сложност. Този принцип изхожда от обстоятелството, че общото развитие на учениците изменя сериозно техните познавателни способности и затова най-напред те се запознават с материала в по-достъпна и сравнително по-лека степен. След няколко години отново се учи същият материал, но по-разширено и по-задълбочено. В подкрепа на тези свои мисли Ек. Златоустова дава за пример програмата във френските училища, където "Франция е алфата и омегата на историческото преподаване".[4] Използването на синхронното разположение на учебното съдържание в двата концентъра дава възможност в VIII клас[5] да се задълбочи усвояването на историческите знания чрез използване на художествена и научно-популярна литература. Като примери се посочват и отделни заглавия на Фани Попова Мутафова – "Солунският чудотворец" и "Дъщерята на Калояна", които според Златоустова "дават такава пълна картина на епохата на Асеневци, каквато никой разказ на преподавателя не може да даде".[6] Най-точна и пълна интерпретация обаче учениците биха могли да направят използвайки историческите извори – хроники, жития на светци, предания, песни, летописни бележки, султански фермани и др. Неоценима помощ в това отношение дава "Христоматия по българска история" на Ив. П. Кепов и Вана Ив. Колева.

Всичко това Златоустова прави с ясното съзнание, че "учителството е служба", равна на родителската, и свързана с "много отговорности за бъдещето на младото поколение". Именно на учителите по история се пада трудната задача – да изградят личности, приобщени към общочовешките ценности на хуманизма и демокрацията, с активно отношение към преобразуването на обществото, на родината в духа на тези ценности. В навечерието и по време на Втората световна война Ек. Златоустова говори за формиране на исторически години. Дълго време в училищната практика формирането на съзнанието се подменя с формирането на правилен мироглед(т.е. развитие на съзнателността, а не на съзнанието). А азбучна истина е, че за съзнателността не е задължително наличието на собствено мнение, получаване на личностни знания. Препоръката изучаването на историческите събития и явления да се осъществява на широкообхватна основа (използване на автентични документални източници, произведенията на литературата и изкуството) звучи актуално и в началото на XXI век[7] и е доказателство, че Златоустова е интелектуалка от “подранило поколение”.[8] Някои нейни виждания като искането изучаването на историята в българското училище да се ръководи от националноцентристкото начало са своего рода отражение на времето, в което живее Златоустова и политическото развитие на Европа и света след Първата световна война.

---

[2] **Златоустова, Ек.** Българската история в нашите училища. – Просвета, 1940, бр. 9, 1127-1130.

[3] Основното училище включва 4-годишно първоначално и 3- годишно прогимназиално училище. В прогимназията се изучава: I клас – Стара история; II клас – Средни векове. III клас – Българска история.

[4] Златоустова, Ек. Българската история ..., с. 1128-1129.

[5] В трети прогимназиален и осми клас се изучава цялостен курс по българска история.

[6] Златоустова, Ек. Българската история ..., с. 1129.

---

[7] Димова, М. За нов подход към историческото образование в средното училище. – История, 1992, бр. 1.

[8] В своите късни спомени Ек. Златоустова се причислява към едно “подранило поколение – издигнало се над средата и еснафската патриархалност”. – НБКМ-БИА, ф. 612, оп. 1, а.е. 74, л. 61.

ПРОУЧВАНЕ НА ТРАКИЙСКАТА СЕЛИЩНА МРЕЖА В РАЗГРАДСКА ОБЛАСТ

Данаил Д. Петров

Докладът представя проучване на тракийската селищна мрежа в Разградска област. Лудогорието привлича хората от дълбока древност с благоприятния си климат. Тракийската селищна мрежа е изследвана в края на XIX век и през XX век от А. Явашев, Т. Иванов и др. Тя е сравнително равномерно разположена на територията на Разградска област. Тук са построени известните от изворите антични градове Хелис (до гр. Исперих) и Даусдаова (до с. Глоджево, Рзаградско)

STUDY ON THE THRACIAN SETTLEMENT NETWORK IN RAZGRAD REGION

Danail D. Petrov

Abstract: *Razgrad Region occupies a territory in the central part of North-eastern Bulgaria. During the I-st. millennium B. C. the region was settled by the Thracian tribes – Ghetti. Studies on the Thracian culture and Thracian settlement network in particular are done by: A. Yavashov, A. Margos, D. Gergova, etc. The Thracian settlement network was regularly spread on the territory of the region. More of the settlements were unfortified and there were fortresses with special statute and functions. The formation of the Thracian settlement network in the region in similar to the type prevailing in all parts of Ancient Thrace.*

Key word: *Razgrad Region, Thracian culture, Thracian settlement network*

Разградска област[1] е разположена почти в централната част на Североизточна България като заема площ от 2 668,5 $км^2$. Тя обхваща голяма част от Лудогорското плато. Релефът и е твърде разнообразен. Платовидния терен на Лудогорието е прорязан от долините на реките Бели Лом, Крапинец и други. В южната част на областта се издигат Разградските и Самуилските височини(с най-висока точка до с. Самуил – 501 м). Благоприятните почвено – климатични условия в областта са привличали хората от дълбока древност, като следи от поселения има от всички исторически епохи. През I хил. пр. Хр. по нашите земи живеят траките. Те се разделят на много племена, като най-вероятно на територията на Разградска област са живели гетите. Античните автори дават сведения за бита, религията и политическата история. Археологическите проучвания разкриват състоянието на поселищната система, която съществува в този регион.

Основната цел на настоящето съобщение е да се направи задълбочен обзор на тези проучвания и се проследи съвременното състояние на тази мрежа. Тракийската селищна мрежа в Разградска област е изследвана десетилетия наред. Проучванията върху тракийската култура в Разградски регион започват още в края на XIX век и се свързва с името на А. Явашов[2], който описва тракийско укрепление (кале) в мес. Пчелина на около 10 км западно от дн. гр. Разград, а също и значително тракийско селище и светилище в мес. Вълчата гора край с. Глоджево, където са изградени над 100 тракийски могили. При проучването на римския град Абритус от Т. Иванов[3] са намерени следи и от тракийско селище. От началото на 80-те години на XX век се провеждат археологически разкопки в резервата "Сборяново" до с. Свещари, като са открити – гробници, тракийска крепост и други обекти от това време[4]. В тези проучвания участват М. Чичикова, П. Делев, Д. Гергова и други учени. Ара Маргос[5] изследва обекти от праисторията, античността и средновековието не само в Разградска област и в други райони на Североизточна България. Днес архивът му се съхранява във Варненския исторически музей. Трудът му "Материали и изследвания за археологическата карта на Разградски окръг", – който е в ръкопис, дава информация за изследваните обекти в Разградски регион, в това число и от тракийския период. Чрез теренни обхождания и анализ на намерените археологически материали, той успява да локализира тракийски поселения при Бели Лом, Каменар, Осенец и други. По-късни теренни обхождания на колетите от Разградския исторически музей установяват някои неточности в предложената локализация, но те се дължат на факта, че тракийските селища се намират в близост или в обработваеми площи. В музея се съхраняват и откритите при тези теренни обхождания археологически материали(керамика, други битови предмети, части от въоръжение, монети от македонските царе и гръцките градове колонии по тракийското крайбрежие и т. н.).

От историографският преглед и информацията за материалите от археологическите проучвания на тракийските поселения, която се съхранява в Разградския исторически музей могат да направят следните изводи за тракийската поселищна мрежа в Разградски регион.

Тракийската селищна мрежа е сравнително равномерно разположена на територията на областта. Проучени са селища и други обекти, както от ранножелязната(с. Топчии – некропол и селище), така и от късножелязната (елинистическа) епоха – Разград, Исперих и други. В повечето случаи селищата са изграждани върху удобни речни тераси или ниски полегати склонове, с добра видимост и недалеч от водоизточник. Част от тях са неукрепени, с неголеми размери, без правилна планировка, а жилищата са изграждани от нетрайни материали(Сеново, Самуил, Кубрат, Лудогорци и други). Освен неукрепени селища има и укрепления с различен произход и предназначение (мес.Сборяново до Исперих, мес. Пчелина до Разград, с. Дряновец, с. Черковна, с. Каменово), като са запазени част от укрепителните съоръжения и основи на сгради изградени от необработени и обработени камъни най-често без спойка.

Малко се знае за наименованията на тези селища поради факта, че липсват данни за тях в античните извори. До сега е известно името на столицата на гетския цар Дромихет – Хелис, поставяна в резервата "Сборяново" до гр. Исперих. На територията на областта се търси посочената от античният писател Клавдий Птоломей крепост Даусдава(при гр. Разград, с. Свещари, с. Глоджево). Може да се предположи, че името на тракийското селище при гр. Разград е свързано с името на реката, която преминава край него Алмус (Лом – Бели Лом) или римското име на града Абритус.

---

[1] Павлов, А. Разградски окръг. Пътеводител. С. 1987, 7-11.

[2] Явашов. А. Разград. Негово археологическо и историческо минало. С. 1930, 45-47.

[3] Иванов, Т. и С. Стоянов. Abritus. История и археология. Разград. 1985, 4-7.

[4] Чичикова, М. Тракийската гробница при Свещари.-МПК,1983,3,25-30; П. Делев. Тракийският град при Свещари.-ТАВ,IV,1990,97-109; Д. Гергова. Гетското религиозно и политическо средище при "Сборяново" – нови данни за характера му.-ТАВ,IV,1990,66-71.

[5] Маргос, А. Материали и известия за археологическата карта на Разградски окръг. I т.-Инв. № 486-А,51,67,78,85;II т. Инв. № 622-А, 131,162,185,251.

В заключение може да се каже, че през I хил. пр. Хр. на територията на Разградска област се оформя поселищна мрежа, която е характерна и за останалите земи в Древна Тракия. Проучванията на този въпрос до днес са разкрили редица моменти от нейното оформяне. Бъдещи археологически изследвания биха изяснили тази проблематика.

Литература:

1. Гергова, Д. Гетското религиозно и политическо средище в “Сборяново” – нови данни за характера му. – ТАВ, IV, 1990.
2. Делев, П. Тракийският град при Свещари. – ТАВ, IV, 1990.
3. Иванов, Т и С. Стоянов. Abritus. История и археология. Разград, 1985.
4. Маргос, А. Материали и известия за археологическата карта на Разградски окръг. I т. – Инв. № 468 – А; II т. – Инв. № 622 – А.
5. Павлов, А. Разградски окръг. Пътеводител. С. 1987.
6. Чичикова, М. Тракийската гробница при Свещари. – МПК, 1983, 3.
7. Явашов, А. Разград. Негово археологическо и исторически минало. С. 1930, I.

Списък на съкращенията:

Инв. № – Инвентарен номер.
МПК – Музей и паметници на културата – София.
TAB – Terra antique Balcanica. Sofia.

ПОХОДИТЕ НА ХИНИАЛОН И ЗАБЕРГАН СРЕЩУ ВИЗАНТИЯ И УТИГУРО-КУТРИГУРСКАТА ВОЙНА ОТ 60-ТЕ ГОДИНИ НА VI ВЕК

Станислава Цанева

Докладът има за цел да изложи сложните отношения между Византия, утигури и кутригури във втората половина на VI век. Многобройните походи на кутригурите срещу Византия, както и последвалата война между тях и родствените им утигури са разглеждани сравнително обстойно в българската историография.

THE MARCHES OF CHINIALON AND ZABERGAN AGAINST BYZANTIUM AND UTIGURO-KUTRIGUR WAR DURING THE 60S OF THE 6TH C.

Stanislava Tzaneva

***Abstract**: The present paper is about the complicated relations between Byzantium, utigurus and khutrigurus in the second half of 6th century. Although in the short study the stress is laid on the hostilities between the khutriguru leaders Hinialon and Zhaberghanas against the Byzantine empire and the initiated counter-measures by Justinian I against the utiguru leader Sandilh, a number of other issues has not be omitted. Much space has been devoted to the problem of the origin of utigurus and khutrigurus and the probability of the khutriguru ethnic to originate in the wide spread during the early Middle ages youth “wolves’ hordes” has not been skipped. The role of the German tribes for stirring the Byzantium-khutriguru conflict is shown relatively profoundly as well as the possible attempts of the Persian shah Hozroy (countered by the union between Justinian I and Sandilh) to destabilize the Byzantine positions in the region of the Crimea peninsula and* *the Caucasus. Unfortunately, the small number of sources does not allow a more thorough development of the expressed hypothesis. It is possible for this to be accomplished in the future on the basis of a wide range of foreign investigations.*

***Key words**: Byzantium, Byzantium-khutriguru conflict.*

Многобройните походи на кутригурите срещу Византия, както и последвалата война между тях и родствените им утигури са разглеждани сравнително обстойно в българската историография [**Златарски 1994 : 25–76; Мутафчиев 1992 : 56–57; Петров 1981 : 106–109; История на България. Т.2 1981 : 63–68; Божилов, Гюзелев 1999 : 64–68; Рашев 2001, 2004 : 21–25, 36–41; История на българите. Т.I. 2003 : 42–44; Т. IV. 2003 : 45–48**]. По-малко място на въпросните събития е отделено в достъпните ни чужди изследвания [**Рънсиман 1993 : 25–28; Оболенски 2001 : 50–51, 63–67**], най-вече поради факта, че преобладаващата част от руските и западните изследователи също като много български автори [**Ангелов 1971 : 132–136; Бешевлиев 1984 : 37; Димитров 1987 : 33–38**] разграничава утигурите и кутригурите от добре познатите на средновековните хронисти (пра)българи. Тъй като в предишен материал вече разгледахме доводите, подкрепящи или опровергаващи идентичността на посочените два етноса с (пра)българите [**Цанева 2004 : 3–4**], няма да засягаме в детайли този проблем. В общи линии продължаваме да споделяме мнението на В. Златарски, че утигурите и кутригурите са двата основни (пра)български клона – източният и западният, обособени във враждуващи помежду си племенни съюзи [**Златарски 1994 : 34**], но запознаването ни с някои от работите на Ст. Йорданов позволи да внесем известни корекции и уточнения в хипотезата си.

Съдбата на (пра)българите, обитаващи районите на Кавказ и приморските степи дълго време не вълнувала византийските дипломати и историци по простата причина, че до началото на VI век тази най-голяма българска общност не засягала интересите на Империята извън района на Кримския полуостров. Положението се променило едва в последните години от управлението на Анастасий I (491–518), но въпреки това някои откъси от съчиненията на Прокопий Кесарийски и продължителите му позволяват да извлечем информация за събития, предшестващи бунта на Виталиан (513–515).

По всичко личи, че до началото на VI в. утигури и кутригури са обитавали една и съща територия и са се подчинявали на общ владетелски род. За съжаление, в съчиненията на нито един средновековен автор не фигурират сведения за името и историята на тази ранна "династия". Наистина, Прокопий Кесарийски отделя много място на въпроса за произхода на утигури и кутригури [**ГИБИ, II 1958: 137–141**], но разказът му всъщност представлява реминисценция на Херодотовата легенда за произхода на скитите [**Николов 2000 : 235**], а назованите от византийския писател имена на "царе" очевидно са епоними. Въпреки тези особености на извора и затрудненията, които създава умишлената архаизация, цитираният текст позволява да се направят следните рационални изводи.

Първо, независимо от факта, че етническата принадлежност на утигури и кутригури не може да се определи с абсолютна точност, става ясно, че те не се различавали по бит и обичаи от останалите номадски племена в района на Херсонес и Кавказ. Земеделието, скотовъдството, разменната търговия и занаятите със сигурност са играели роля в примитивната им икономика, но те не можели да задоволят изцяло нуждите на обществото. Ето защо като основни източници за натрупване на материални блага продължавали да служат откупите, военното наемничество и грабежите от съседите. Разбира се, тези дейности не можели да бъдат упражнявани от цялото племе, тъй като изисквали съответната подготовка и екипировка, затова с тях се занимавали предимно специално обучени младежки отряди, известни сред почти всички народи на стадий военна демокрация като "вълчи орди" [**Йорданов 1996 : 56–57**]. Навярно от тези младежки формирования води началото си племето на кутригурите [**История на българите. Т.I. 2003: 42–43**], което със сигурност било по-мобилната и етнически смесена българска група.

До първата половина на VI в. обаче кутригурите едва ли са се възприемали като отделна общност. Поради своя военизиран начин на живот те обитавали граничните райони на племенната територия и участвали активно както в завоевателните акции, така и в отбраната. Въпреки това обособяването им от общия етнически масив било неизбежно. Причината се кореняла в твърде слабия контрол, който централната власт упражнявала върху тях. Впрочем, тази особеност била характерна за почти всички номадски "паксове". Тъй като владетелите на подобни нетрайни държавни образувания не можели да надзирават непосредствено размирното погранично население, те прибягвали до една стандартна практика и поверявали командването на "вълчите орди" в ръцете на някой от младшите си синове. За ефективността и широкото използване на тази система от (пра)българите свидетелства фактът, че тя се запазила в Дунавска България чак до първата половина на X век [**Йорданов 2000 : 223–224**]. Проблемът бил, че широките правомощия на местните управители съсредоточавали в ръцете им твърде много власт, която те можели да използват, за да свалят от трона сюзерена си. За да противодействат на нередките опити за узурпация, повечето "варварски" владетели поддържали умишлено прилагането на архаичния фратриархатен принцип на наследяване, но и той не винаги се оказвал надеждна спирачка пред претенциите на граничните предводители [**Йорданов 1996 : 52–56**]. От друга страна, всеки племенен вожд предпочитал да остави престола на преките си наследници, което още повече изостряло отношенията между притежателя на върховната власт в държавата и близките му сродници. Вероятно подобен конфликт станал главна причина за отделянето на кутригурите от рамките на относително единната (пра)българска общност. Важно значение за финализирането на този процес изглежда изиграла и миграцията на германските племена, които за кратко се вклинили между източните и западните (пра)българи и още повече отслабили връзките между тях[1]. Влиянието на германците върху утигурите и кутригурите не трябва да се разглежда само в негативен план. Действително, нашествието им допринесло за разпадането на големия (пра)български масив на два клона, но от друга страна то спомогнало за запазване на общата родова памет за още няколко десетилетия [**ГИБИ, II 1958 : 139**]. Навярно точно чувството за кръвно родство и вярата в едни и същи митични прародители допринесли за сравнително мирното разделяне на утигури и кутригури. Факт е, че никой от средновековните историци не говори за военни действия между двете племена преди 50-те години на VI в. – споменава се само, че кутригурското население напуснало родната област Евлисия, преминало Кимерийския Босфор и Танаис (Керчанския провлак и Дон) и се заселило в степите между Дунав и Дон [**Рашев 2001 : 21–22**]. С течение на времето границите между утигурите и кутригурите били уредени и те заели трайно мястото си на политическата карта на Средновековна Евразия. Писмените извори и съвременните археологически проучвания позволяват относително точното локализиране на племенните им територии. Всички известни до момента сведения сочат, че утигурите обитавали земите на стария

оногурски съюз в района на Кавказ, на север от прохода Дербент и около Азовско море, а кутригурите – степите между Дунав и Дон. За естествена граница между източните и западните (пра)българи служели реката Танаис (Дон) и Меотидското езеро (Азовско море), но те не осигурявали надеждна защита при междуособните войни на двете племена [**Димитров 1987 : 36–47; Рашев 2001 : 20–22**].

И все пак, въпреки сравнително мирното отделяне на кутригурите от рамките на племенната общност, между тях и утигурите се породили съперничество и напрежение. Причините за изострянето на взаимоотношенията се коренят не само в претенциите на западнобългарските вождове към върховната власт, а и в сходния начин на живот на двете (пра)български групи, които еднакво силно се стремяли към паричните постъпления и подаръците на византийското правителство. Разбира се, Ромейската държава имала пряк интерес от разпалването на военен конфликт между двете сродни племена и използвала цялото си икономическо и политическо влияние, за да всее раздор между тях.

Проблемите на Империята с кутригурите навярно започнали много преди средата на VI в. Макар етническото им название да не фигурира в историческите съчинения, разглеждащи бунта на Виталиан (513–515), съществува голяма вероятност непокорният стратег да е използвал при походите си тях, а не вече силно намалелите и разпокъсани панонски (пра)българи. Отново кутригурите (понякога посочвани с името си) стояли в основата на многобройните сблъсъци на "варварските" племена с ромеите през 30-те – 40-те години на века. Особено неприятен за византийското правителство бил фактът, че нападенията на западните (пра)българи се съчетали с действията на славините и антите, което допълнително влошило икономическото и демографското състояние на балканските провинции [**Божилов, Гюзелев 1999 : 31, 65**]. До 548 г. обаче действията на кутригурите и славяните не протичали синхронно, а се редували. Промяна настъпила едва през пролетта на същата година, когато (пра)българите и славините, може би подпомогнати от малки групи херули и гепиди, извършили съвместно нападение над Тракия. Те опустошили областта, разгромили византийската войска, която се опитала да им прегради пътя, преминали Дългата стена и заплашили самия Константинопол. Положението в града било толкова напрегнато, че Юстиниан се принудил да изпрати срещу тях известния пълководец Велизарий, но дори той не успял да ги неутрализира напълно – нашествениците напуснали полуострова едва през август [**Божилов, Гюзелев 1999 :**

---

[1] При разглеждането на този проблем обаче не трябва да се пренебрегва възможността Прокопий да е смесил действията на кутригурите от началото на VI в. с похода на хуните от 395–397 г. [**Рашев 2001: 14**]

65]. Негативният ефект бил подсилен от действията на друга славянска войска, която плячкосала Илирик година по-рано и трайно деморализирала византийската провинциална армия [**ГИБИ, II 1958 : 128–129**]. Като цяло това първо съвместно нападение на кутригури и неродствени с тях племена имало сериозен отзвук сред местното балканско население, защото резултатите от него не се изчерпвали само с демографски и материални щети. Много по-важно било, че от този момент западните (пра)българи започнали да играят водеща роля в различни антивизантийски коалиции и за около едно десетилетие се превърнали в основен проблем на ромейското правителство.

Първият сигнал за промяна във военностратегическите им цели се съдържа в едно послание, което кримските готи-тетраксити изпратили на император Юстиниан през 547–548 г. Формално то имало за цел да измоли от византийския владетел нов епископ на мястото на починалия духовен наставник на готите, но в действителност целта била да се информират висшестоящите лица в Константинопол за активизацията на “хунските” племена в района на Херсонес [**Рънсиман 1993 : 26**]. Трудно е да се прецени каква е била ответната реакция на Ромейската държава. Вероятно тогава са били реализирани първите дипломатически контакти между Империята и утигурите [**История на българите. T.IV. 2003 : 48**].

За Юстиниан I сътрудничеството с източния (пра)български клон едва ли е било оптимален вариант. Още от времето на хунското нашествие Империята се намирала в постоянно противоборство с номадските племена, които нерядко успявали да откъснат от пределите ѝ важни градове като Кепи, Боспор и Фанагория, считани за основни проводници на ромейско влияние в тази част на света [**ГИБИ, II 1958 : 141**]. Логично било в такъв случай отношенията между Византия и утигурите да са враждебни и напрегнати, но кутригурските нападения на Балканите внезапно променили статуквото. Както вече споменахме, именно западните (пра)българи играели основна роля в бунта на Виталиан и славяно-българските нашествия от 30-те–40-те години на века, което не им пречело да изискват от Империята парични подаръци и дори да предлагат услугите си в локални конфликти с други етноси. Разбира се, подобно двойнствено отношение не можело да се понрави на Юстиниан, но не само непрекъснатите кутригурски набези принудили ромеите да сключат договор с утигурите – решаваща роля в случая изиграли германските племена.

Точно в средата на VI в. отношенията между гепиди и лангобарди рязко се изострили и гепидския крал започнал подготовка за война. Пред намеренията му обаче се изпречили две сериозни препятствия – първо, лангобардите били византийски съюзници и можели да разчитат на ромейска закрила и второ, мирният договор между тях и гепидите още не бил изтекъл. Наистина той бил само формално споразумение, но никоя от страните не желаела да се опетни с клетвопрестъпничество. Въпреки това наличието му не попречило на гепидския владетел да изпрати посланици до българите-кутригури, живеещи отсам Азовско море и да ги прикани да нападнат лангобардите. Предложението изглеждало съблазнително и (пра)българската аристокрация без колебание събрала един 12 000 отряд, който под ръководството на вещия пълководец Хиниалон потеглил към Европа. За разочарование на гепидите, кутригурите пристигнали по-рано от предвиденото (през 551 г., а не на следващата) и за да не нарушат мира със съседите си, германските им “работодатели” ги насочили към земите на Империята, като им осигурили широк коридор през собствената си територия. Целта на промяната, разбира се, не била свързана със спазването на вече изтичащия договор. Вероятно гепидите са се надявали, че с действията си българите ще изтощят силите на ромеите и ще ги държат настрана от зараждащия се военен конфликт. Плановете им се реализирали частично, тъй като византийските шпиони докладвали на прави-телството за подготвения удар и Юстиниан съумял да организира защитата на Тракия и Илирик. Пострадали само областта на Сирмиум и крайдунавските земи [**ГИБИ, II, 1958 : 142–143; Петров 1981 : 106; Рашев 2001 : 23**].

Сътрудничеството между западните българи и гепидите имало временен характер, но сложило началото на продължителен византийско-кутригурски конфликт, изразяващ се в непрекъснати български удари, грабежи и разорения. Още на следващата 552 г. кутригурите, без да се съобразяват с факта, че Империята им изплаща данък от години, а гепидско-лангобардският мирен договор вече е изтекъл, отново нахлули на Балканите. Появата им се отразила крайно негативно на местното население – дори прословутият пълководец Нарзес, който тогава се намирал във Филипопол (дн. Пловдив), не посмял да отпътува за Италия, докато българите се движели компактно. Натискът отслабнал едва след като те се разделили на две групи и потеглили съответно към Солун и Константинопол. Естествено, кутригурските сили били недостатъчни за превземането на големи крепости, но икономическият ефект бил твърде осезателен [**ГИБИ, II 1958 : 146; Петров 1981 : 106**].

Положението останало непроменено и през следващите няколко години. Подвижната кутригурска конница продължавала да тероризира провинциалното население, без някой да посмее да ѝ се противопостави и отвличала значителен брой военнопленници, които после заселвала в родината си. Особено тежко било едно от нападенията над Тракия и Илирик, когато било превзето дори укреплението при Термопилите. Падането на крепостта разкрило пътя към Пелопонес, но кутригурите вече били награбили достатъчно плячка и предпочели да се върнат отвъд Дунав [**ГИБИ, II 1958 : 143; Петров 1981 : 106–107**].

Очебийната им наглост предизвикала гнева на императора и той потърсил дипломатическо съдействие от утигурите, предвождани тогава от мъдрия, храбър и опитен в битки владетел Сандилх. Първоначално "ханът" на източните българи се показал възмутен от искането на Юстиниан да нападне сънародниците си оттатък Дон, но поведението му издавало по-скоро желание да повиши цената на "услугата", отколкото реални скрупули. Подобно държание не представлявало изненада за ромеите и те се показали изключително щедри. Финансовите условия на споразумението не са посочени точно в извора, но по всичко личи, че императорът им е обещал годишния данък, изплащан до момента на кутригурите [**Рашев 2001 : 24**].

Възможно е обаче Юстиниан да е преследвал още една цел. Ако предположението, че утигури и кутригури са имали общо централно ръководство до началото на VI в., е вярно, то молбата на императора до Сандилх може да се тълкува като намек, че Византия признава за легитимна неговата власт, а не тази на кутригурския вожд (вероятно Хиниалон или Заберган). Съвсем естествено било този акт да увеличи амбициите на утигурския "хан" и претенциите му към западнобългарските територии отвъд Дон и Азовско море, което трасирало пътя към бъдещи междуособици. И тъй като Хиниалон в момента се намирал в пределите на Империята, Сандилх можел безпроблемно да нападне поселищата на кутригурите [**ГИБИ, II 1958 : 143; Петров 1981 : 107**].

Навярно очаквайки упорита съпротива, владетелят на утигурите наел готите-тетракситi, които от четири века изповядвали православието и били верни византийски съюзници на Крим [**Оболенски 2001 : 45**] и след като подсилил армията си с 2000 от тях, навлязъл в земите на кутригурите. Както предполагал, настъплението му далеч не било безпрепятствено и макар че по-голямата част от боеспособното кутригурско население се намирало на Балканите, останалите в родината мъже храбро отбранявали независимостта си. Борбата очевидно се водела за всяко селище, но в края на краищата утигурите победили и отвели голям брой жени и деца отвъд реката. От похода на Сандилх се възползвали многобройните византийски пленници, които масово бягали от приазовските степи и се прехвърляли в родината си [**ГИБИ, II 1958 : 143; Златарски 1994 : 57–58**].

Разбира се, това развитие на нещата било удобно за императора, който отдавна търсел сгоден случай да се справи с Хиниалон и да го отстрани от земите си. Планът на Юстиниан обаче не предвиждал никакви военни удари от страна на ромеите. Вместо да се бие с кутригурите, императорът изпратил при тях пълководеца Аратий, който им съобщил за нападението на утигурите и им предложил сделка, чиито условия били изключително прости и ясни. Съгласно уговорката Хиниалон се задължавал да се оттегли срещу сериозен паричен откуп и да не напада повече земите на ромеите. В същото време Византия не поемала никакви ангажименти относно утигурите и предлагала на кутригурите право на убежище и федератски статут, в случай, че не могат да останат в родината си. Споразумението носело определени изгоди за Империята, тъй като завърналите се византийски военнопленници можели отново да се включат в икономиката и отбраната на балканските провинции, а отслабеното кутригурско население нямало друг избор, освен да приеме условията на Юстиниан [**ГИБИ, II 1958 : 143–144; Петров 1981 : 107; Рашев 2001 : 24**].

Интересно е, че "офертата" на императора не намерила широк отзвук сред кутригурите. Само около 2000 души войни, жени и деца, предвождани от пълководеца Синион (бивш наемник на византийския главнокомандващ Велизарий) се възползвали от предложението и потърсили убежище във Византия. Те били посрещнати радушно, настанени в Тракия близо до крепостта Аспрон и скоро взели участие в избухналата война между ромеи и лангобарди [**ГИБИ, II 1958 : 144; История на България. Т.2 1981 : 64; Петров 1981 : 107**].

Заселването на Синион на Балканите било възприето от Сандилх като нарушение на византийско-утигурското споразумение и той не закъснял бурно да протестира. Изброяването на многобройните материални придобивки на новите федерати и афиширането на утигурската бедност и икономическа изостаналост целяли повишаване на откупа, който източните българи получавали от Империята и спирането на подаръците за западните им сънародници. От своя страна Юстиниан, придобил дългогодишен опит в отношенията с “варварите”, уловил добре лайтмотива на изпратеното послание и побързал да увеличи плащанията, с което още повече затвърдил подкрепата на Сандилх [**ГИБИ, II 1958 : 144; Петров 1981 : 107; Оболенски 2001 : 50–51 (посланието на Сандилх е предадено в друг превод)**]. Колкото до хората на Синион, те бързо се стопили във войната с готи и лангобарди, а оцелелите били покръстени и асимилирани от ромеите [**Рашев 2001 : 25**].

Останалите в родината си кутригури се съвзели сравнително скоро от утигурския удар и започнали да се готвят за поход, но не срещу Сандилх, а срещу коварния Юстиниан[2]. По своя мащаб и организираност това нападение превъзхождало всички досегашни български акции. През зимата на 558–559 г. огромна кутригурска конница, предвождана лично от владетеля си Заберган (господар или наследник на Хиниалон), преминала през замръзналия Дунав, прекосила безпрепятствено днешна Северна България и навлязла в Тракия. Едва тук настъпило прегрупиране и войската се разделила на три части: едната се отправила към Елада, другата към Галиполския полуостров, а самият Заберган заедно със 7-хиляден елитен отряд се устремил към Константинопол. По пътя си той ***“...опустошавал... нивите, нападал градовете, раздвижвал и разбърквал издъно всичко”*** [**ГИБИ, II 1958 : 187**] – накратко, предизвикал такава паника, че императорът наредил всички ценни предмети от църквите в околностите на столицата да бъдат събрани и пренесени в Халкедон. През това време Заберган вече бил преминал Дългата стена и станувал спокойно при селището Мелантиада (дн. Яръм Бургас), само на 140 стадия от Константинопол. Ситуацията била критична и Юстиниан поверил командването на най-прославения си военачалник Велизарий. Нямало обаче армия, която да се противопостави на нападателите – експанзионистичната политика на императора лишила столицата и балканските провинции от въоръжени сили. За да се справи със затруднението, Велизарий трябвало да си служи с всевъзможни военни хитрости. Той свикал своите стари бойни другари, събрал отряд от слуги и товарни коне, които да вдигат шум и прах, разполагал лагерите си на голяма площ и палел огромни огньове, с цел да заблуди Заберган за истинската численост на защитниците. В същото време подставени лица упорито разпространявали сред българите слуха, че Юстиниан е

---

[2] В. Златарски предполага, че поредният удар срещу Византия е следствие от “възцаряването” на нов кутригурски владетел и сключването на мир с утигурите [**Златарски 1994 : 61–62**].

прехвърлил голяма войска от Халкедон в подкрепа на Велизарий и се мъчели да предизвикат уплаха сред нападателите. Развръзката на конфликта настъпила в началото на 559 г. при селището Хекутоме (дн. Хтос) в Източна Тракия. Подведени от пасивното поведение на ромеите, 2000 кутригурски войни се опитали да нападнат лагера им, но попаднали в клопка и обкръжени от три страни, с мъка се оттеглили, оставяйки на бойното поле 400 убити, докато византийците се отървали само с няколко ранени. Загубата не била толкова тежка, но Заберган преценил, че силите му са недостатъчни за нова атака и се изтеглил зад Дългата стена, където очаквал завръщането на другите два отряда [**ГИБИ, II 1958 : 186–197; Златарски 1994 : 62–65; История на България. Т.2 1981: 64–68; Петров 1981 : 108**].

Впрочем, и те не можели да се похвалят с по-голям успех от предводителя си. Войската, изпратена срещу Галиполския полуостров, която според Агатий Миринейски в по-далечен план трябвало да атакува митницата при Абидос, така и не успяла да премине защитната преградна стена, затова се решила на рискована операция. Макар да били лоши мореплаватели, (пра)българите приготвили около 150 сала от тръстика и греди и ги спуснали на вода недалеч от град Енос, но византийските кораби, предвождани от императорския племенник Герман, с лекота отбили удара. Успехът повдигнал самочувствието на обсадените галиполци и те се осмелили да направят излаз. Сражението не определило категоричен победител, но българите научили, че щурмът срещу Константинопол е провален и побързали да се присъединят към сънародниците си [**ГИБИ, II 1958 : 197–201; Златарски 1994 : 65–67; Петров 1981 : 108**].

Пропаднал и ударът на третата (пра)българска войска, която не съумяла да премине Термопилите и се завърнала позорно при господаря си. Въпреки цялостния неуспех на замисъла, Заберган пак не се отказал да изнудва Юстиниан. Той поискал голям паричен откуп за пленниците и едва след изплащането на цялата сума освободил заловените византийци (сред които бил стратегът Сергий, син на Вакх), и напуснал Тракия [**ГИБИ, II 1958 : 201–202**]. Преговорите обаче явно протекли затегнато, защото след оттеглянето си зад Дългата стена около Великден, българите престояли на ромейска територия чак до август, което обрекло оцелялото християнско население на бъдещи лишения [**Чичуров 1980 : 52–53**].

Походът на Заберган, на който отделихме толкова сериозно внимание, играе ключова роля в ранните българо-византийски отношения. Разбира се, не скромните крайни резултати от акцията на западнобългарския вожд предизвикват интереса ни. Реално погледнато, придобивките, които извлекли кутригурите с нищо не надвишавали тези, спечелени от Хиниалон преди няколко години. Поведението на Заберган обаче издавало твърде нараснало самочувствие, а и самото провеждане на похода от 558/559 г. подсказва, че той е бил обмислен необичайно грижливо. За разлика от много други нападения, той не започва през пролетните месеци, а в разгара на зимата, което позволява безпрепятственото преминаване на тежковъоръжена конница през Дунав. От друга страна, нахлуването на относително голяма армия в един общо-взето неблагоприятен сезон не би могло да се осъществи, ако тя не е обезпечена с продоволствия. С други думи, разузнаването на Заберган трябва да е било добре осведомено за икономическата обстановка в Тракия и Елада – в противен случай той едва ли би предприел действия преди средата на лятото. Явно целта на кутригурския вожд е била да нанесе няколко бързи и координирани удара в различни части на полуострова, като нахлуващите (пра)български войски трябвало да се издържат изцяло за сметка на местното ромейско население. На пръв поглед подобно решение изглежда авантюристично, но фактът, че кутригурите се задържали в непосредствена близост до Константинопол над половин година показва, че разчетите на Заберган били правилни. Отделен въпрос е, че поради липса на военен опит и лошо командване нито една от трите (пра)български армии не успяла да постигне предварително набелязаните цели.

Интерес представлява и опитът на кутригурите да осъществят морски десант. Добре известно е, че основна (пра)българска ударна сила била не пехотата или флотата, а подвижната и добре въоръжена конница. Всъщност, през цялото съществуване на Първата и Втората българска държава на Балканите не е известен друг опит за провеждане на военноморска операция. Може би Заберган е прибягнал към това необичайно за българите средство под влияние на славяните, които не се колебаели да противопоставят своите лодки-еднодръвки на отлично оборудваните за времето си византийски кораби. За съжаление, оскъдните извори не позволяват да преценим до каква степен походът на Заберган е бил съгласуван с действията на преминалите на юг от Дунав славини.

Не е изключено обаче нападението на кутригурите да е било планирано с прикритото одобрение на най-голямата азиатска "велика сила" за периода III–VI век – Персия. За първи път ние засегнахме този проблем в текстова бележка към предишния си доклад **[Цанева 2004 : 13]**,

но въпросът бе поставен мимоходом и не предизвика сериозен отзвук. Добре известно е, че до момента в науката не са приведени преки доказателства за евентуални връзки на Сасанидски Иран с (пра)българите. В "Тайната история" на Прокопий Кесарийски обаче е запазено едно кратко свидетелство, което по неизвестни причини е убягнало от вниманието на българските историци и не е било включено в иначе подробните "Гръцки извори за българската история". Става дума за един съвсем незначителен епизод от преговорите между Хозрой (Кушрав) I Аноширван (531–579) и византийската императрица Теодора. Амбициозната владетелка, която често провеждала самостоятелна политика, очевидно не била напълно съгласна с дипломатическите методи на съпруга си Юстиниан, затова потърсила посредничеството на някой си Заберган – очевидно добре известно в Константинопол лице, до което августата адресирала лично писмо. В коментара си преводачът Иван Генов се придържа към становището на Моравчик **[Moravcsik 1958 : 128]** и отбелязва, че вероятно става дума за знатен персиец[3], но съвпадението (хронологическо и в имената) ни кара да смятаме, че не е изключено в случая да се визира именно кутригурския вожд. Беглата забележка на Прокопий не ни позволява да изкажем категорично становище – все пак сме длъжни да отбележим, че в сборното съкровище от Малая Перешчепина наред с многобройните съдове и монети с контролни печати на Маврикий Тиберий, Ираклий и Констанс II присъстват и персийски златни и сребърни съдове, за които Й. Вернер допуска възможността да са получени като дипломатически дарове **[Вернер 1988 : 18, 34–35]**. Наистина разглежданият текст засяга времето преди поредната византийско-персийска война (540–552 г.), но нищо не пречи контактите на Хозрой I с кутригурите да предшестват военния сблъсък с ромеите и да са продължили след това (още повече, че не знаем годините на управление на Заберган). За подобна възможност намеква Менандър Протектор, който споменава за гранични спорове между ромеи и перси в Колхида непосредствено след изтеглянето на Заберган от Балканите **[ГИБИ, II 1958 : 220]**. Дори предположението за директна връзка между двете събития да изглежда твърде смело, Сасанидската империя имала причини да мрази и Византия, и утигурите. Споровете с ромеите за граничните територии Армения и Лазика продължавали вече няколко века с променлив успех за двете могъщи държави, а източните българи, които живеели на север от прохода Дербент, вероятно имали обща граница с Персия и по някакъв начин засягали интересите ѝ в района на Кавказ. Мирният договор между Хозрой I Аноширван и Юстиниан от една страна улеснявал действията на шаха, тъй като му давал право да охранява кавказките проходи, но от друга се явявал пречка за разправа с утигурите, защото те, като византийски съюзници, можели да разчитат на закрила от императора. Съвсем естествено било при това положение владетелят на Иран да подкрепя кутригурите и при всеки удобен случай да насочва активността им или срещу Византия, или срещу сънародниците им от източния клон.

---

[3] **Прокопий Кесарийски.** Тайната история. С., 1983 (прев. Ив. Генов), с. 23 и бел. 10, с. 115.

Разбира се, Юстиниан трябва да е бил добре осведомен за действията на персийската дипломация, защото отвърнал на интригите ѝ по подобаващ начин. Още докато преговарял със Заберган, императорът изпратил писмо до Сандилх и го приканил да нападне кутригурите, като го заплашвал, че в случай на отказ ще бъде принуден да сключи договор с тях. Предупреждението имало ефект – обезпокоен от възможността да се окаже заобиколен от неприятели и жаден за плячка, "ханът" на източните българи се съгласил и отново нахлул в земите отвъд Дон, като пленил много жени и деца. Изглежда Заберган е предвиждал подобен вариант, защото измолил от Юстиниан да му осигури свободен коридор за връщане. Закрилата на императорския племенник Юстин обаче се простирала само до Дунав. Веднага щом достигнали до териториите си, кутригурите били нападнати от утигурите, претърпели позорно поражение и изгубили всичко, заграбено от Византия, включително паричния откуп **[ГИБИ, II 1958 : 202–203; Златарски 1994 : 67–71; Петров 1981 : 109]**.

Изненадващото нападение на Сандилх ожесточило западните (пра)българи и те започнали дълга война с източните. Бегли сведения за началото на поредния утигуро-кутригурски конфликт се съдържат в историческото съчинение на Менандър. Ако се вярва на извора, първоначално Сандилх нямал намерение да продължава враждебните действия срещу сънародниците си отвъд Дон. В отношенията между двете (пра)български групи обаче отново се намесил Юстиниан, който използвал примирието с Персия, за да всее нов раздор между вождовете на утигури и кутригури. Отначало Сандилх се показал неподатлив на увещанията на императора. Той заявил, че е проява на лош вкус да се води унищожителна война срещу еднокръвно племе и предложил да отнеме само конете на кутригурите, за да не могат те да извършват нови набези в земите на Византия **[ГИБИ, II 1958 : 220–222]**. Предложението му обаче едва ли било продиктувано от искрена загриженост за съдбата на западните (пра)българи. Вероятно константинополското правителство за пореден път увеличило субсидията за Сандилх и по този начин направило войната неизбежна.

Подробности за хода на военните действия не са известни. Знае се само, че подбуждани от перси и ромеи или тласкани от собствената си ненавист, двете български групи с години "… ***враждували помежду си и затвърдявали взаимната си омраза. Те ту извършвали нападения и грабежи, ту влизали в открито сражение, докато силите и на двете страни отслабнали и съвсем се разстроили, така че двете племена загубили дори самото си племенно наименование.***"**[ГИБИ, II 1958 : 204]** Как точно се е стигнало до такива драстични резултати остава загадка, тъй като Агатий Миринейски, чието съчинение е основният ни извор за описаните събития, умира преди да завърши труда си. Все пак повечето съвременни историци предполагат, че е имал предвид удара, нанесен на утигури и кутригури от авари и тюрки през 60-те–70-те години на VI в.**[История на България. Т.2 1981 : 68–69; Петров 1981 : 109; Божилов, Гюзелев 1999 : 68; Рашев 2001 : 26–27]**

Поставянето на двете основни (пра)български групи през VI в. под политическата власт на други сили не променило съществено отношението им към Византия. Кутригурите скоро си извоювали солидно място в новооснования Аварски хаганат и вероятно активно съдействали за съгласуването на аваро-славяно-персийските действия срещу Ромейската държава в началото на VII в. От своя страна утигурите запазили и под тюркска доминация приятелските връзки с Империята и ѝ съдействали активно чак до края на VI в., когато били постепенно погълнати от уногондурите на Органа и Кубрат. Така в района на Кавказ и Северното Черноморие било създадено ново (пра)българско държавно обединение, което отново поставило под единно ръководство преобладаващата част от източните и западните българи и запазило водещата си военно-политическа роля в тази част на света чак до нахлуването на хазарите през втората половина на VII в.

Литература

1. **Ангелов 1971 : Ангелов, Димитър.** Образуване на българската народност. С., 1971.

2. **Бешевлиев 1984 : Бешевлиев, Веселин.** Първобългари. История. С., 1984.

3. **Божилов, Гюзелев 1999 : Божилов, Иван, Васил Гюзелев.** История на Средновековна България (VII–XIV век). Т.I. С., 1999.

4. **Вернер 1988 : Вернер, Йоахим.** Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите (прев. Михаил Матлиев). С., 1988.

5. **ГИБИ, II, 1958 :** Гръцки извори за българската история. Т.II. С., 1958.

6. **Димитров 1987 : Димитров, Димитър.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

7. **Златарски 1994 : Златарски, Васил.** История на Българската държава през Средните векове. Т.I. Първо българско царство. Ч.I. Епоха на хуно-българското надмощие. С., 1994.

8. **История на българите. Т.I–IV. 2003 :** История на българите. Т.I. (под ред. на Георги Бакалов); Т.IV. (под ред. на Емил Александров). С., 2003.

9. **История на България. Т. 2. 1981 :** История на България. Т.2. С., 1981.

10. **Йорданов 1996 : Йорданов, Стефан.** За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: I.Племенната общност на уногондурите, Patria Onoguria и Велика България. – Българите в Северното Причерноморие. Т.V. Велико Търново, 1996.

11. **Йорданов 2000 : Йорданов, Стефан.** За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: III.Административната организация на “Старата Велика България” и тричастното деление на Волжска България. – Българите в Северното Причерноморие. Т.VII. Велико Търново, 2000.

12. **Мутафчиев 1992 : Мутафчиев, Петър.** История на българския народ. С., 1992.

13. **Николов 2000 : Николов, Ангел.** Византийска историческа топика: “българи-скити”, “славяни-скити”. – Българите в Северното Причерноморие. Т.VII. Велико Търново, 2000.

14. **Оболенски 2001 : Оболенски, Димитри.** Византийската общност. Източна Европа 500–1453 (прев. Лиляна Симеонова). С., 2001.

15. **Петров 1981 : Петров, Петър.** Образуване на Българската държава. С., 1981.

16. **Прокопий Кесарийски.** Тайната история (прев. Иван Генов). С., 1983.

17. **Рашев 2001 : Рашев, Рашо.** Прабългарите и Българското ханство на Дунав. С., 2001.

18. **Рашев 2004 : Рашев, Рашо.** Прабългарите през V–VII век. С., 2004.

19. **Рънсиман 1993 : Рънсиман, Стивън.** История на Първото българско царство. С., 1993.

20. **Цанева 2004 : Цанева, Станислава.** Към въпроса за българо-византийските отношения (от 60-те години на VI в. до детронирането на император Маврикий). (под печат в сб-к “Епископ-Константинови четения. Т.IX.).

21. **Чичуров 1980 : Чичуров, Игор Сергеевич.** Византийские исторические сочинения. М., 1980.

22. **Moravcsik, Gyula.** Byzantinoturcica, II, Akademie-Verlag. Berlin, 1958, S. 128.

ЗА ИГРИТЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ПЛИСКА

Константин Константинов

Настоящото изследване има за цел да представи основните видове игри във всекидневния живот на обитателите на Плиска. Статията акцентира върху следните игри: дама, шах и др., които са практикувани от всички категории население през VIII – XI век. До голяма степен игрите са израз на душевността на средновековния човек. Те са израз на нивото на битова култура на Плиска, което се изразява не само чрез начина на практикуване, но и чрез изработването и украсана на игралните предмети.

ABOUT THE GAMES OF THE INHABITANTS OF PLISKA

Konstantin Konstantinov

***Abstract**: The present research is aimed at introducing the main kinds of games in everyday life of the inhabitants of Pliska. The article focuses on the games: draughts, chess and others, which were played by all strata of society in VIII-XI c. To a great extent the games are manifestation of the mentality of the medieval people. The games were part of the everyday life culture of Pliska, which was an expression not only by the methods of playing, but also by the decorations and the making methods of game's objects.*

***Key words**: games, Pliska, medieval people.*

Игрите и забавленията заемат важно място в бита на населението в Плиска през VIII-XI в. Сведения за развитието им се откриват в намерените при разкопките на първата българска столица фигурки, жетони, ашици и др., имащи аналогии и в други ранносредновековни градски центрове у нас. Важен източник на информация са и врязаните върху камък и тухла рисунки-графити схеми на различни игри, които са широко популярни сред местното население. Въпреки забраните, наложени от централната светска и църковна власт в България, предмети с подобно предназначение присъстват почти неизменно във всекидневието на хората от различни социални прослойки и възрастови категории. До голяма степен те са проява на манталитета на средновековния човек. Игрите са част от битовата култура на Плиска, което намира израз не само в начините на игра, но и в декоративната украса и начина на изработка на отделните игрални предмети.

Игралните предмети и свързаните с тях игри и забавления на населението в Плиска не са разглеждани цялостно и задълбочено. Причината може да се търси в малкото открити и публикувани находки с подобно предназначение. До известна степен изключение правят някои трудове с обобщаващ характер, в които се разглеждат предимно материали от Преслав[1] или други антични и средновековни центрове по българските земи[2]. Всичко това налага класифицирането на игралните предмети (ашици, зарове, жетони, шахматни фигурки, играчки и др.) в няколко основни категории. Общата тенденция е те да са изработени от различен материал, като преобладават костените и керамични изделия. Това се дължи вероятно на свойството на тези суровини да се обработват сравнително лесно, което налага тяхното предпочитане пред останалия материал. Вероятно игралните предмети и играчките в Плиска са предмет на отделните домашни производства, като не е изключен разбира се и луксозен внос на подобни стоки от Византия или от страните на Изтока. Много по-вероятно е оттам да са заимствани само отделни образци и идеи, които по-късно намират реализация в плисковските ателиета.

Най-широко разпространените игрални предмети в Плиска през VIII-XI в. са костените ашици (астрагалуси) (обр. 1). Изработват се предимно от агнешки, по-рядко от свински кокалчета, по които в много от случаите личат отделни знаци или щрихи[3]. Последните вероятно са свързани с практическото им приложение при игрите. Подобни знаци върху ашици се срещат и в други ранносредновековни центрове по българските земи[4], както и сред археологическия материал от редица селища в Източна Европа и Азия[5]. Това дава основание на някои изследователи да свързват наличието на подобни предмети в първата българска столица с традициите на Салтовската култура[6].

---

[1] **Тотев, Т.** За една игра в средновековна България. – Археология, 3, 1972, 33-41; **Овчаров, Д.** За игрите в средновековен Преслав. – В: Плиска – Преслав. Т. 7. Шумен, 1995, 136-143.

[2] **Яновски, Б.** Към ранната история на шахмата у нас. – ИПр, 1964, 5, 92-100; **Кирова, А.** За историята на играчката в България. – Предучилищно възпитание, 4, 1983, 29-30.

[3] **Георгиев, П.** Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска – Преслав. Т. 2. София, 1981, 195-196, обр. V_1; **Георгиев, П.** Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993, с. 29, обр. 26; **Childs Дончева-Петкова, Л.** Сгради при южния сектор на западната крепостна стена. – В: Плиска – Преслав. Т. 5. София, 1992, с. 134, обр. 30.

Върху отделни находки от този вид в Плиска се срещат и различни по големина отвори, които в редки случаи са запълнени с олово. Може да се предполага, че тази особеност е породена от желанието на някой от играчите едната страна на ашика да тежи повече от останалите. С това се постига измама при практикуването на "хазартни" игри. Нерядко едната от страните на ашиците, намерени в Плиска, е съзнателно изтрита, което също може да се свърже с практическото им приложение. Вероятно се използват при широко срещаната през средновековието игра на кости, спомената в много от писмените извори от периода на Античността[7]. Не бива да се отхвърля и възможността част от костените астрагали, намерени в Плиска, да имат култово-магическо предназначение. Подобно предположение се отнася най-вече за екземплярите с дупка за провесване в единия им край, което предполага носенето им на врата и тълкуването им като амулети[8].

Известна информация във връзка с използването на костените ашици може да се получи от местата на тяхното откриване. Засвидетелствани са в различни райони на Плиска, най-вече сред археологическия материал от жилищните културни пластове, което несъмнено показва основната им роля в бита на столичното население. Преобладават единичните екземпляри, но нерядко се срещат и колективни находки от подобни предмети[9]. Прави впечатление фактът, че се откриват предимно в селища със сравнително ранна датировка, което е почти сигурно доказателство за използването им при игрите и гаданията преди покръстването. Може да се предположи, че, поради врязаните знаци върху тях, намерените на територията на средновековна Плиска ашици са израз на все още неизчезнала езическа традиция.

Широко разпространение в първата българска столица има играта на "дама" (обр. 2). Среща се във вид на врязани рисунки-графити върху материали с различен произход (тухли, керемиди, камъни от зидовете и др.)[10], което показва, че заема важно място в бита на столичните жители. Интересът към нея се дължи както на удоволствието от самата игра, така и на сравнително лесните ѝ правила. Играе се от двама души, които разполагат с по девет фигурки, вероятно с различен цвят. Навярно фигурите за "дамата" не са изработвани специално, а се използват подръчни средства (камъчета, костилки от плодове, керамични фрагменти и др.)[11]. Целта на играта е единият от двамата участници да успее да подреди три жетона в линия, т. нар. "мелница", при което противникът му губи по една от своите фигурки. За победен се смята този, който остане само с два жетона.

Освен в Плиска, рисунки на "дама" са засвидетелствани и в редица други средновековни селища по българските земи[12], както и в районите на Северна Европа и Средна Азия[13]. Този факт е показателен, че играта има широк ареал на разпространение и е практикувана от народи с различен етнически произход. Според възприетото в научните среди мнение, "дамата" със своите правоъгълни очертания олицетворява космогоничните представи на древните народи и е един от най-разпространените символи, обясняващи организацията на света[14]. Подобна хипотеза намира израз в утвърдената в българските строителни традиции от периода на средновековието схема на включени един в друг правоъгълници. Такава планировка се открива и в самата столица Плиска, която е изградена от три укрепителни линии: землен вал, каменна крепостна стена и тухлена цитадела.

---

[4] **Дремсизова, Цв.** Проучване на аула на хан Омуртаг през 1959 г. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил, София, 1961, с. 123, обр. 13_1; **Рашев, Р., Ст. Станилов.** Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. – РП, XVII, София, 1987, 76-77, табло LVI, обр. 159-164.

[5] **Каргер, М. К.** Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. 1, Москва-Ленинград, 1958, с. 176, табл. XVIII, с. 178, рис. 27; **Barnea, I.** Prelucrarea cornului si a osului. – In: Dinogetia, I, Bucuresti, 1967, p. 85, fig. 43_{7-15}.

[6] **Георгиев, П.** Ранносредновековно…, 195-196; **Георгиев, П.** Мартириумът…, с. 29.

[7] **Гай Светоний Транквил.** Дванадесетте цезари. София, 1981, с. 205.

[8] **Беленицкий, А. М., И. Б. Бентович, О. Г. Большаков.** Средневековый город Средней Азии. Ленинград, 1973, с. 92, рис. $58_{4,5}$; **Георгиев, П.** Мартириумът…, с. 29.

[9] **Георгиев, П.** Ранносредновековно…, 195-196; В полуземлянка от района на Югоизточната кула на Западната порта на Вътрешния град на Плиска са разпръснати 36 кокалчета за игра. Вж. **Дончева-Петкова, Л.** Сгради…, с. 134.

[10] **Василев, Р.** Източната крепостна стена в Плиска. (Разкопки през 1972-1974 г.). – В: Плиска- Преслав. Т. 1. София, 1979, с. 103, обр. 8; **Георгиев, П., Ст. Витлянов.** Архиепископията-манастир в Плиска. София, 2001, с. 128, обр. 163а; **Балабанов, Т.** Селище в югозападната част на Външния град на Плиска. – В: Плиска – Преслав. Т. 10. Шумен, 2004, с. 155, обр. 36_{13}.

[11] **Овчаров, Д.** За игрите…, с. 138.

[12] **Станчев, Ст.** Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. – В: Надписът на чъргубиля Мостич, София, 1955, 5-6, обр. 16; **Овчаров, Д.** Български средновековни рисунки-графити, София, 1982, табл. XCIX, обр. 1.

[13] **Корзухина, Г. Ф.** Из истории игр на руси. – СА, 4, 1963, с. 95, рис. 1_6, 3; **Diaconu, P., D. Vilceanu.** Pacuiul lui Soare. Cetatea bizantina. Vol. 1, Bucuresti, 1972,, p. 131, fig. 54.

По-различно обяснение за смисъла на рисунката на "дама" предлага руският археолог Борис Рибаков. Въз основа на направените математически изчисления, той смята, че при прокарването на диагонали върху разглежданата схема могат да се определят стойностите на различни мерки за дължина, използвани в средновековното строителство[15].

Освен вписаните един в друг квадрати на "дамата", населението на средновековна Плиска вероятно практикува и други игри с подобен характер. Става въпрос за споменатото от Карел Шкорпил изображение на квадрат, разделен на четири равни части върху южната крепостна стена на столицата[16] (обр. 3). Всеки от тези квадрати също се състои от по четири малки квадратчета, като в тях са прокарани и диагонали. На този етап правилата на тази игра не са ясни. Може да се допусне, че тя има източен произход и навлиза в бита на столичното население при многобройните контакти на българската държава с арабския свят. Доказателство в тази насока представлява наличието на подобни рисунки от планината Пангеон в Източна Македония, които се свързват с българското население по тези земи[17].

Далеч по-неясни изглеждат нещата с играта на табла в средновековна Плиска. До нас са достигнали само единични находки, като липсват аналогии на откритията в Преслав пълен комплект от подобни игрални предмети[18]. Към играта на табла вероятно принадлежат откритите при археологически проучвания на Плиска жетони[19] (обр. 4). Изработени са

---

[14] **Аладжов, Ж.** Символ на света в някои прабългарски паметници. – Археология, 1, 1980, с. 44; **Овчаров, Д.** За игрите…, с. 139.

[15] **Рыбаков, Б. А.** Архитектурная математика древнерусских зодчих. – СА, 1, 1957, с. 83.

[16] **Шкорпил, К.** Домашный быт и промысел. – ИРАИК, X, 1905, с. 316. Схематично изображение на играта вж. у **Абоба – Плиска.** Альбом в X тому ИРАИК, Вена, 1905, табл. LIX, обр, 65.

[17] **Овчаров, Д.** Нови данни за ранното присъствие на българите в Източна Македония (VII-X в.). – В: Родопски сборник, V, София, 1983, с. 168, обр. 3_6.

[18] **Тотев, Т.** За една игра…, 33–41.

[19] **Василев, Р.** Източната…, с. 106, обр. 14_{15}; **Дончева-Петкова, Л.** Сгради…, с. 140; **Михайлова, Т.** Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска. – В: Плиска – Преслав. Т. 5. Шумен, 1992, с. 172.

от глина или кост, като първите преобладават в количествено отношение. Това се дължи на факта, че те се изработват значително по-лесно, като за целта се използват фрагменти от счупени домакински съдове – стомни, амфори и др. Екземплярите от кост са по-луксозни и вероятно принадлежат към игралните комплекти на управляващата прослойка от столичното население[20]. Върху лицевата страна на някои от тях е врязана характерната за много други битови предмети от VIII-XI в. украса от кръгчета с център в средата – т.нар. "птиче око". В голяма част от случаите жетоните от Плиска са намирани поотделно, което е основание да се смята, че част от тях, особено изработените от керамични късове, са използвани и при други игри като например "дама".

Свързан с играта на табла е и намереният при селището, югоизточно от Вътрешния град на Плиска, мраморен зар[21]. Има почти квадратна форма на страните, по които с издълбаване на точки са разположени числата от едно до шест. На този етап находката няма аналог на територията на първата българска столица, което не позволява изказването на категорични заключения относно предназначението ѝ. Възможно е, освен при играта на табла, мраморният зар да е свързан с езическите традиции за хвърляне на жребий преди вземането на важни решения, намерили място върху редица миниатюри от изследвания период[22].

Всички тези игрални предмети са доказателство, че без съмнение населението на Плиска познава играта на табла, широко разпространена във Византия и Западна Европа след IX в.[23] Малкият им брой на фона на останалия археологически материал от Плиска най-вероятно се дължи на факта, че подобни средства за развлечение са пренесени във Велики Преслав заедно със столичния живот на българската държава.

Намерените археологически материали, както и сведенията в историческите извори, показват, че сред игрите на столичните жители присъства и шахматът. Доказателство за това е намерената фигурка от кост в района на Дворцовия център на столицата, датирана в IX в.[24] (обр. 5) Тя има фино амфоровидно тяло с височина 2,9 см и максимален диаметър 1 см. Според Тотю Тотев, е използвана като пешка в шахматната игра[25]. Фрагменти от подобни фигурки са открити при разкопките и на други райони на столицата[26], обстоятелство, показващо, че тази игра е позната на плисковското население. Шахматът води своето начало от арабските народи на Средна Азия[27]. Именно оттам, а не от Византия, фигурките и правилата на тази игра достигат до нашите земи, за да се превърнат по-късно в основно средство за забавление за жителите на първата българска столица.

---

[20] **Станчев, Ст.** Материали от Дворцовия център в Плиска. – ИАИ, XXIII, 1960, с. 29, обр. $3Б_3$; **Георгиев, П.** Разкопки южно от Големия басейн в Плиска. – В: Плиска – Преслав. Т. 10. Шумен, 2004, с. 56, обр. 33а.

[21] **Станилов, Ст., Я. Димитров.** Селище югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – В: АОР през 1992-1993, Велико Търново, 1994, с. 99.

[22] **Корзухина, Г. Ф.** Из истории…, с. 95, рис. 4.

[23] **Hazlbauer, Z.** Středověká hra vrhcáby ve světle dobovych pramenů. – Archaeologia historica, 17, 1992, 421–445; **Kukules, Ph.** Βυζαντινών βίος καί ρολιτισμός. I, Athen, 1948, p. 191.

[24] **Абоба – Плиска.** Альбом…, табл. LIX, обр. 69.

Причината за сравнително малкото на брой шахматни фигурки, намерени в Плиска, може би се дължи на споменатата в изворите забрана за игри и свързаните с това наказания. Тя е особено силна в периода след покръстването, когато църквата, по примера на Византия, става яростен противник на практикуваните дотогава игри и забавления. Част от приетите на VI-тия вселенски църковен събор от 680 г. апостолски правила (42-о, 43-о и 50-о) съдържат наказанията, които се предвиждат за църковните лица, в случай, че играят различни игри, в това число и шахмат[28]. Причината България да възприеме тези забрани има различен характер. Внесена отвън, шахматната игра не се разглежда като носителка на старите езически традиции в областта на бита, подобно на хвърлянето на зарове или гаденето по кости. В същото време обаче тя се възприема като враждебен фактор за църквата и това предизвиква ожесточената реакция срещу нея[29].

Забрана за практикуването на игри се съдържа и в "Оттоворите на папа Николай I по допитванията на българите", които са основен извор за реконструиране на бита на населението в Плиска в периода след покръстването. В глава 47 водачът на римо-католическата църква съветва българския народ и неговия владетел: "…нужно е да се въздържате не само от игри, но и от всякакво пустословие и волнодумство, които не влизат в

---

[25] **Тотев, Т.** Шахматни фигурки от Плиска и Преслав. – Шуменска заря, бр. 94, 11 август 1979, с. 4.

[26] Сведенията за намерени фрагменти от шахматни фигурки са от разкопките на Тронната палата в Плиска, за което изказвам благодарност на изследователката им Т. Михайлова.

[27] **Линдер, И. М.** Шахматы на руси. Москва, 1975, с. 57; **Яновски, Б.** Към ранната…, с. 97.

[28] Пълния текст на 42-о, 43-о и 50-о апостолски правила от VI-тия вселенски събор вж. у: **Яновски, Б.** Към ранната…, с. 93, 98.

[29] **Яновски, Б.** Към ранната…, с. 99.

работа"[30]. Подобни забрани вероятно имат за цел да заклеймят езическите ритуали, широко разпространени дотогава в българските земи.

Старобългарският писател Презвитер Козма в своето известно съчинение "Беседа против новопоявилата се богомилска ерес" също поставя игрите в списъка на греховните дела, наред с еретичеството, кражбите, блудството, убийството, пиянството и други престъпления[31]. Появата им в този исторически извор от X в. има важно значение за изясняването на тяхната роля в бита на българите в периода след покръстването. Споменаването им е показателно от гледна точка на факта, че, въпреки забраните, наложени по-рано, игрите продължават да се разпространяват масово сред българското население, в това число и сред жителите на Плиска. Посочените по-горе исторически сведения са показателни и за социалния статус на практикуващото подобни игри столично население. Шахматът е разпространен най-вече сред висшите представители на църковната и светската аристокрация, което му придава елитарен характер. В подкрепа на тази хипотеза е и самият факт, че костени фигурки се откриват единствено в дворцовите сгради на Плиска или в близост до тях.

Играчките също са важен показател за битовата култура на жителите на Плиска. Както отбелязват някои автори, те са тясно свързани с детския бит и играта като основен момент в живота на детето[32]. Присъствието им на територията на първата българска столица е слабо засвидетелствано при досегашните проучвания. Споменават се отделни фрагменти, за които се предполага, че имат подобно утилитарно предназначение. Такъв е случаят с частично запазения образец на керамичен съд, намерен при гражданската постройка североизточно от Цитаделата в Плиска[33]. До нас е достигнал само цилиндричен издатък от него с форма на животински крак с копито, представляващ част от средство за забавление. Малкият брой запазени играчки вероятно се дължи на нетрайния материал, от който са изработени. Поради направата им от керамика, дърво, слама, текстил и др. те са податливи на лесно счупване или унищожаване, поради което е трудно да се определи тяхната форма и устройство. Наред с функцията им да забавляват децата, играчките имат и образователно предназначение. По своите форми най-вероятно те повтарят изображенията на домашни и диви животни или предмети от бита на възрастните, като по този начин се постига запознаване на подрастващите със заобикалящия ги свят. Подобни находки са засвидетелствани по нашите земи още от римската епоха[34]. Откриването им в Плиска без съмнение доказва тяхното значение в бита на столичното население. Вниманието на децата се привлича при разклащането на самата играчка, която издава определен звук в следствие на намиращото се във вътрешността ѝ камъче. Въз основа на факта, че са изработени предимно от керамичен материал, може да се допусне, че върху голяма част от играчките от Плиска е нанесена глазура или друга подобна украса, която допълнително засилва ролята им в посочените направления.

---

[30] **Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите.** – В: ЛИБИ, II, София, 1960, 97-98.

[31] **Киселков, В.** Презвитер Козма и неговата беседа против богомилите. Карнобат, 1921, с. 48.

[32] **Кирова, А.** За историята…, с. 29.

[33] **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, с. 198, обр. 16_7.

Списък на илюстрациите

Обр. 1. Костени ашици за игра от жилища в района на Голямата базилика (разкопки на П. Георгиев).

Обр. 2. Схематична рисунка на игра на "дама".

Обр. 3. Схематична рисунка на неизвестна игра от голям брой квадрати и вписани в тях триъгълници.

Обр. 4. Жетони и пулове от кост от района на Дворцовия център с украса "птиче око" по лицевата страна (по Ст. Станчев и П. Георгиев).

Обр. 5. Костена фигурка за шах от района на Дворцовия център (по К. Шкорпил).

---

[34] **Кирова, А.** За историята..., с. 29.

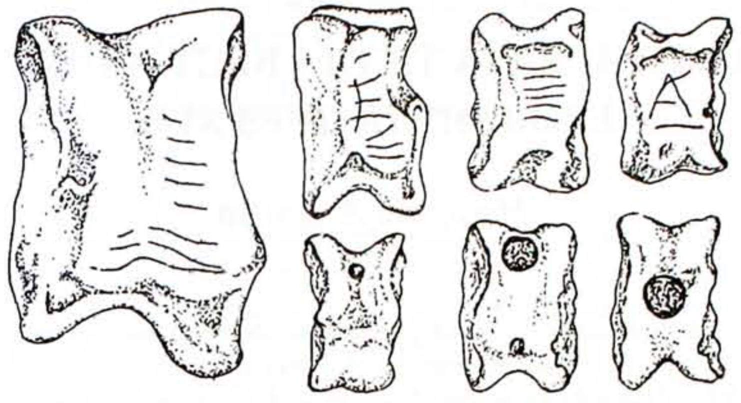

1

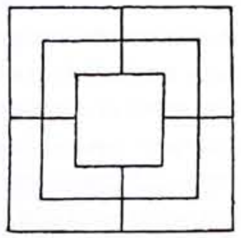

2

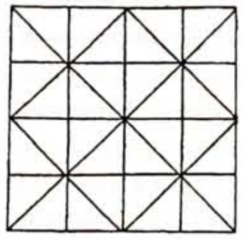

3

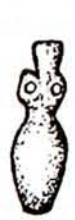

5

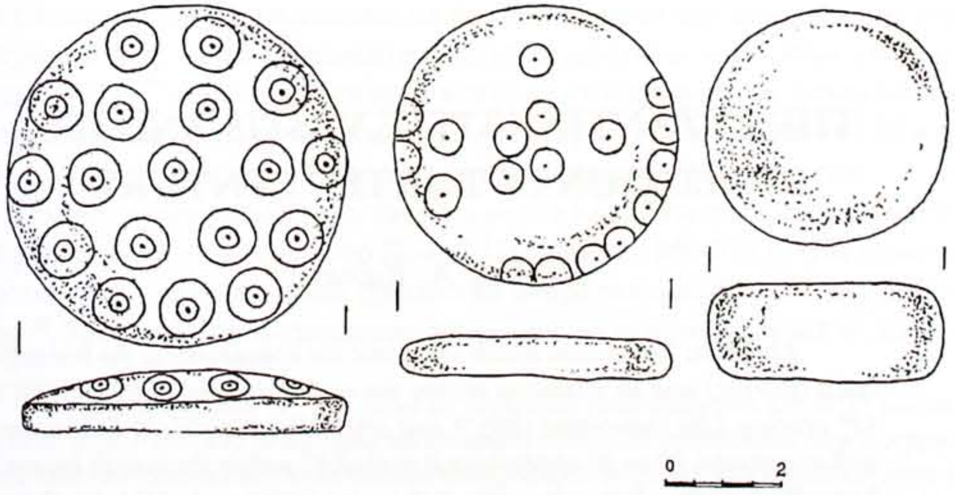

4

ВИЗАНТИЙСКАТА ТИТЛА ВЕСТ И НЕЙНАТА ЕВОЛЮЦИЯ ПРЕЗ XI В.

Николай А. Кънев

Настоящата статия разглежда появата на почетната титла вест (βέστης) и нейната еволюция в ранговата йерархия на Византия през XI в. Подобно на някои други титли, тя от самото начало е достъпна както за "брадати", така и за евнуси. При появата си е заемала осмо място в низходящ порядък в цялостната схема на почетната византийска йерархия и в същото време е била на трето място в рамките на йерархията за евнуси. До средата на XI в. достойнството на веста е било твърде високо и за неевнусите то се е явявало последното стъпало преди титлата магистър. Новопоявилата се титла се вмествала в тенденцията за разширяване на диапазона на ранговите отличия между магистър и патрикий – т.е. на най-високите достъпни достойнства извън висшия "царски разред" от почетни титли, която се наблюдава през почти целия разглеждан период. След средата на XI в. титлата вест девалвира бързо и изчезва в началото на XII в.

THE BYZANTINE TITLE VESTIS AND ITS EVOLUTION IN THE 11TH CENTURY.

Nikolay A. Kanev

Abstract: *The present article looks into the appearance of the honorific title vestis (βέστης) and its evolution within the rank hierarchy of Byzantium in the 11th century. Like some other titles it was originally accessible to bearded men as well as eunuchs. Upon its appearance it ranked 8th within the overall system of the honorific Byzantine hierarchy, while at the same time it ranked third in the eunuch hierarchy. Until the middle of the 11th century the dignity of vestis was too high and for the non-eunuchs it represented the last step before the title of magistros. The newly created title was part of the tendency to increase the range of rank titles between magistros and patrikios – i.e. the highest obtainable dignities outside the superior "imperial order" of honorific titles, a tendency observed throughout the period in question. After the middle of the 11th c. the title vestis quickly devalued and disappeared in the beginning of the 12th c.*

Key words: *title vestis, Byzantium, magistros, rank hierarchy*

Титлата вест (βέστης) се появява в ранговата йерархия на Византия през последната трета на X в. и е много вероятно първоначално да е била по-скоро длъжност, отколкото титла. Подобно на титлите на патрикия и на протоспатария, тя от самото начало е достъпна както за "брадати", така и за евнуси. По това време вест заема осмо място в низходящ порядък в почетната византийска йерархия. Бидейки част едновременно и от йерархията на почетните достойнства на евнусите и от тази на неевнусите, санът на веста е бил на трето място в рамките на първата от тях – след проедъра и вестарха и преди патрикия и съответно на шесто – във втората, в която е непосредствено след магистъра и преди антипата и патрикия[1]. Така, при създаването си, достойнството на веста е било твърде високо – то е последното стъпало преди титлата магистър, която от своя страна чак до средата на XI в. се е считала за максималния възможен таван в кариерата и на най-знатните и успели византийски велможи, разбира се, освен ако те не принадлежат към императорската фамилия и ако не са евнуси. Новопоявилото се отличие се вмества в тенденцията за разширяване на диапазона на ранговите отличия между магистър и патрикий (т.е. на най-високите достъпни достойнства извън висшия "царски разред" от почетни титли), която се наблюдава през почти целия разглеждан период, започвайки още от четвъртото десетилетие на IX в. и продължавайки чак до третата четвърт на единадесетото столетие.

Първото споменаване на титлата вест в изворите датира от времето на управлението на император Йоан I Цимисхий (969-976 г.). По думите на Скилица василевсът Йоан Цимисхий изпратил в изгнание "веста Никифор"[2]. Това е първото упоменаване на вест, като в този случай Ф. Дьолгер погрешно отъждествява веста Никифор с Никифор Уран[3]. Всъщност става въпрос за племенника на император Никифор II Фока (963-969 г.) и син на куропалата Лъв Фока Никифор, който изглежда е и първият носител на достойнството[4]. От сведенията на Скилица е видно, че рангът вест е създаден по времето на Никифор II Фока, т.е. между 963 г. и 969 г. Възможно е това да е станало по-скоро в началото на управлението на Никифор II, може би още около 963 или 964 г., като също така е възможно императорът да е създал отличието специално за своя племенник, тъй като това действие се вписва много добре в цялостното поведение на новия василевс спрямо неговите най-близки родственици непосредствено след като заема трона в Константинопол. След като поема върховната власт над държавата на ромеите, Никифор II Фока удостоява баща си Варда с най-висшата рангова титла в империята, а именно кесар, а на брат си Лъв дава двете титли куропалат и магистър[5], първата от които е на трето място във византийската почетна рангова йерархия, а втората, както вече бе казано по-горе, по това време е най-високото достъпно за неевнуси достойнство извън кръга на т. нар. “царски титли”. Двамата сина на Лъв Фока Варда и Никифор, които по това време са общо взето доста млади, носят титлата патрикий, но техният чичо не се задоволява само с това им положение. Така например Варда е назначен за дук на Халдия – област, която традиционно е сфера на влияние и бастион на рода на Фоките. С издигането на Никифор, който у Лъв Дякон винаги се споменава заедно с баща си куропалата Лъв[6], в новосъздаденото достойнство на веста, той е поставен в йерархията не само над останалите патрикии, но и над антипатите, т.е. е непосредствено след магистрите. Естествено, трудно бихме могли да очакваме, че точно трезво мислещият, прагматичен и постигнал с труд и упоритост всеки свой успех пълководец Никифор II Фока би удостоил с лека ръка, при това съвсем скоро след като заема трона, своите твърде млади племенници с магистърски титли, особено като се има предвид, че обичайно във Византия магистърското достойнство се е постигало в една много по-зряла възраст и то – след дългогодишна успешна военна или дворцова кариера.

---

[1] Вж. **Oikonomides, N.**, Les listes de preseance byzantines des IXe et X^{e} siecles, Paris, 1972, p. 262-263, 292. В интерес на истината следва да отбележим, че в Ескуриалската тактика титлата антипат липсва (въпреки, че несъмнено е съществувала в този период) и там вест е непосредствено преди патрикия – вж. **Oikonomides, N.**, Les listes..., p. 292.

[2] **Ioannes Scylitzes**, Synopsis historiarum, ed. I. Thurn, Berlin–New York, 1973, 284.12.

---

[3] **Dölger, F.** Beiträge zur Geschihte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig, 1927, reprint Hildesheim, 1960, p. 35.

[4] Вж. **The Oxford Dictionary of Byzantium**. Editor of chief Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, New York, 1991, vol. 3, p. 2162.

[5] **Лев Диакон**. История. Под ред. Г. Г. Литаврина. Москва, 1988, с. 29.

[6] **Лев Диакон**. История, с. 52, 61 и т.н.

Разбира се, Никифор Фока не е единственият вест по това време. Така например от собственоръчен надпис на друнгария на флота протоспатарий Никита е известно, че той е “... брат на патрикия, препозит и вест Михаил, който беше протовестиарий на Никифор, най-християнския император”[7]. Подобно на брат си Никита, Михаил също е скопец и е много вероятно той да е първият носител на достойнството на веста сред евнусите. Видно е, че още при император Никифор II Фока, т.е. още от самото начало на съществуването си, отличието на веста се носи и от “брадати” и от евнуси.

Казаното дотук по отношение на веста се потвърждава и от данните в специфичните извори за византийската рангова йерархия, а именно – в ранговите таблици или т. нар. тактикони от X век. От двата запазени тактикона от X в., в първия – този на Бенешевич, датиращ от последното десетилетие от управлението на Роман I Лакапин, липсва каквото и да е споменаване на вест, било като длъжност, било като титла[8]. Напълно в синхрон със сведенията за появата на достойнството на веста, обаче, е положението, засвидетелствано в тактикона на Икономидис, който е от първата половина на 70-те години на X в. В него вече се говори за вести, при това на три различни позиции, като и при трите достойнството на веста е съчетано с други, и то високи, почетни отличия. Според тактикона на Икономидис вестите могат да бъдат магистри, като в този случай те са поставени на десето място в общата система на старшинство при дворцовите приеми, бидейки след патриарха на Константинопол, кесаря, новелисима, куропалата, патрикията зости, проедъра, севастофора и след магистъра, който е ректор[9]. Вести също така могат да бъдат и евнуси, които са патрикии и препозити и в този случай те са три позиции по-назад от магистрите вести, т.е. – на тринадесето място в системата на предимство в двореца. В същото време обаче, евнусите, които са само патрикии и препозити, са на петнадесето място или цели две места след тези, които са и вести. Вести също така могат да бъдат и патрикиите неевнуси и в този случай те заемат осемнадесето място по старшинство при дворцовите церемонии, т.е. те са пет места по назад от вестите, които са патрикии евнуси, но дори и в този случай в йерархията вестите са преди най-висшите военни постове в империята – тези на стратега на Анатоликон, на доместика на схолите на Изтока и на доместика на схолите на Запада, които са съответно на деветнадесето, двадесето и двадесет и първо място[10].

---

[7] Вж. коментарите на М. Сюзюмов и С. Иванов към хрониката на Лъв Дякон – **Лев Диакон**. История. Под ред. Г. Г. Литаврина. Москва, 1988, с. 185, бел. 44 (със съответната препратка към Р. Гийан).

[8] Тактикон на Бенешевич, публикуван от Икономидис – **Oikonomides, N.**, Les listes..., p. 243-253.

[9] **Oikonomides, N.**, Les listes..., p. 262-263.

Интерес предизвиква въпросът дали при създаването си и след това – през последната трета на X в. и през първата половина на XI в., отличието на веста е длъжност или от самото начало е почетна титла в чист вид. До този момент няма преки данни, които да указват едното или другото. В тактикона на Икономидис вест никъде не фигурира самостоятелно, а винаги в съчетание с магистър, с патрикий и препозит или с патрикий. Това, заедно с етимологията на думата вест, която е свързана със службата на императорския вестиарион, говори по-скоро в полза на разглеждането на вест като длъжност, вероятно свързана с частното съкровище и гардероба на императора или с публичния вестиарион. Фактът, че достойнството на веста поначало е достъпно и за евнуси и за брадати, също навежда на мисълта, че става въпрос за длъжност, без, разбира се, задължително да означава точно това. На базата на данните, че през X в. достойнството на веста е достъпно и за евнуси и за "брадати", а това на вестарха – само за евнуси, е възможно да се допусне дори, че вестите са били свързани с публичния императорски вестиарион (μέγα βασιλικὸν βεστιάριον), а вестархът – с частния такъв (οικειкόν βασιλικὸν βεστιάριον), но едно такова допускане все пак би било напълно хипотетично. В същото време в Ескуриалската тактика, където за пръв път се среща рангът на веста, не са упоменати веститорите[11], които до този момент са обслужвали частния императорски вестиарион и това също би могло да наведе на мисълта, че е възможно тяхната функция да е поета от вестите.

Струва ми се, обаче, че всички тези аргументи съвсем не са безспорни и на тях могат да бъдат противопоставени немалко други такива.

---

[10] **Oikonomides, N.**, Les listes..., p. 263.

[11] Длъжността на веститорите е широко засвидетелствана в изворите чак до средата на X в. Заема се само от евнуси, които освен, че обслужват частния вестиарион на василевса, от VIII в. играят определена роля при коронацията на императора, тържествените церемонии, както и при издигането в ранг на кесарите и новелисимите. През IX-X в. веститор съществува и като почетна титла за неевнуси, която макар и по-ниска, влиза в реда на сенаторските титли. Вж. **Ebersolt, J.** Sur les fonctions et les dignités du Vestiarium byzantin, Mélanges Ch. Diehl, I, Paris, 1930, p. 82-83. Вж. също **Oikonomides, N.**, Les listes..., p. 296 и **Bury, J. B.** The Imperial Administrative System in the Ninth Century, (The British Academy Supplemental Papers I), London, 1911, p. 25.

На първо място, в практиката по отношение на титулярните достойнства във Византия през IX-XI в. е достатъчно разпространено акумулирането на повече от едно почетни отличия, а при някои титли това дори е доминиращо и едва ли не изглежда задължително[12].

На второ място, длъжността на веститорите е доста по-ниско в системата на старшинство във византийския дворцов церемониал (нещо, което се отнася в пълна мяра и за почетната такава титла)[13], а както бе показано по-горе, вестите са сред твърде високопоставените в почетната йерархия при императорския палат. В тактикона на Бенешевич веститорите в низходящ ред са на сто и седемдесета позиция в общата йерархична схема на старшинство, ако са към ипатите[14] и чак на сто деветдесет и осма позиция, ако са само обикновени веститори[15]. В трактата на Филотей те също така са твърде далеч назад във втората половина на листата на предимство в церемониала[16]. Би било меко казано странно длъжност, която в системата на старшинство е традиционно толкова назад в йерархичната стълбица, да бъде наследена във функциите си от намиращите се в челната двадесетица на ранговата йерархия вести.

---

[12] Така например, в повечето случаи титлите и на веста, и на антипата, се съчетават с тази на патрикия – вж. **Скабаланович, Н.**, Византийское государство и церковь в XI в., СПб, 1884, с. 154-155; също вж. напр. печатите на Михаил, антипат, патрикий и епарх, датиран в VIII-IX в. (**Κωνσταντόπουλος, K.M.** Βυζαντιακα μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις. Εθνικου Νομισματικου Μουσειου, Αθήναι, 1917, N 297), на Лъв, патрикий, антипат, вест и катепан на Антиохия от XI в., (**Schlumberger, G.** Sigillographie de L'empire Byzantin. Paris, 1884, p. 309-310) или на Константин, патрикий, антипат, вест, логариаст и анаграфевс на цяла България, също от XI в. (**Laurent, V.** Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican, Vatican City, 1962, n. 95). Твърде често също така се среща и съчетанието патрикий и императорски протоспатарий (напр. Константин, патрикий, императорски протоспатарий – **Κωνσταντόπουλος, K.M.** Βυζαντιακα μολυβδόβουλλα..., N 508) и дори магистър, антипат, патрикий и императорски протоспатарий (напр. Николай, магистър, антипат, патрикий, императорски протоспатарий и логотет на геника – **Zacos, G.** Byzantine lead seals. Compiled and edited by John W. Nesbitt, Vol. 2, Berne, 1984, no. 242 bis.) или патрикий, антипат и магистър (напр. Йоан, патрикий, антипат и магистър – **Zakos, G. – A. Veglery**, Byzantine lead seals, v.1, part 2, Basel, 1972, no. 2038A), като, разбира се, това съвсем не са единствените засвидетелствани съчетания на почетни титли през IX-XI в.

[13] Почетната титла веститор е измежду най-ниските сред византийските титли (ἀξίαι διὰ βραβείων), въпреки, че принадлежи към сенаторските. В тактикона на Успенски е на 15 място в низходящ порядък сред титлите, предназначени за "брадати", а в Клеторологиона на Филотей е съответно на 16 място в йерархията на същите. Вж. **Oikonomides, N.**, Les listes..., p. 60-63, 88-91, 292, 296.

[14] **Oikonomides, N.**, Les listes..., p. 60-61. В този случай явно става дума за веститори като почетна титла от порядъка на сенаторските, а не за едноименната длъжност.

[15] **Oikonomides, N.**, Les listes..., p. 62-63.

[16] **Oikonomides, N.**, Les listes..., p. 156-157.

Освен това, пак в Ескуриалската тактика, длъжността на ο τοῦ βεστιαρίου, която е единствена и изглежда през IX-X в. е означавала именно службата на отговарящият за императорския вестиарион[17], е също много назад – чак на 144-то място в подреждането по старшинство[18]. Нямаме никакви сведения вестът да е ръководител на вестиариона, още повече, че от самото създаване на този сан, той се носи от повече от едно лице едновременно. При това положение липсва каквато и да е логика, която да обясни или по някакъв начин да съвмести десетата или минимум осемнадесета позиция на веста със сто четиридесет и четвъртата на отговарящият за вестиариона (ο τοῦ βεστιαρίου), както и да позволи допускането, че вестът се е явявал било началник, било подчинен на последния.

На трето място, не може да се пренебрегне пълната липса в изворите на сведения за някакви служебни функции на веста като такъв и това следва да е решаващо при разглеждането на спорните моменти по отношение на характера на достойнството.

От казаното дотук, обаче, не следва, че вече можем да приемем за доказано, че със сигурност още от създаването си, рангът на веста е титла, а по-скоро, че нямаме основания a priori да приемем, че не е. Разбира се, титуларният характер на ранга на веста още през X в. или през началото на XI в. е напълно възможен и изглежда, че е по-допустим от възприемането на βέστης като ефективна длъжност с реални служебни задължения. От друга страна, не по-малко възможно (и при всички случаи – непротиворечащо на всички изложени дотук аргументи и съображения) е допускането, че вест е създаден като напълно почетна и може би дори синекурна длъжност, която няма фактически прерогативи или задължения към императорския вестиарион или към която и да било друга служба в двореца или във византийската администрация. В този случай е напълно логично, след създаването на вест като почетна длъжност, да се стигне сравнително бързо и плавно до превръщането ѝ в същинска титла, при това – вероятно още преди средата на XI в.

В тази връзка са интересни и разсъжденията на Н. Скабаланович, който на базата на наблюденията си относно титлата патриkий, счита, че през първата половина на XI в. вест и вестарх, така като и антипат, били допълнителни почетни титули към този на патрикия и че до управлени-

---

[17] **Ebersolt, J**. Sur les fonctions..., p. 84, n. 3.

[18] **Oikonomides, N.**, Les listes..., p. 271.

ето на император Константин IX Мономах (1042-1055 г.) не е имало промеждутъчни рангови степени между нивата на патриkий и магистър[19]. Според Скабаланович като самостоятелна рангова титла вест започва да се употребява около 1042 г., малко преди това да стане и с вестарха (след 1046 г.)[20]. Стъпвайки върху разсъжденията на руския учен, можем да заключим, че още преди средата на XI в., най-вероятно през 40-те години на столетието, достойнството на веста окончателно се превръща в рангова титла в чист вид, а преди това в някаква степен все пак е притежавало характеристиките на почетна титла. Напълно допустимо е, и в края на X в., и в началото на XI в., вест да е изцяло почетно отличие, дори и под формата на дворцова почетна длъжност (но от разреда на т. нар. ἀξία διὰ λόγου, а не от този на титлите – ἀξία διὰ βραβείου) без никакви функции и предназначена само за носители на титлите магистър и патриkий и фактически да има напълно титуларен характер. Изглежда, че по същото това време, когато според Скабаланович достойнството на веста се превръща в отделна рангова титла, също така престава да се прави и разграничение между вестите евнуси и тъй наречените "брадати" вести.

Почти всички изследователи са единодушни, че произходът на титула вест по всяка вероятност е свързан с дворцова служба и има връзка с императорския вестиарион, както сочи и етимологията на наименованието[21] и дори някои от тях погрешно го отъждествяват със службата на веститорите или на вестиаритите[22]. Ф. Дьолгер, от своя страна смята, че вест и вестарх са напълно идентични помежду си[23], но в действителност това са съвсем различни титли, което е видно съвсем ясно както от Ескуриалската тактика, така и от наличните сфрагистични данни от XI в.[24] Също така, всякакви опити за отъждествяване на вестите със службата на протовестиариите или вестиариите противоречат на изворите и биха били напълно произволни, както е и видно от вече цитираното тук сведение за Михаил, патрикий, препозит, вест и протовестиарий на василевса Никифор II Фока. Прецизният анализ на изворите, обаче, поне до този момент не дава никакви преки податки, които да служат за основание на заключения за това дали вест наистина е служба и дали тя действително е свързана с императорския вестиарион. В крайна сметка, както се отбелязва и в меродавния *The Oxford Dictionary of Byzantium*, за каквато и да е предполагаема връзка между вест и службата на императорския вестиарион, въпреки общата им етимология, досега няма потвърждение в изворите[25].

---

[19] **Скабаланович, Н**., Византийское государство..., с. 154-155. Известни уговорки Скабаланович прави само по отношение на антипата – пак там, с. 155.

[20] Пак там, с. 155. Например вестът Теодат при император Роман III, е продължавал да бъде определян в историята на Скилица – Кедрин само като патрикий, без да се споменава достойнството му на вест, подобно и на положението с Лъв Торник по-късно.

[21] Вж. напр. **Ebersolt, J**. Sur les fonctions ..., p. 87-88.

[22] **Du Cange, Ch**. Glossarium med. et inf. graecitatis et latinis auctore Carolo du Fresne, domino du Cange, Lyon, 1688; **Sophocles** Greek Lexicon, s. v.; **Renauld, E**. Lexique choisi de Psellos, Paris, 1923, p. 23 (цит. по **Ebersolt, J**. Sur les functions..., p. 87 et n. 6).

[23] **Dölger, F**. Beiträge zur Geschihte ..., p. 35.

[24] Така например е запазен печат на Никифор Вотаниат, дук на Едеса, на който са изписани неговите титли, а именно магистър, вест и вестарх, което категорично изключва какъвто и да е вариант за идентичност на вест с вестарх. Вж. **Zacos, G. and A. Veglery**. Byzantine lead seals. Vol. 1, part 3, no. 2686.

Независимо дали βέστης в чисто формален план е титла от средата на XI в. или още през X в. е създадена като такава, не би било далеч от истината да се твърди, че през целият период на съществуването ѝ – още от 60-те год. на X в., та чак до второто десетилетие на XII в., ролята на достойнството е била свързана преди всичко, ако не и изцяло, с осигуряването на място в стълбицата на византийската почетна йерархия, а не с изпълнението на някакви функции и в този смисъл титулярният характер на достойнството не би следвало да подлежи на съмнение.

През по-голямата част от XI в. достойнството на веста запазва статута си на високо почетно отличие, което се носи от относително ограничен кръг от лица, които са висши военачалници, видни дворцови сановници или управители на някои значими провинции. С титула на вест са удостоявани и някои чужди князе и аристократи и чак до времето на Михаил VII Дука това се е възприемало като оказване на голяма чест. Например вести са били амалфийските херцози Йоан II и Йоан III[26]. През втората половина на века достойнството все пак е засегнато от процеса на девалвация на византийските рангови титли и този процес се засилва след началото на 70-те години на XI в. Ако към средата на бурния за Византия XI век вест определено е висока титла, давана на бележити пълководци като например на бъдещият император Исак Комнин, който тогава е стратопедарх на Изтока[27] или преди това – на Лъв Торник[28] (и при това

---

[25] **The Oxford Dictionary of Byzantium**. vol. 3, p. 2162.

[26] Вж. **Скабаланович, Н.**, Византийское государство..., с. 154 и бел. 14 и с. 155 и бел. 3.

[27] Запазен е негов печат като вест и стратопедарх на Изтока. Вж. **Zakos, G. - A. Veglery**, Byzantine lead seals, v.1, part 3, no. 2680.

[28] **Michael Attaleiates**, Historia, ed. I. Bekker, Bonn, 1853, 22.8.

вест често е в комбинация с титлата магистър[29], което също говори за значението ѝ), то в края на 70-те и през 80-те години на същото столетие титлата постепенно губи значение и започва да се дава предимно на все по-второстепенни сановници и функционери. По всяка вероятност някъде тогава, или може би малко по-рано, се появява производната титла от вест, а именно протовест, която, с оглед на общата картина в развитието на почетната рангова йерархия във Византия през XI в., изглежда още със създаването си е била отделен рангов титул, една степен по-висок от този на веста, а не е означавал просто пръв сред вестите[30]. Кардиналните промени във византийската рангова йерархия, извършени при Алексий I Комнин, окончателно изместват βέστης в групата на титлите от по-нисък разред и предопределят постепенното ѝ отмиране. В края на XI в. и началото на XII в. носители на титлата вест вече са били длъжностни лица с доста по-нисък ранг, като например провинциални съдии и дори нотарии[31].

На базата на наличния изворов материал, сред който определено много значимо място заемат сфрагистичните данни, могат да се проследят с относителна точност няколко отделни периода в еволюцията на достойнството. Първият обхваща времето от създаването на βέστης при управлението на Никифор II Фока до началото на управлението на Константин IX Мономах и през този период то е много високо почетно отличие с фактически титуларен характер, независимо от несигурността по отношение на трактуването му като длъжност или като титла. Като цяло то е било по-скоро допълнително отличие към титула на патрикия, което е издигало носителите си над антипатите в йерархията на империята и аналогично на подобното такова вестарх, ги е поставяло много по-близо до нивото на магистрите[32]. Важна подробност е, че на вестите се полагала значително по-голяма по размер рога от държавното съкровище, отколкото на обикновените патрикии[33]. Струва ми се, че това е твърде сериозен аргумент в полза на разглеждането на вест като самостоятелно рангово ниво още през този период, независимо от честото съчетаване на отличието с титлата патрикий. Достойнството по това време се е давало сравнително по-рядко, поради което логично запазва много висок престиж. С него са били удостоявани дори преки императорски родственици, както е видно от примера с племенника на император Никифор II Фока. Разграничението между вестите евнуси и неевнуси се спазва, като първите имат предимство пред брадатите вести – патрикии (но не и пред магистрите вести) и обикновено заемат доста високи постове[34].

---

[29] Вж. **Laurent, V.** Documents de sigillographie Byzantine. La collection C. Orghidan, Paris, 1952, № 76.

[30] Вж. напр. в изданеният от Е. Врануси том 1 с акти на манастира Патму (Byzantina engrapha tes mones Patmou, Athens, 1980, vol. 1, ed. E. L. Vranouse, № 48G.236). Вж. също **Ebersolt, J**. Sur les functions..., p. 88 et n. 8., както и **Laurent, V.** La collection C. Orghidan, № 69.

[31] Такива са например длъжностни лица като нотарият Йоан Карианит (вж. Byzantina engrapha tes mones Patmou, Athens, 1980, vol. 1, ed. E. L. Vranouse, № 48A.200), императорският антропос Петър (вж. **Actes de Lavra**, ed. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, vol. 1, Paris, 1970, № 48.7) или провинциалният съдия Лъв Склир, който е магистър, вест, вестарх и съдия на Егеос Пелагос (вж. **Stavrakos, Ch.** Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2000, n. 236).

Вторият период обхваща времето от началото на 40-те до самия край на 60-те или началото на 70-те години на XI в. Не подлежи на съмнение фактът, че през този период вест със сигурност е висока почетна титла и то – само титла, без дори и намек за някакви служебни характеристики, която е съществувала като напълно самостоятелно ниво във византийската рангова йерархия, без значение дали това е трансформация, настъпила при управлението на Константин IX Мономах или е положение, което в една или друга степен е съществувало още в предишния период, но не е намерило адекватно отражение в съществуващите извори. Във византийската почетна йерархия от това време вест е една степен над антипата и съответно една степен по-ниско от титлата вестарх.

В средата и през третата четвърт на XI в. вест определено продължава да е престижна титла, а темповете на девалвацията ѝ, поне до края на 60-те години, са общо взето умерени. Достойнството на веста вече е можело да бъде съчетавано не само с титлите патрикий, антипат и магистър, а и с тази на вестарха, тъй като престава да се спазва разграничението между достойнствата, предназначени съответно за евнуси и за "брадати". През 40-те години видни столични магистрати, каквито са съдиите на велума и на хиподрома, трудно са можели да се надяват да бъдат удостоени с ранга на вест[35]. Сред носителите на титлата през този период личат имена на приближени на василевсите царедворци като например Михаил Псел[36] при Константин IX Мономах или Николай Склир[37] при Теодора и Михаил VI. Вести често са били и първоразредни военачалници и управители на важни за империята провинции като Антиохия, Едеса, Васпуракан, Сердика, Кипър. Сред тях изпъкват такива видни персонажи от епохата като Исак Комнин[38], Аарон[39], Михаил Иасит[40], Катакалон Кекавмен[41], Ервевий Франгопул[42], Роман Диоген[43], Никифор Вотаниат[44], дука на Запада при Константин Х Дука Никифор Ватаци[45] или антиохийския катепан Лъв[46].

В края на периода, вероятно при Роман IV Диоген (1068-1071 г.), се появява и новата титла протовест[47]. Нейната поява сигнализира за ускоряването на процеса на девалвация на достойнството на веста и в известен смисъл може да служи като разграничителен ориентир между този и следващият период.

Третият период обхваща времето от началото на царуването на Михаил VII Дука до първите години от управлението на Алексий I Комнин, т.е. приблизително 70-те и по-голямата част от 80-те години на XI в. За по-малко от две десетилетия девалвацията на титлата се задълбочава все повече и повече и вест сравнително бързо се превръща в относително второстепенно рангово отличие, което макар все още да запазва определен престиж, в никакъв случай не може да се сравни с положението, което е имала титлата в средата на столетието. Мястото на веста в ранговата йерархия на империята по това време е над нивото на антипата и под това на протовеста. Все пак през втората половина на 70-те години, например, носител на титлата е бил Михаил Аталиат[48]. През 80-те години престижът на титлата все по-прогресивно намалява и ако отново се използва за пример положението на такива магистрати като съдиите на велума и на хиподрома, ще се констатира, че в края на този период всички без изключение носят титли, по-високи от тази на веста[49]. В първите години от управлението на Алексий I Комнин вест е титла, която е една степен по-висока от нововъзникналия ранг на протоантипата[50].

---

[32] Вж. бел. 19.

[33] По всяка вероятност рогата на вестите е била около три пъти по-голяма от тази на патрикиите и е представлявала 75% от тази на магистрите. Вж. **Cheynet, J.-Cl.** Dévaluation des dignités et devaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle, Byzantion LIII, Bruxelles, 1983, p. 470-471.

[34] Патрикият, препозит и вест Никифор, чието име е изписано на мозайките в нартекса на църквата "Успение Богородично" в Никея, е заемал например високия пост на велик етериарх. Вж. **Diehl, Ch.** Les mosaïques de Nicée, Études Byzantines, Paris, 1905, p. 366.

[35] Например от всички столични съдии през 1045 г., един единствен – Роман Агалиан, има високата чест да носи титулите вест, антипат и патрикий, докато останалите са само протоспатарии. Вж. **Cheynet, J.-Cl.** Dévaluation..., p. 468 et n. 74.

[36] Вж. **Скабаланович, Н.**, Византийское государство..., с. 154 и бел. 8.

[37] **Cheynet, J.-Cl.** Dévaluation..., p. 461.

[38] Вж. бел. 27.

[39] Към 1047-1048 г. Аарон е вест, антипат, патрикий и катепан, т. е. управител на Васпуракан или Медия – вж. **Cheynet, J.-Cl.** Dévaluation..., p. 461 и **Йорданов, И.** Корпус на печатите на средновековна България, София, 2001, с. 186-187, 190.

[40] Вж. **Скабаланович, Н.**, Византийское государство..., с. 154 и бел. 11.

[41] Пак там, с. 154 и бел. 12.

[42] Негов печат е публикуван още от Шлюмберже. Вж. **Schlumberger, G.** Sigillographie..., p. 334, като е датиран около 1058 г. На печата Ерве фигурира също така и с титлата магистър и длъжността на стратилат на Изтока.

[43] **Κωνσταντόπουλος, Κ.Μ.** Βυζαντιακα μολυβδόβουλλα..., Ν 622α..

[44] **Zakos, G. – A. Veglery**, Byzantine lead seals, v.1, part 3, no. 2686.

[45] **Cheynet, J.-Cl.** Dévaluation...., p. 465. Списък на заемалите поста на доместик или дук на Запада е изготвен от Ж.-Кл. Шейне – вж. **Cheynet, J.-Cl.** Une nouvelle hypothèse à propos du domestique d'Occident cite sur une croix du Musée de Genève, Byzantinoslavica XLII, 1981, p. 197-202.

[46] **Schlumberger, G.** Sigillographie..., p. 309 – печат на Лъв, патрикий, антипат, вест и катепан на Антиохия, като според издателят му датировката на печата е вероятно между 1037 и 1054 г.

[47] **Cheynet, J.-Cl.** Dévaluation...., p. 472-473 et n. 90.

В самия край на 80-те или най-късно в непосредственото начало на 90-те години на XI в. започва последният период от съществуването на титлата вест. Той, подобно на предходния, също не е особено дълъг и продължава едва до началото на XII в., приключвайки може би някъде през първото или второто десетилетие на века. По това време βέστης се превръща в не особено значима почетна титла, все още носена от различни длъжностни лица, но те вече изцяло са от среден и нисък разред. Всъщност, упоменаванията на βέστης през този период са изключително редки[51]. Може да се каже, че тогава отличието на веста е на доизживяване и изглежда, че по всяка вероятност не са били издигани нови титуляри на достойнството.

Титлата вест, подобно на много други сред византийските рангови отличия, изчезва окончателно вероятно още преди края на управлението

---

[48] **Cheynet, J.-Cl.** Dévaluation..., p. 463. За кариерата на Аталиат вж. **Gautier, P.** La diataxis de Michel Attaliate, REB XXXIX, 1981, p. 15-16.

[49] **Cheynet, J.-Cl.** Dévaluation..., p. 469 et n. 75.

[50] Титлата протоантипат възниква в началото на 80-те г. на XI в. при Алексий I, но има съвсем кратък живот. Вж. **Oikonomides, N.**, Les listes..., p. 294.

[51] На практика има само едно сигурно датирано упоменаване на вест след 1087-1088 г., а запазените моливдовули не позволяват толкова прецизна датировка, така че да се прецени колко от тях са от времето на Алексий I Комнин и съответно – от последния период от съществуването на титлата. Вж. **Miklošich, F. – J. Müller**, Acta et diplomata graeca medii aevi, v. VI, Vienna, 1890, pp. 29, 33, 49, 50, 54; Codice Diplomatico Barese, t. VIII, Barletta, 1914, p.48-49; вж. и издадените от Регел, Курц и Корабльов акти на Зограф във Византийский временник, кн. 13, 1907, прил. 1.

на император Алексий I Комнин. Последното ѝ датирано упоменаване е от 1104 г.[52]

* * *

От създаването си през 2-та пол. на X в. до изчезването си в началото на XII в., в продължение на почти век и половина, достойнството на веста изминава дълга и сложна еволюция, характерна и за други от византийските почетни отличия през тази епоха. Още преди средата на XI в. вест се утвърждава като висока и престижна почетна титла, но само едно поколение по-късно започва все по-ускорено да девалвира, особено през последната четвърт на XI в. Към края на столетието бързото ѝ обезценяване я превръща в не особено значимо рангово достойнство, с което се кичели по-второстепенни императорски служители.

Литература

Лев Диакон. *История*. Под ред. Г. Г. Литаврина. Москва, 1988.

Йорданов, И. *Корпус на печатите на средновековна България*, София, 2001.

Литаврин, Г.Г., *Советы и рассказы Кекавмена*, Москва, 1972.

Скабаланович, Н., *Византийское государство и церковь в XI в.*, СПб, 1884.

Actes de Lavra, ed. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, vol. 1, Paris, 1970.

Bury, J. B. *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, (The British Academy Supplemental Papers I), London, 1911.

Cheynet, J.-Cl. Dévaluation des dignités et devaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle, *Byzantion*, LIII, Bruxelles, 1983.

Cheynet, J.-Cl. Une nouvelle hypothèse à propos du domestique d'Occident cite sur une croix du Musée de Genève, *Byzantinoslavica*, XLII, 1981.

Diehl, Ch. Les mosaïques de Nicée, *Études Byzantines*, Paris, 1905.

Dölger, F. *Beiträge zur Geschihte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig, 1927, reprint Hildesheim, 1960.

---

[52] Вж. **Oikonomides, N.**, Les listes..., p. 294 et n. 38.

Du Cange, Ch. *Glossarium med. et inf. graecitatis et latinis auctore Carolo du Fresne, domino du Cange*, Lyon, 1688.

Ebersolt, J. Sur les fonctions et les dignités du Vestiarium byzantin, *Mélanges Ch. Diehl*, I, Paris, 1930.

Gautier, P. La diataxis de Michel Attaliate, *Révue des Études Byzantines*, XXXIX, 1981.

Ioannes Scylitzes, *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin–New York, 1973.

Laurent, V. *Documents de sigillographie Byzantine. La collection C. Orghidan*, Paris, 1952.

Laurent, V. *Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican*, Vatican City, 1962.

Miklošich, F. – J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi, v. VI, Vienna, 1890, pp. 29, 33, 49, 50, 54; *Codice Diplomatico Barese*, t. VIII, Barletta, 1914.

Michael Attaleiates, *Historia*, ed. I. Bekker, Bonn, 1853.

Renauld, E. *Lexique choisi de Psellos*, Paris, 1923.

Oikonomides, N., *Les listes de preseance byzantines des IXe et X^e siecles*, Paris, 1972.

Schlumberger, G. *Sigillographie de L'empire byzantin*. Paris, 1884.

Sophocles *Greek Lexicon*, s. v.

Stavrakos, Ch. *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2000.

The Oxford Dictionary of Byzantium. Editor of chief Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, New York, 1991, vol. 3.

Zacos, G. *Byzantine lead seals*. Compiled and edited by John W. Nesbitt, Vol. 2, Berne, 1984.

Zakos, G. – A. Veglery, *Byzantine lead seals*, Vol. 1, Basel, 1972.

Vranouse, E. L. *Byzantina engrapha tes mones Patmou*, vol. 1, Athens, 1980.

Κωνσταντόπουλος, Κ.Μ. *Βυζαντιακα μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις. Εθνικου Νομισματικου Μουσειου*, Αθήναι, 1917.

ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ НА МОНТАНИЗМА

Архимандрит Павел Стефанов

Монтанизмът е строго харизматично и есхатологично движение, което раздвижва Църквата през II в. Той подчертава ролята на жените и претендира, че носи ново откровение. Монтанизмът се разпространява в цяла Мала Азия и Северна Африка и привлича прочути последователи като Тертулиан. Изворите за монтанизма включват откъси, запазени в полемичните творби на църковните отци, някои агиографски произведения и лапидарни надписи. Научният интерес към това явление възниква през XVII в. и предизвиква вниманието на Тюбингенската школа. Най-доброто издание на монтанистките надписи дължим на Уилям Табърнии (1997), а най-добрите монографии по темата са написани от Пиер дьо Лабриол (1913) и Кристин Тревит (1996). Трябва да бъде проучена силната близост между монтанизма и явления от XX в. като петдесетничеството и добросамарянското движение в България.

SOURCES AND HISTORIOGRAPHY OF MONTANISM

Arhimandrite Pavel Stefanov

Abstract: *Montanism was a rigorous charismatic and eschatological movement which swept the church in the second century. It emphasized the role of women and claimed a new revelation. Montanism spread all over Asia Minor and North Africa and attracted famous followers such as Tertullian. Sources of Montanism include excerpts preserved in the polemical writings of church fathers, some hagiographical works and stone inscriptions. Scientific interest in this phenomenon arose in the 17th century and attracted the attention of the Tubingen* *school. The best edition of Montanist inscriptions belongs to Willliam Tabernee (1997), while the best monographs on the topic are written by Pierre de Labriolle (1913) and Christine Trevett (1996). Striking similarities between Montanism and 20th century phenomena like Pentecostalism and the Good Samaritan movement in Bulgaria ought to be investigated.*

Key words: *Montanism, church, Pentecostalism, Good Samaritan, inscriptions.*

Днес названието "монтанизъм" не говори нищо на хората с изключение на малцината, които са изучавали или се занимават с църковна история. Монтанизмът е християнско апокалиптично движение, което възниква през втората половина на II в. в Мала Азия. То получава името си от своя основател – фригиеца Монтан, който след покръстването си твърди, че получава откровения от Св. Дух да поведе като пророк Църквата, за да посрещне наближаващия край на света. Подпомогнат от две жени – Максимила и Присцила, Монтан започва да събира множина последователи, които проповядват за Страшния съд и нуждата от суров морал и покаяние. Те забраняват втория брак, налагат нови пости, отричат божествената същност на Църквата и отказват да простят грехове, извършени след кръщението. Монтан критикува църковната йерархия като корумпирана и неспособна и поставя на първо място харизматичното пророчество. За него единствено възможен християнски идеал е отшелничеството и презрението към света.

Отначало монтанистите търсят вътрешна обнова на Църквата чрез възраждане на религиозния ентусиазъм, който е характерен за най-ранната епоха на християнството. Но през III в. те създават отделни разколнически общности, в които се дава еднаква възможност на жени и мъже да станат презвитери и епископи. По време на гоненията монтанистите съзнателно търсят мъченичество. Може би най-известният привърженик на монтанизма е Тертулиан в Северна Африка, окачествяван като "баща на западното богословие". Като духовно и харизматично движение монтанизмът се очертава като явна опасност за църковната йерархия. Той е осъден от редица отци и събори и през IV-V в. е изкоренен от държавната власт, но в някои части на Мала Азия продължава да съществува до VIII в. Една от последните податки за него е указ на византийския император Константин V Погонат (744-775), с който нарежда на последните групи монтанисти

да приемат православието, но те предпочитат да се самоубият в църквите си.[1]

Кои са причините, поради които този разкол, разтърсил Църквата преди 18 века, заслужава да бъде изследван днес? На първо място трябва да се подчертае, че наред с гностицизма той е най-ранният пример за основната дихотомия, двата диаметрални принципа, на които според Макс Вебер се подчинява църковната история – харизматичност и йерархичност, "вяра" и "религия", свобода и контрол, често свързвани с интересите на миряните и духовенството. Гностицизмът и монтанизмът като протичащи едновременно явления си приличат с това, че поставят на първо място възможността за ново мистично откровение и налагат краен аскетизъм. Но докато гностицизмът отрича основните постулати на християнството и е отхвърлен като еретическа, крайно лява негова критика, монтанизмът приема християнските догми и в идейния спектър заема крайно дясна, консервативна позиция, която отрича възможността за еволюция в Църквата.

На второ място, редица автори забелязват явните паралели между монтанизма и петдесетничеството, което се появява в началото на XX в. в САЩ и днес е най-бурно растящото разклонение на християнството. Пряка връзка между тях няма, но приликите са поразителни. Общи характеристики на "пророчествата" на монтанистите от II в. и петдесетниците от XX в. са говоренето на "чужди езици" и тяхното "тълкуване", истеричният смях, припадъците, животинските звуци, сънищата и виденията, смятани за "изява" на Духа, както и засилената роля на жените в техните общини.[2]

На трето място, монтанизмът има съвсем локални, български проекции в ново време. Всички негови особености се повтарят в едно харизматично движение, което възниква и се разпространява у нас между двете световни войни. Става въпрос за добросамарянството, което е основано от жена – баба Бона Велинова, възприема Хитлер като месия и е ликвидирано след 1944 г. Това движение също създава "духовна" йерархия, която е независима от църковната, и си спечелва популярност с възстановяването на "древни" църкви и манастири.[3] Един от тях е манастирът "Св. Петър и Павел" между с. Златар и Ивански, Шуменско.

---

[1] Theophanes Chronographa. Ed. C. de Boor. T. I. Leipzig, 1839, p. 401.

[2] Neo-Montanism [1901-present]. – htpp://www.bible.ca/tongues-neo-montanism.htm.

[3] **Партений, архим.** Добросамарянството без маска. 2 изд. Зографски манастир, 2003 (1 изд. 1943).

С какви извори за монтанизма разполага съвременната наука? Тъй като всички писмени следи от това движение са ликвидирани от Църквата и държавата, нашата информация за него се ограничава предимно с откъси, цитирани в произведенията на враговете на монтанизма, както и с немалобройните оставени от него лапидарни и други надписи предимно в Мала Азия и Северна Африка. Опити да съберат и анализират монтанистките пророчества правят редица автори като Адолф Хилгенфелд, Натаниел Бонвеч, Курт Аланд, Дейвид Ауне, но класическата сбирка принадлежи на френския латинист Пиер дьо Лабриол (1874-1940), който първи обнародва гръцките, латинските и сирийските извори за гностицизма. С този труд той става доктор по литература в университета на Фрибур през 1914 г.[4] Трябваше да изминат повече от седем десетилетия, за да се появи нов сборник с монтанистки оракули и свидетелства. Дължим го на Роналд Е. Хайни, който изпуска 96 от текстовете, използвани от Лабриол.[5] Достоверността на някои от тези текстове наистина е съмнителна, а други нямат формата и структурата на пророчества. Но снизходителното и дори отрицателното отношение към тях, проявявано от свръхкритично настроени учени е неправилно. Трябва да се има предвид, че повечето монтанистки извори са запазени в съкратен и силно редактиран вид, извадени са от контекста и, образно казано, представляват изгърмяни "амуниции" в религиозната пропагандна война през II-III в.

По-многобройни и по-запазени са паметниците на монтанистката епиграфика. Тяхното задълбочено търсене и събиране започва през втората половина на XX в., което означава, че по-ранните изследователи разполагат с ограничен брой от тях. При надписите се открояват два проблема – хронологията, защото почти всички са от сравнително късна епоха, и атрибуцията, понеже при някои трудно може да се установи дали са монтанистки или са свързани с някое от многобройните разклонения на ранното християнство. Още в началото на XX в. такива надписи публикува Уилям М. Рамзи (1851-1939), следван от неговите ученици Уилям Х. Бъклър, Джон Дж. К. Андерсън и особено Уилям Колдър. Първа прави опит да ги систематизира Елза Гибсън през 1978 г.[6] Но големият прелом в тази област е извършен от църковния историк Уилям Табърнии. През 1978 г. той защитава в Мелбърнския университет огромна по обем докторска дисертация "Опозицията на Църквата и държавата срещу монтанизма".[7] Като се опира на предишните находки и своите дългогодишни изследвания в азиатската част на Турция, Табърнии издаде след 19 години в САЩ пълен корпус на монтанистките надписи.[8] Този труд, в който текстът обхваща 722 страници, сам по себе си е монументален и уникален. Прави обаче впечатление прекалената предпазливост на автора, който се колебае в идентификацията на редица надписи, въпреки че те съдържат явно монтанистки титли и термини.

Тертулиан е единственият голям църковен писател от първите векове, който защитава монтанизма, но в края на живота си напуска и него, за да основе своя секта. Днес се смята за установено, че към монтанистите спада и редакторът на житието на св. Перпетуа и Фелицитата, които са измъчвани и убити за вярата през 203 г. в Картаген.[9] Монтанисти се отбелязват и в житието на св. Поликарп Смирненски, изгорен на клада през 156 г.[10]

На другия полюс са произведенията на антимонтанистката полемика. Те не са многобройни в сравнение с големия географски диапазон и продължителността на спора между православието и монтанизма. При това, както отбелязва Соаре, "някои от тях не издържат на кръстосан разпит", т. е. на взаимно сравнение.[11] Видни църковни отци, които пишат за монтанизма са св. Иполит Римски, Ориген, св. Епифаний Кипърски, Дидим Слепеца, Филастрий Брешски, блаж. Августин Ипонски и др. Този поменик завършва с името на св. Йоан Дамаскин (VIII в.), който в труда си "За ересите" (гл. XLIX) разделя неправилно монтанистите на две групи

---

[4] **Labriolle, P. de.** Les Sources de l'Histoire du Montanisme: textes grecs, latins, syriaques. Paris, 1913 (Collectanea Friburgensia, 24) (reprint – New York, 1979); **Idem.** La Crise montaniste. Paris, 1913.

[5] **Heine, R. E.** The Montanist Oracles and Testimonia. Macon (GA), 1989.

[6] **Gibson, E.** The 'Christians for Christians' Inscriptions of Phrygia: Greek Texts, Translation and Commentary. Missoula (MT), 1978 (Harvard Theological Studies, 32).

[7] **Tabbernee, W.** The Opposition to Montanism from Church and State (PhD thesis). Melbourne University, 1978.

[8] **Idem.** Montanist Inscriptions and Testimonia: Epugraphic Sources Illustrating the History of Montanism. Missoula (MT), 1997 (Patristic Monograph Series, 16).

[9] Издание: **Salisbury, J. E.** Perpetua's Passion. London, 1997. Изследване: **Habermehl, P.** Perpetua und der Ägypter oder Bilder des Bösen im frühen afrikanischen Christentum. Ein Versuch zur Passio sanctarum Perpetuae et Felicitatis. Berlin und New York, 2. überarb. Aufl. 2004 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 140).

[10] Издание: The Life of Polycarp: An Anonymous Vita from Third-Century Smyrna. Tr. and ed. by A. Stewart-Sykes Sydney, 2002 (Early Christian Studies, 4). Изследване: **Conzelmann, H.** Bemerkungen zum Martyrium Polykarps. Göttingen, 1978.

[11] **Soyres, H. de.** Montanism and the Primitive Church. Cambridge, 1878 (reprint 1965), 4-5.

– катафригийци и пепузиани (по гр. Пепуза – родното място на Монтан).[12] Тази грешка подсказва, че св. Йоан няма преки сведения за тях.

Като брой изследванията за монтанизма са по-малко от тези за св. Игнатий Антиохийски, гностицизма и юдеохристиянството. Такова пренебрежение към темата е странно поради големия стимул, който монтанизмът оказва върху оформянето на църковното учение и организация. За мнозина темата е изчерпана и основните характеристики на това религиозно движение са установени. Въпреки това, продължава да се проявява интерес към монтанизма и редовно се публикуват изследвания за различни негови аспекти.

Първите научни трудове, които в различна степен засягат и монтанизма, са църковните истории от XVI-XVII в. на кардинал Цезар Бароний (1538-1607),[13] от чийто руски превод преписва два века по-късно преп. Паисий Хилендарски, и Себастиан Льонен дьо Тилмон (1637-1698).[14] През XVIII в. като критици на монтанизма се изявяват Готфрид Арнолд (1666-1714), Готлиб Вернсдорф (1668-1729), Кристиан Валх (1726-1784),[15] Йохан Лоренц Мосхайм (1693-1755) – канцлер на Гьотингенския университет и привърженик на обективната църковна история.

През XIX в. настъпва епохата на либералното немско богословие, доминирано от новата Тюбингенска школа. Монтанизмът е засегнат в църковните истории на такива учени като Йохан Неандер (1789-1850), Албрехт Ричъл (1822-1889), Фердинанд Баур (1792-1860), Жан Ревий (1854-1908), Ернест Ренан (1823-1892), Карл Швеглер (1819-1857), Карл Георги (1802-1867) и, разбира се, Х. дьо Соаре. Прилагането от Баур и неговите ученици на Хегеловата диалектика и техният суров рационализъм при изследването на раннохристиянската древност днес звучат анахронично.[16] Те представят монтанизма като съживен или оцелял вид "първоначално" християнство, което води отчаяна борба срещу засилва-

---

[12] **Иоанн Дамаскин, св.** О ста ересях вкратце. – http://portal-credo.ru/site/index.php?act=lib&id=6.

[13] **Baronius, C.** Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198. T. 1-12. Roma, 1588-1607.

[14] **Tillemont, S. de.** Histoire des empereurs et des autres princes qui ont regné durant les six premiers siècles de l' Eglise, de leur guerres contre les Juifs &c. T. I-VI. Paris, 1690-1738.

[15] **Walch, C. W. F.** Entwurf einer vollständigen Historie der Ketzereyen. Spaltungen und Religionsstreitigkeiten bis auf die Zeiten der Reformation. 11 Tle. Leipzig, 1762-1785.

[16] **Köpf, U.** Historisch-kritische Geschichtsbetrachtung. Ferdinand Christian Baur und seine Schüler. Sigmaringen, 1994 (Contubernium, 40).

щото се православие и неговата църковна организация. Джон Уейл нарича монтанизма "изгубената петдесятна пролет на Църквата".[17] Ернест Ренан го окачествява като "най-забележителното от тези съвсем естествени завръщания към апостолския дух", а на друго място пише, че е "пресилване..., но като всички пресилвания е оставило дълбоки следи".[18]

Неандер преувеличава значението на Монтан в историята и схваща монтанизма като реакция на извращаването на християнството от страна на гностицизма.[19] Доводите на Неандер се разработват от Ревий, Соаре и Ренан. В противовес на тях Баур и неговият ученик Швеглер виждат в монтанизма измислено име, с което се означават някои духовни течения през II в. и по-късно. За Швеглер самото съществуване на Монтан е съмнително. Той предполага, че монтанизмът е юдеохристиянство, което се противопоставя на езическото християнство.[20] Затова опитът на Джон Форд да анализира монтанизма като "юдеохристиянска ерес" съвсем не е нов.[21]

На противоположното мнение е Ричъл, който търси корените на монтанизма не в юдеохристиянството, а в езическото християнство. Според него ентусиазмът на Монтан издава влиянието на древен езически, а не еврейски култ. Монтанистката съпротива срещу засилващата се йерархизация се дължи на убеждението, че тя не идва от апостолите. Според Ричъл хилиазмът и легализмът са общи черти на монтанизма и православието.[22] Уилям Френд изразява мнението, че пророческият транс и екстазните откровения на монтанистите вероятно се дължат на езическите религии във Фригия.[23] Андрю Донтън-Фиър отива по-далеч и направо свързва буйствата на монтанистките пророци с култа към Аполон.[24] Но през последния половин век хипотезата за езическия произход на монтанизма започва да губи почва и такива възгледи се изказват все по-рядко. Повечето съвременни църковни историци го възприемат като християнско движение.

---

[17] **Whale, J. S.** Montanus. – Expository Times. T. 45, 1934, p. 497.

[18] **Renan, E.** Marc-Aurèle et la fin du monde antique (Histoire des origines du Christianisme. T. VII). Paris, 1891, p. 209.

[19] **Neander, A.** Allgemeine Geschichte der christlichen Religion und Kirche, 4. Ausg. Gotha, 1863-1865; **Idem.** Antignostikus. Geist des Tertullians und Einleitung in dessen Schriften. Berlin, 1849.

[20] **Schwegler, K.** Der Montanismus und die christliche Kirche des 2. Jahrhunderts. Tübingen, 1841.

[21] **Ford, J. M.** Was Montanism a Jewish Christian Heresy? – Journal of Ecclesiastical History, 17, 1966, 145-158.

[22] **Ritschl, A.** Die Entstehung der altkatholischen Kirche. Bonn 1850; 2. Ausg. 1857.

[23] **Frend, W. C.** Montanism: A Movement of Prophecy and Regional Identity in the Early Church. – Bulletin of the John Rylands University Library, 70, 1988, № 3, 25-34.

[24] **Daunton-Fear, A.** The Ecstasies of Montanus. – Studia Patristica, XVIII, 1982, 648-651.

Със задълбочените си трудове за монтанизма Пиер дьо Лабриол остава може би ненадминат изследовател на това движение. Но той не е изчерпателен, защото не включва свидетелството на летописеца Михаил Сириец и епиграфските паметници, открити по негово време. Като примерен римокатолик Лабриол не е съгласен, че монтанизмът възстановява древното непорочно християнство. Въпреки пророческите си изблици, апокалиптичните очаквания и ригористичния отказ да предадат вярата, монтанистите според него са еретици, които се представят за въплъщение на “Утешителя” (Светия Дух), обещан от Христос.[25]

След възникването на социологията през XIX в. западните църковни историци не закъсняват да усвоят нейния понятиен апарат и методология. Още в трудовете на Ренан и Харнак се проявява интерес към културните конфликти и политическото измерение на апокалиптическата мисъл. През XX в. този аспект на монтанизма се разработва от В. Шепелерн, Курт Аланд и особено от Уилям Френд. Като следва Фердинанд Баур и Ханс фон Кампенхаузен,[26] Фредрик Клауитър в дисертацията си задава въпроса дали монтанизмът е пророческо реформаторско движение, което протестира срещу секуларизацията и духовния упадък в Църквата, или то е религиозна фасада на политически бунт на християнските мъченици срещу Римската империя.[27]

Харнак и Ричъл отстояват позицията, че монтанизмът и гностицизмът са двете сили, които произлизат от християнството и постепенно стават негови врагове. Победата над тях утвърждава ортодоксията в ранната Църква. Почти всички изследователи смятат монтанизма и гностицизма за непримирими крайности, но има и изключения. Карл Фрьолих не приема т.нар. от него “триъгълна теория” на църковната история в хегелиански дух, която започва от Баур и е популяризирана от Харнак. Според нея Църквата се бори едновременно на три фронта – срещу гностицизма, езичеството и монтанизма. Фрьолих смята, монтанизмът и гностицизмът са близки със стремежа си към езотерично познание и крайния си аскетизъм.[28] Това мнение се споделя от Франсоаз Бланшетиер, която смята, че монтанизмът “има известно родство с някои гностически идеи”.[29] Но почти всички други учени отхвърлят евентуалната връзка между двете движения и смятат, че те са антагонистични.

Преди няколко години беше публикувана първата англоезична монография за монтанизма от 1878 г. насам.[30] Авторката Кристин Тревит от Уелския университет по убеждения е квакер и открито симпатизира на това движение, като подценява и иронизира православието. Трудът ѝ е разделен на четири глави, в които тя анализира отношението на Иполит Римски и Тертулиан към “новото пророчество”, монтанисткото учение, ролята на жените и съдбата на монтанизма. Въпреки претенциите за изчерпателност, книгата на Тревит не е съвсем обективна и може да бъде коригирана или допълнена в редица отношения.

Монтанизмът заслужава внимание и проучване, защото на първо място не е статична, изчерпана тема. За разлика от патрологията, в която откриването на нов извор граничи със сензацията, днес непрекъснато се разкопават и публикуват нови монтанистки надписи. Това движение може да обясни редица от тенденциите и особеностите на ранното християнство, което е много по-богато на различни и дори противоречиви форми, отколкото се подозира. То допринася за изясняване полемиката около властта, харизмата, ролята на жените и миряните, развитието на библейския канон, оформянето на тринитарното учение в древната Църква. Уейл поставя монтанизма начело на дълга фаланга от “революционни хилиасти и мистични анархисти” от Средновековието (Йоаким Фиорски, флагелантите, квиетистите) през антиномистите и квакерите от XVII в. до модерните адвентисти и мормони.[31] Неслучайно от монтанизма извеждат своята далечна генеалогия и към него изпитват афинитет някои от най-нашумелите течения в съвременното християнство – харизматичното и феминисткото. Монтанизмът заслужава да бъде проучен, но не с остарялата методология на позитивизма и либерализма от XIX век, а с прозренията на социологията на религията, психоисторията и психоанализата от XXI в.

---

[25] **Labriolle, P. de.** La Crise montaniste, p. 134 ff., 156 ff.

[26] **Campenhausen, H. von.** Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht in den ersten drei Jahrhunderten. Tübingen, 1953; **Idem.** Die Entstehung der christlichen Bibel. Tübingen, 2003.

[27] **Klawiter, F. C.** The New Prophecy in Early Christianity: The Origin, Nature and Development of Montanism AD 165-220 (PhD thesis), University of Chicago, 1975; **Idem.** The Role of Martyrdom and Persecution in Developing the Priestly Authority of Women in Early Christianity: A Case Study of Montanism. – Church History, 49, 1980, 251-261.

[28] **Froelich, K.** Montanism and Gnosis. – Orientalia Christiana Analecta, 195, 1973, 91-111.

[29] **Blanchetière, F.** Le Montanisme originel. – Revue des sciences religieuses, 53, 1979, p. 19.

[30] **Trevett, C.** Montanism: Gender, Authority and the New Prophecy. Cambridge, 1996, xiii, 299 pp.

[31] **Whale, J. S.** Op. cit., 496-500.

БОЯНСКАТА ЧЕРКВА

(Археологическо проучване 1985 – 1991 г.)

Дора Димитрова

BOYAN CHURCH

(Archaelogical research 1985- 1991)

Dora Dimitrova

Боянската черква „Св. Никола” и „Св. Панталеймон” е почти единствения паметник от Средновековието достигнал до нас в сравнително добро състояние. Неговото архиелогическо, архитектурно и художествено проучване дава възможност да се проследи развитието на българската черковна архитектура и украса от приемането на християнството за официална религия в България до средата на XIX век.

Известно е, че Боянският паметник е бил обект на внимание на много учени и специалисти. В многобройната научна и популярна литература той е огледан и представен в областта на проучването, анализирането на фактологията; изказани са различни мнения за неговия произход, строителна хронология, функция, значение. Сполучливо е огледан и като местоположение, оригинална архитектура и главно като високохудожествено стенописване обединило в едно цяло интериора на първата и втората част на черквата.

Боянската черква привлича вниманието на учените, специалистите и пътешествениците още в първата половина на XIX век. Един поглед на по-значителните моменти от историята ѝ ще даде представа за научното ѝ представяне, за досегашните намеси, за физическото запазване на паметника. Това е необходимо и за пълнота на изложението на фона на новите данни от цялостното археологическо проучване на черквата.[1]

---

[1] От 1982, 1985-1991 с решение на КК и НИПК екип от археолог, архитект, инж. конструктор и художник-реставратор проучват и проектират реставрацион-

През 1844 – 1845 г. Руският славист В. Григориевич посещава България, разглежда черквата в Бояна и пръв в научната литература дава сведения за нея.[2]

Десет години по-късно, през 1855 г. Ст. Веркович публикува известният надпис от Боянската черква и дава сравнително подробни сведения за стенописите.[3]

От 1879 г. К. Иречек неколкократно посещава Боянската черква. Той я проучва и същевременно дава сведения за селищните останки на юг-югоизток от нея. Може да се смята, че К. Иречек полага началото на сериозните научни проучвания на Боянския паметник.[4]

В края на XIX в. и началото на XX в. Сведения за паметника дават арх. Г. Козаров, Г. Баласчев, Й. Иванов, Кр. Миятев, гръцкия византинист Н. А. Веис.[5]

През 1924 г. Руския учен А. Грабар[6] публикува обстоен труд – изследване за Боянската черква, който и до днес не е загубил научната си стойност.

Принос в проучването на Боянската черква имат и учените: Н. Мавродинов, проф. Г. Стойков, Ив. Акрабова-Жандова, Ив. Гълъбов, М. Станчева, арх. Милко Бичев, акад. Кр. Миятев, проф. Ив. Дуйчев и др.[7]

За изпълнението на програмата на КК и НИПК се налагат допълнителни издирвания; подлагане на преоценка на методологията на работа и обобщаване на резултатите от всички намеси свързани с проучването, конструктивното укрепване, архитектурните и художествените проблеми.

През 1935 г. се провеждат изкопни работи около черквата с размери на шурфовете 1 м. – 1,50 м. Главната цел е конструктивна консолидация

но-консервационните работи на Боянския паметник; Ив. Дуйчев, Боянската църква в научната литература, Вж. цит. лит.

[2] В. Григорович, Путешествыя по Европейской Турции, М. 1877, с. 136

[3] Вж. Ив Дуйчев, цит. съч.

[4] К. Иречек, Пътувания..., С. 1974, с.63, 122 и сл.; Български дневник, 1879-1884, Пл. 1930, т.I, с. 126-128.

[5] Г. Стойков, Архитектурни проблеми на Боянска църква, С. 1965, с.23, 35 и цит. лит.

[6] А. Грабар, Боянската черква, 1924

[7] Н. Мавродинов, Боянската църква и нейните стенописи, С. 1943; Кр. Миятев, Няколко нови данни и мисли за историята на Боянската църква, Сп. Археология, 1963, кн. 2, с.24-29; Фреските на Боянската църква, ИБАД III, С. 1913, св. 2, с. 303-304; Ив. Дуйчев, Бележки върху историята на Българската архитектура през Средните векове, НИГА, 1957, кн. X-XI, с. 71 и сл.; В сондажните проучвания са участвали: Ив. Акрабова-Жандова, Ив. Добрев и др.

на архитектурния обем. Данни за археологически находки от работата по черквата от 30-те години липсват.

През 50-те години се предприемат архитектурни и сондажни проучвания на терена (южно) около черквата с ръководител проф. арх. Г. Стойков. Целта е изясняване на архитектурния обем, некропола около него и други проблеми свързани с паметника. Резултатите са публикувани.[8] Г. Стойков прави анализ и подробно описва източната черква „Св. Никола". Привлича наши и чужди примери и аналогии, подрежда фактологията на основата на сондажите и известните през 60-те години факти: археологически изводи, химически анализи, план и архитектурно строителство, детайли. Предлага концепция за съграждане на черквата. Арх. Г. Стойков е приложил научно сериозен подход за проучване и изясняване многобройните проблеми около черквата. Той я разглежда в териториалноустройствен аспект: селище, крепост, некропол южно-югозападно черквата опирайки се на солидни аргументи – главно сондажни проучвания на местността с колектив от учени и разнородни специалисти, които локализират относително точно селището северно от крепостта и южно-югоизточно от черквата, сондажно разкриване на крепостни зидове и останки от сгради, останки от глинен и каменен водопровод. В публикацията се набляга, включително и с аналогии на архитектурни планове, архитектурни форми и детайли, ситуация, влияния и т.н. Естествено, изводите съответстват на степента на проученост, натрупан опит и знания на етапа 50-60 – те години и по-ранните сведения на наши и чуждестранни учени и специалисти. Липсват исторически предпоствки в разсъжденията.

През 1967/68 г., във връзка с признаци за влошаване състоянието на паметника НИПК прави хидроизолация и дренаж на зидовете на черквата. Отново се правят изкопи около нея за подмазване на основите и други технико-конструктивни работи по проект.[9] С тази задача са натоварени арх. Е. Москова, арх. Д. Василева, инж. В. Венков. Д. Джонова – археолог, е повикана за налбюдаване на културните пластове, т.к. сега вече се обръща внимание на съдържащите се находки и кости в отнеманите при изкопните работи пластове пръст.

В края на 1984 г., в Националния музей „Боянска църква", заседава комисия оторизирана да предложи обявявената в ДВ черква с местна

---

[8] Г. Стойков, Боянската църква, С. 1954; Архитектурни проблеми на Боянската църква, С. 1965, 147 с. с ил.

[9] Документацията се пази в архива на НИПК.

значимост да бъде прекатегоризирана, отново чрез ДВ в паметник със СВЕТОВНА ЗНАЧИМОСТ. Останките от крепост и селище южно от черквата да бъдат обединени под един номер в регистъра за паметниците и останат с категория НАЦИОНАЛЕН ПАМЕТНИК. Изработена е специална наредба с точно определени граници на крепостта и селището, като се третират за неразделна част от резервата „Боянска църква".

В началото на 1985 г. работен колектив определен със заповед от ръководството на НИПК и одобрен от КК, започва комплексно работа по Боянския паметник в трите му части: ранна черква, Калоянова част и късновъзрожденска част.[10]

При започване на редовното археологическо проучване на Боянската ранна черква „Св. Никола" отвътре насипа не бе проследен стратиграфски, т.к. е бил изринат предварително от работниците до здрава пръст. Разкритите основи са оформени от ломени камени на слаба хоросанова спойка с височина 0,40 – 0,50 м. Над тях започва сравнително гладката суперструкция на параклиса „Св. Никола", която е с квадратен план градена от тухли. Проучванията отвън, около параклиса, показват същата последователност и непрецизност около северната, южната и източната страна на параклиса

За по-голяма прецизност на описанието: замисълът на построяването на параклиса е прост. Той е с центричен план – кръстовиден. Външната форма е квадрат с четирискатен покрив. Непосредствено от покрива е оформен барабан с купол. Отвътре очертанията на ремените на кръста са равни, засводени цилиндрично. Това е най-простият вид кръстокуполна черква на квадратна основа (обр. 1). На източната страна е оформена полуцилиндрична апсида [11]. Черквата е с малки размери предназначена за изключително малък брой хора.

Очевидно, най-ранният култов обем е строен на „чисто". Липсват по-ранни културни останки. Цялостното разкриване на основите на параклиса, съпоставено с фактите от многобройните публикации, навежда на извод, че най-ранният параклис „Св. Никола" е имал преди всичко со-

---

[10] Пълната документация за причините предизвикали бързата намеса – археологическо проучване, архитектурно заснемане и проект за консервация и реставрация, конструктивно укрепване и работа по консервация на уникалните стенописи се съхранява в архива на НИПК. Работен колектив: ст.н.с. Д. Димитрова – археолог, арх. В. Китов, инж. Т. Тодоров, худ.реставратор Л. Койнова-Арнаудова; Д. Димитрова, Боянската черква, сп. МПК, 1986; В. Китов, Проблеми на Проблеми на архитектурната консервация, сп. МПК XIX, 1979, с. 5-11.

[11] Вж. Г. Сгойков, цит.съч, с.38.

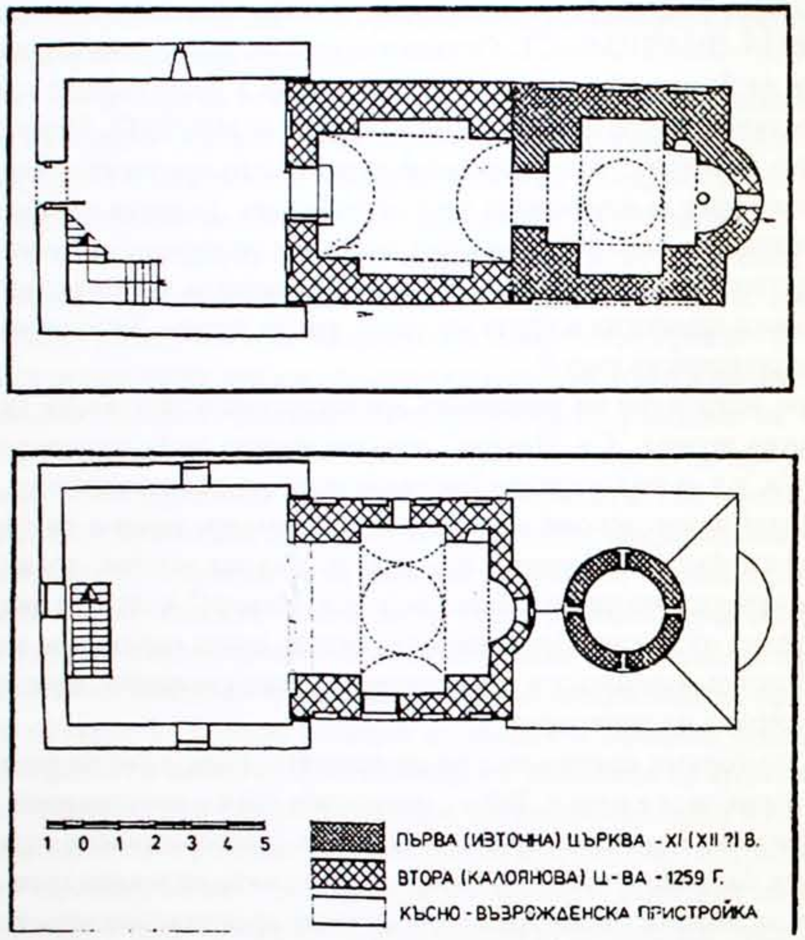
1 0 1 2 3 4 5
ПЪРВА (ИЗТОЧНА) ЦЪРКВА - XI (XII ?) В.
ВТОРА (КАЛОЯНОВА) Ц-ВА - 1259 Г.
КЪСНО-ВЪЗРОЖДЕНСКА ПРИСТРОЙКА

Обр. 1 План на Боянската черква (по арх. В. Китов)

циално-политическо значение. С избора на план, пластични архитектурни форми на изграждане, висохудожествено стенописване е постигната съзнателно търсена представителност, акцент в устройствен смисъл, култура в изискванията на владетеля на Боянската крепост.

Интересна е връзката между западната стена на „Св. Никола" и източната на „Св Пантелеймон". Отвън, на височина 0,70 – 0,90 м и в основите, фугата между двете е видима (обр.2); отвътре, новата зидария е вплетена със старата. Основите между двете части са неравни (по-дълбоки са на „Св. Никола"), градени по различен начин (обр. 3).

Наблюдението, археологическото разчистване и архитектурните сондажи налагат определен извод. Стратиграфското отнемане на пластове в Калояновата част показва, че най-често в пръстта се разчистват

големи парчета горели талпи с размери: дъл. 0,80 м и шир. 0,25 – 0,30 м., ковани гвоздеи с овъглена дървесина по тях. Не ще съмнение, че преди съграждането на Калояновата черква до западната страна на параклиса „Св. Никола" е бил долепен друг обем, основите на който са вкопани еднолицево с полупиластри в източните и западните краища (обр. 4). Те са оформени като подложка очевидно за лека надземна конструкция (дървена) с непрецизни пропорциии подръчен материал (вж. по-долу обр. 7). Важното обстоятелство в изводите за предкалоянова паянтова постройка е начина на оформяне на северния и южния еднолицев зид с полупиластри (обр. 5 и 6).

Разстоянието между полупиластрите е различно: на северния е 3 м., на южния 2,43 м. (обр. 7). Една непрецизност отговаряща на елементарен замисъл. Конструктивно, начин на фондиране предпола-

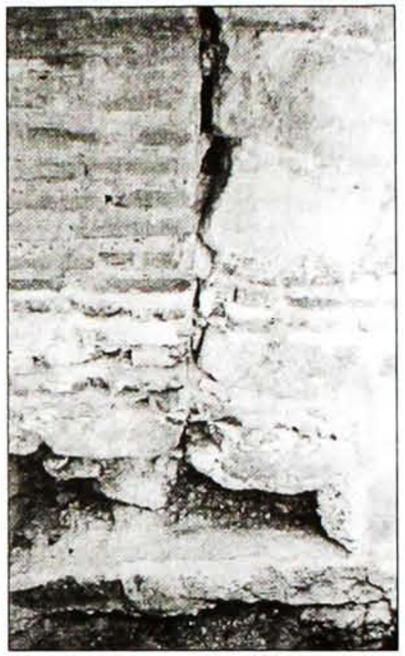

Обр. 2 и 3 Фуга между Източната църква и Калояновата черква – Северна фасада; Долепването на Калояновата черква до параклиса „Св. Никола" – основи

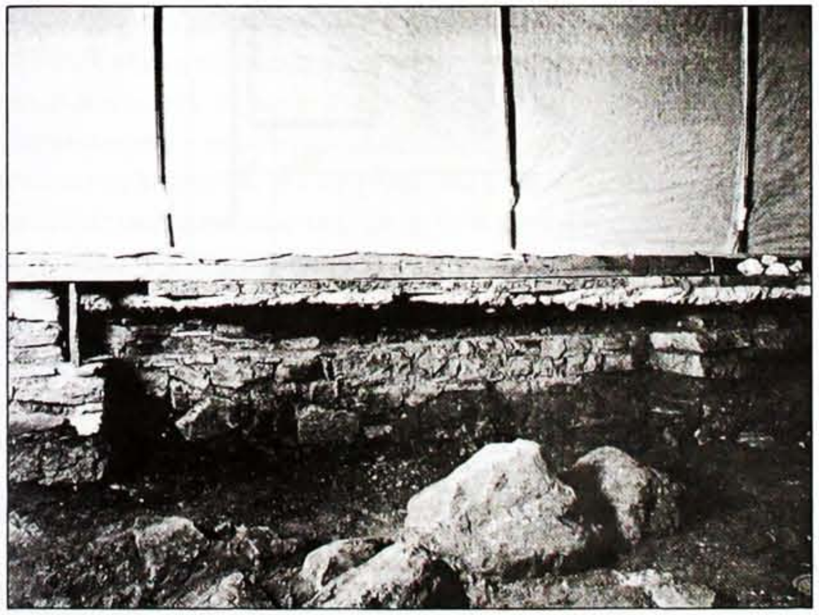

Обр. 4 Еднолицев зид – южна страна на Калояновата черква

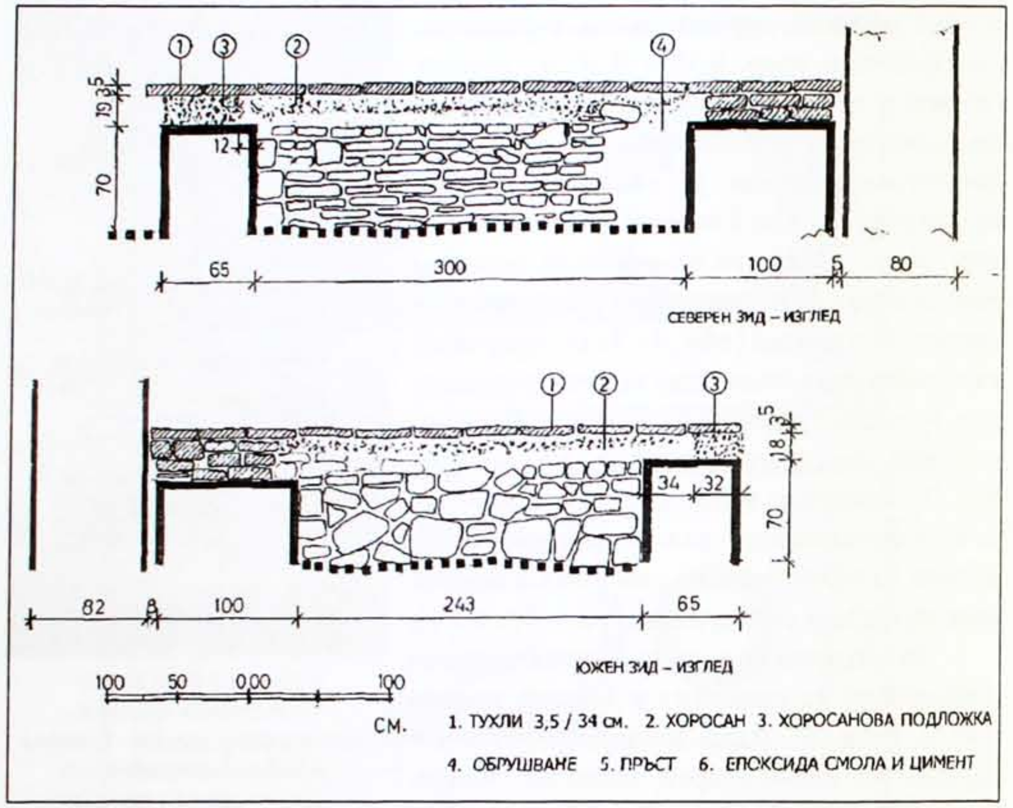
①
②
③
④
5
19,3
12
70
65
300
100
5
80
СЕВЕРЕН ЗИД – ИЗГЛЕД
5
18,3
34
32
70
82
8
100
243
65
ЮЖЕН ЗИД – ИЗГЛЕД
100
50
0,00
100
СМ.
1. ТУХЛИ 3,5 / 34 см. 2. ХОРОСАН 3. ХОРОСАНОВА ПОДЛОЖКА
4. ОБРУШВАНЕ 5. ПРЪСТ 6. ЕПОКСИДА СМОЛА И ЦИМЕНТ

Обр. 5 и 6 Северен и Южен еднолицев зид – графика

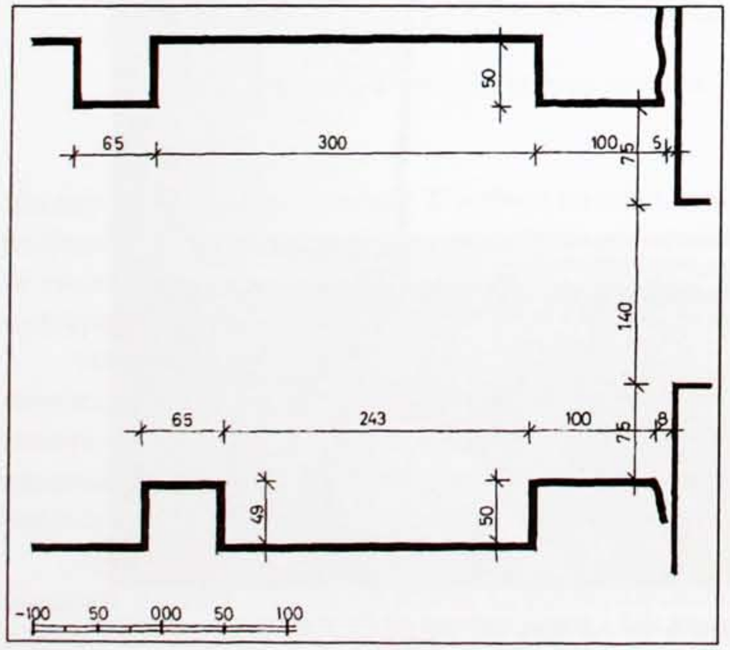

Обр. 7 Вътрешно пространство между еднолицевите зидове с полупиластри – графика.

га лека сграда, паянтова постройка със защитни функции: изолиране на стенописната украса вън и вътре от атмосферни влияния и макар и примитивно, разширяване на вътрешното(покрито) пространство пред параклиса. По-късно, в изграждането на Калояновата черква, тези разлики и неточности в пропорциите на основите ще бъдат коригирани по друг начин, с други материали за симетрично оформяне на северния и южен зид на „Св. Пантелеймон".

Оттук и разбъркването на скелетите под и около архитектурните останки западно пред параклиса. Най-правдоподобния извод от съпоставяне на фактите е да се допусне, че в ранен, предкалоянов период от време, пред западната част на параклиса е било изградено предверие оформено от дървени талпи, покрито с едноулучни керемиди фрагменти от каквито се намират в насипа. Значително количество парчета от трамбована пръст навежда на мисълта, че тази лека предкалянова постройка е имала пръстен, гладко трамбован под. Очевидно, тази паянтова сграда е била опожарена. Липсват каквито и да било следи от ниша пред входа на параклиса. Значително количество парчета и трошляк от стенописи намерени в северозападната част на Калояновата черква „погребани" до входа на параклиса, показва, че външната стенописна украса на параклиса „Св. Никола" е изкъртена при застрояването на „Св. Пантелеймон" при вплитането на източния му зид със западния на параклиса, при оформяне на единно, органично архитектурно и живописно цяло. Не е изключено, паянтовото дървено предверие да е подсказало идеята за разширяването на запад на параклиса в средата на XIII в.

Навлизането на страната в период на развит феодализъм (XII–XIV в.) закономерно е довело до важни последици, освен в икономическо и политическо отношение, и в културното развитие на българския народ. Феодалните институции започват да се нуждаят повече отвсякога от подкрепата на църквата и обществено-историческите условия сега ще извикат на живот нова архитектура и изкуство повлияно от Византия и все пак, пречупено през местните вкусове и виждания чужди на византийските религиозни догми и изисквания. Българското културно-историческо наследство от това време има своя бисер в лицето на Боянската черква.

За резултатите от анализа на проучването на Калояновата част на Боянския паметник съществено значение имапроникването в дълбочина, макар и частично, под северния и южния аркосолий в началото на нашия век (1912 г.). Резултатите са публикувани от Н. Мавродинов. [12] В публикацията са отразени по-ранни намеси, но като фактически материал са далече недостатъчни за проследяването на строителната хронология на паметника в исторически план; непълни, за да бъде обоснован творческия процес на сполучливия във всяко отношение синтез между първия и втория непретенциозен архитектурен обем – гладки стени украсени с керамопластични тела, умело изеден корниз – плетеница изпълнен от тухли и високохудожествена стенописна украса, надхвърлила влиянията и каноните на епохата, показала творческия размах на един народ в неговото развитие и израстване и в едно с това възможностите и тенденциите за утвърждаване на нови художествено-естетически ценности.

---

[12] Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство XI-XIII в., С. 1966, с.101 и сл.

Конструктивният подход при изграждането на „Св. Панталеймон" е вече друг. Нужни са здрави основи, върху които да стъпи замисления обем обединен с ранния параклис в едно архитектурно функционално цяло. Вътрешните еднолицеви основи са вече ненадеждни. Те трябва да бъдат коригирани, подсилени, подбити като яка опора и противовес на конструктивното налягане на новата сграда. Върху тях са положени дървени сантрачи почти с квадратно сечение видно от леглата (0,12 – 0,13 м.) от леглата, в които се намери разпрашено дърво с кафяв цвят и останки от все още неизгнили частици – трески (вж. обр. 4). Сантрачите са били покрити с бял хоросан примесен с баластра с дебелина 0,15 – 0,19 м за изравняване. Подовата замаска над хоросана е с по-едри примеси баластра, със загладена повърхност. Очевидно, в замисъла на строителя за изграждане на колонки (0,30 – 0,34 м) върху полупиластрите е вложен конструктивно-укрепващ смисъл. Те са играли роля на поддържащи ограничители на сантрачите в двата края на северния и южния зид (вж. обр. 4, 5, 6). Така конструктивното решение за баланс между основи и суперструкция е намерено. Основите се издават неравномерно напред с 0,08, 0,15, 0,20 м; суперструкцията е с ширина на зидовете 0,65 м. Над „новите" основи, отвътре върху сантрачите и хоросановия пълнеж са положени три реда тухли на хоросан. Те са оформили северния и южния аркосолий на Калояновата черква вече с еднакви размери (вж. Плана). Отвън основите са неравни в дълбочина (0,40, 0,60, 0,50) споени със същия хоросан примесен с баластра, какъвто е употребен отвътре над сантрачите, а суперструкцията е каменна.

Между вътрешния зид основа и външния зид основа има пръст (обр. 11 и 12).

Очевидно, основите на Калояновата черква не са хомогенни съвсем друг характер носи западния зид на Калояновата част. Зад западните пиластри на дългите страни зидовете са удължени с 0,30 – 0,50 м. Западния зид с вход отвътре изглежда положен несистемно, небрежно, по-високо направо върху разбъркани (нарушени) гробни останки. Между нахвърляните камъни има хоросан. Отвън, западния зид на черквата, в южната си половина, е с добре и равномерно оформена основа от ломени камъни на хоросан. Суперструкцията започва с два реда тухли, над тях камъни избрани с гладска страна на широка хоросанова фуга.

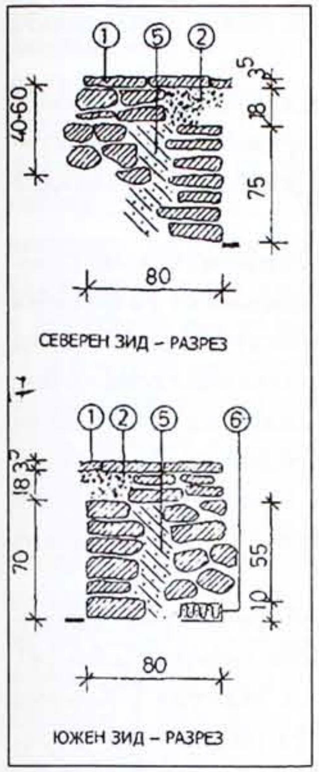

Обр. 11 и 12 Северен и южен зид на Калояновата част – разрез

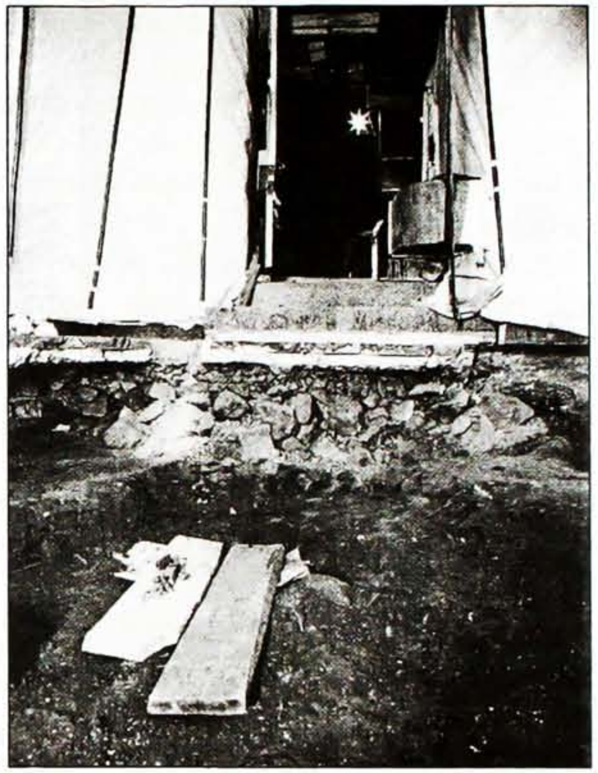

Обр. 13 Основи на западния зид на Калояновата част – поглед отвътре

Обр.17 Южен зид на късновъзрожденската част и долепването му до Калояновата част

Северната половина следва аналогичен начин на оформяне като южната (вж. обр. 13, 17).

„Плаващите” кости от човешки скелети принадлежат на некропола пред и около параклиса „Св. Никола”. Оттук и разбъркването на скелетите около архитектурните останки северно и южно в дълбочина и западно пред Калояновата черква.

Насипът от вътрешността на проучения обем съдържа главно строителни материали: значително количество ломени камъни от разрушени зидове, парчета тухли и керемиди полепнали с хоросан, късове подова замаска – трамбована глина, голямо количество парчета овъглени талпи, гвоздеи с останки от дървесина по тях. Насипът в западната половина на Калояновата черква представлява предимно разбъркани гробове: кости от човешки крайници, черепни кутии, гръбначни прешлени. Плаващи кости от човешки скелети се намират и покрай северната и южната стена на черквата.

От северозападния ъгъл на черквата, от разбъркан гроб, произхождат пет цели стъклени гривни – тъмносини с обло сечение (обр. 14), една медна гривна с разширени краища, монета от Мануил I Комнин (1143 – 1180 г.). В югозападния ъгъл на черквата са разчистени 2 гроба (обр. 15) на скелета по-близо до южната стена липсват подколенните кости изхвърлени вероятно при по-ранни изкопни работи. Черепната кутия е силно обезличена (изгнила); на 0,10 м. по-ниско, успоредно с него, се разчисти втори скелет с дължина 1,70 м. с добре запазена черепна кутия, с ръце скръстени върху гърдите (лявата е поставена върху дясното рамо). Под костите на петите се намериха железни шпори – едната почти цяла, другата на парчета – корозирала. Данни за ковчези липсват. Гробовете в югозападния ъгъл на черквата, най-вероятно датират, от края на XIII – XIV в., по време на съществуващата Калоянова черква. Материалите – дребните находки и гробните дарове в разбърканите пластове изясняват, че в края на IX – XII в., главно пред параклиса „Св. Никола” е съществувал раннобългарски некропол. Обичайните за времето следи от дървени ковчези не са открити.

Обр. 14 Разбъркан гроб – северозападен ъгъл на Калояновата част. Стъклени гривни.

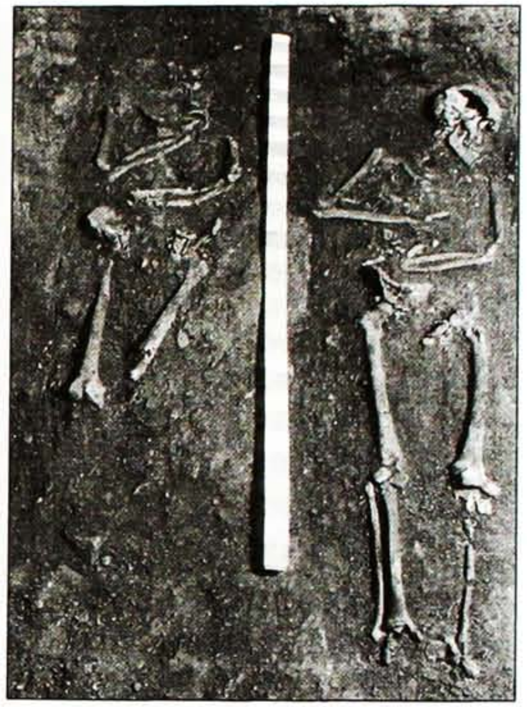

Обр. 15 Два скелета от гроб разчистен в югозападния ъгъл на Калояновата черква

Проучването на вътрешното пространство на възрожденската част на Боянския паметник хвърли допълнителна яснота за различните периоди от съществуването му, намеси в архитектурно-художествения облик през вековете. Анализът на фактите in situ, съпоставянето им с изводите от проучването на двете основни части на черквата и известни писмени сведения, допълват съществено различни страни от хронологията на изграждане на стенописване на паметника.

Най-високо, върху нарушени гробни пластове, са положени основите на късновъзрожденската част (два, три реда камъни (обр. 16). Тя е градена от камъни със средна големина на спойка от глина. Разкриването обаче на северозападния вътрешен ъгъл до основи показа, че северния-северозападния ѝ зид лежи вру неравни основи (дълб. 0,40, 0,50, 0,20) полагане на спойка от кал. Тази основа се издава пред суперструкцията ан глинен разтвор средно с 0,15 м. Интерес представлява прилепването на южния зид в източния му край към тялото на Калояновия обем (обр.

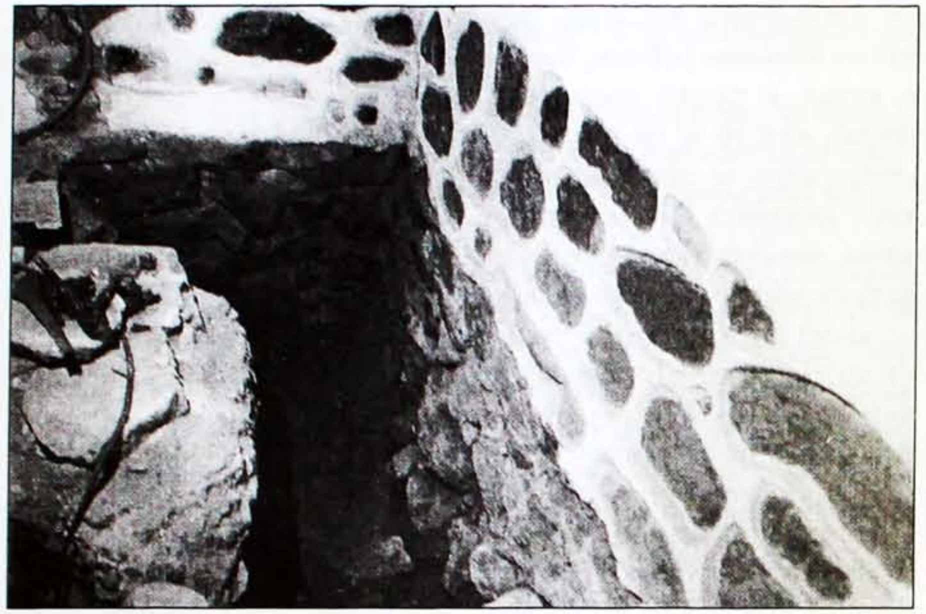

Обр. 16 Основи на късновъзрожденската част на черквата – северозападен ъгъл

17). Двата реда камъни – основи застъпват пред основите на Калояновата черква; нагоре се отдръпват и тангират с южния и зид. От изкопа около южната стена се изхвърли черна рохкава пръст наситена с дребни парченца от керамични съдове глазирани предимно в жълто и зелено, плаващи човешки кости, четириръби гвоздеи. Със слизане в дълбочина на 2,50 м. северно от южния зид се попадна на фрагмент от тухлена настилка: трамбована пръст върху която са наредени тухли (разм. 0,30 м х 0,30 м х 0,03 м и 0,30 м х 0,17 м х 0,004 м). Дължината на фрагмента е 0,90 м. От същите по смес на глината и формата тухли е граден параклиса.

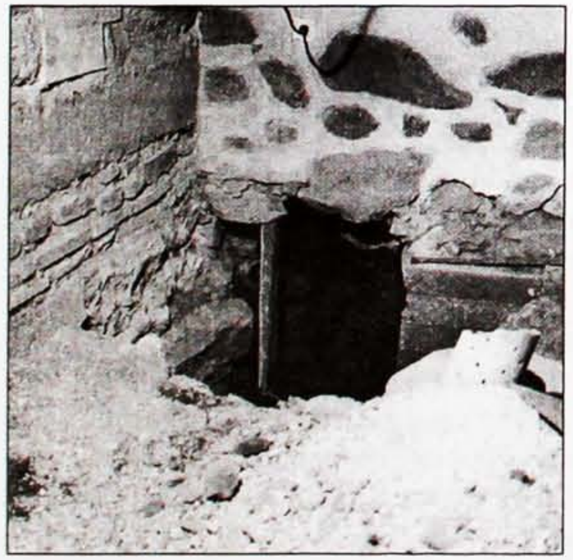

Обр. 17 Южен зид на късновъзрожденската част и долепването му до Калояновата част

Западно до настилката, с посока юг-север, се разчистиха силно разрушени останки от каменен зид на кална спойка с дължина 1 м и ширина 0,50 – 0,55 м. Дълбочината на останкит, мерено от съвременото ниво плочник е 0,70 м. Върху южния край на останките беше облегнат надгробен камък със слизане на дълбочина около и под него се изхвърлиха големи количества натрошена мазилка със стенописен слой. Отново се попада на погребение на стенописи с положен върху тях преупотребен надгробен камък.

Изкопът в северозападния ъгъл на късновъзрожденската част е с дълбочина 1,10 м. В същия ъгъл, на дълбочина 0,50 м. се разчисти почти квадрат с добре изсечена западна стена и два вертикално забити плочести камъка. Под тях, в насипно състояние, се изгребаха в голямо количество силно натрошени и разпрашени останки от стенописвана мазилка. За трети път се попада на място, където е извършен ритуал „погребване" на стенописи.

Естествено възниква въпросът защо и кога са „погребвани" на три пъти останки от стенописи? Какви събития и обстоятелства в строителната история на черковната сграда са предизвикали изпълнението на православния ритуал нееднократно? Според данни от археологическото проучване първото „погребване" на стенописи трябва да се свърже с годината на пъстрояване на черквата „Св. Панталеймон" – 1259 г. Изронените стенописни парчета мазилка са от западната фасада на параклиса „св. Никола", в по-голямата си част, са събрани и заровени в североизточния ъгъл на новата черква – пред западната фасада на параклиса.

През 60-те години, Кр. Миятев открива приписка в богослужебна книга, текста на която намираме в публикацията на Г. Стойков.[13] Смисълът ѝ е пределно ясен. През 1633 г. свещеник съобщава, че двете части на черквата са били поправени, ремонтирани и обновени.[14] Логично и правдоподобно е второто „погребване" на стенописи пред югозападния ъгъл на „Св. Панталеймон" да се свърже по време с тази приписка – първата половина на XVII в. Изронената, падналата стенописвана мазилка от вътрешността на черквата и фасадата на „Св. Панталеймон" е била събрана и надлежно християнските канони „погребана". Върху второто „погребване" е поставена стара надгробна плоча без надпис. На третото „погребване" на стенописи, както се изясни, се попадна в северозападния ъгъл на късновъзрожденската част. Там „гробът" квадрат се разкри добре оформен, изрязан с остро сечиво. Не ще съмнение, че тези останки могат да се свържат със строителните работи по продължаване в западна посока на черквата в средата на XIX в. – 1845 г. Ритуалът е жив в съзнанието на хората и е изпълнен стриктно. Така с археологически данни in situ и писмени сведения се бележат относително точно трите периода на ремонти, поправки, укрепване, преизписване на някои сцени, свързани с „погребването" на стенописи. Вероятно, с припокриванията и някои наложили се в процеса на работа архитектурни изменения, се е изменял и външния архитектурен вид на черквата.

---

[13] Г. Стойков, цит.съч, С. 1965

[14] Кр. Миятев, Няколко нови данни и мисли за историята на Боянската църква, сп. Археология, 1963, кн. 2; М. Станчева и Ст. Станчев, Боянският поменик, С. 1963

Некрополът около и в черквата е проучен частично. Разчистени са 8 гроба ненарушени от строителни работи или от многобройните сондажни проучвания преди 90-те години.

За двата скелета разкрити в югозападния ъгъл на Калояновата черква вече се писа (вж. обр. 15). Ситуирането им и дребните находки около тях ги датират приблизително към XIII или в началото на XIV в.

От изкопа около южната страна на паметника се изхвърли черна рохкава пръст наситена с дребни късове от керамични съдове глазирани предимно в жълто и зелено, плаващи човешки кости, четириръби гвоздеи. На 1,60 м източно от югозападния ъгъл на късновъзрожденската част и 0,55 – 0, 60 м южно от зида се разчистиха 2 гроба един върху друг. Дълбочината на погребването мерено от ниво плочник е 0,45 – 0,50 м. Дължината на скелетите е съответно 1,75 м и 1,80 м, добре запазени. Пръстта около тях съдържа разбъркани (плаващи) кости от нарушени по-рано гробове. Ръцете на горния скелет са скръстени в коремната област, черепната кутия е извита леко наляво, добре запазена. На лявата страна на челната кост се вижда дупка направена с остър предмет. Отвътре дупката е с кръгло сечение, отвън с квадрат.

Разчистен е гроб под западния зид (южна половина) на късновъзрожденската част. При слизане в дълбочина се изхвърли кафява пръст и парче изгнило дърво от ковчег. В пръстта около скелета се намериха златни нишки и миниатюрно парченце златотъкана материя (?). в присъствието на специалисти и антрополозите д-р Йорданов и д-р Б. Димитрова, всичко е събрано и предадено за изследване и анализ.

Вдясно, над скелета се намери медно пръстенче с гравиран хоризонтален знак ~ на щитчето (обр. 18). На 0,68 м дълбочина, гробът беше очертан с бели плочки и тухли. Вероятно погребването е станало преди полагане на основите на западния късновъзрожденски зид. Пръстта около гроба е наситена със селищни материали: късове от керамични съдове, разбъркани кости от животни, ко- вани гвоздеи с кръгли главички. Излизат и парченца от бял хоросан, примесен с въглени. Скелетът е със запазена дължина 1,55 м. Липсват ходилата и част от подбедрените кости.

Ръцете са скръстени в тазовата част. Черепът е напукан, навярно премазан от огромните камъни извадени от тази част на гроба. Гробни дарове няма. Това е единственият от проучените гробове, където има податки за погребване в ковчег.

Обр. 18 Пръстен от гроба под западния зид (северна половина) на късновъзрожденската част

Два скелета един върху друг са разчистени на 1,30 м дълбочина източно пред апсидата, в южната ѝ половина. Горният гроб е на дълбочина 0,90 м и е на жена. От двете страни на черепнат кутия се намериха две обеци – наушници, лети, имитация филигран, кухи. Оформени са като цвете – радиално подредени тръбички разширени в средата. Върху всяка от обеците, в средата е била закрепена малка монетка почти неразместена при разкриването. Вероятно монетите са били закрепени с восък. Дължината на скелета (млад индивид с добре запазени зъби) е 1,65 м. Ръцете са скръстени в поясната част на тялото. На 0,10 м под този скелет се разчисти друг. Полагането на тялото е с 45^0 отклонение от посоката З-И т.е. югозапад-североизток. То е с дължина 1,70 м. Липсват костите на ходилата. Ръцете са скръстени в поясната част.

Почти в средата на късновъзрожденската част, на 1,60 м северно от южния зид, се разчисти детски скелет. Гробчето е оформено като елипса с овални камъни, главичката е била положена върху плосък камък (разм. 0,90 х 0,60 м). На 0,50 м западно над гробчето на същото ниво, се намери монетка – накит (късна).

В северната половина под западния зид на късновъзрожденската част, на дълбочина 1 м, се разчисти скелет с дължина 1,70 м. Ръцете са скръстени в поясната част, черепната кутия е добре запазена. Гробни дарове няма.

От разбъркания насип, многократно прехвърлян при строителство (или сондажи) около черквата произхожда плочка от колан инкрустирана с разноцветен емайл – син, червен, черен, бял; задната страна е покрита с едноцветен (прозрачен) емайл. Запазени са ушички за шарнирно скачване. От разбъркани гробни останки произхожда и мъжки пръстен с щитче, което плавно преминава в халка.

Анализът на фактите от проучването показват че:

- С построяването на параклиса „Св. Никола" се слага началото на раннобългарски некропол. Дълбочина на погребването – 1,10 – 1,30 м. Ориентирани са З-И с изключение на този пред апсидата с 45^0 отклонение от традиционната посока.
- В гробовете на погребаните мъже и жени почти липсват гробни дарове.
- По-дълбоките гробове, датирани с дребни находки, са от времето на Първото българско царство; над тях, погребаните са от периода на Второто българско царство. Данните на място показват, че има и по-късни хоризонти на погребване.
- Гробът под западния зид на късновъзрожденската част на черквата, с намерените златни нишки, вероятно е от по-късните. Скелетът е изваден още през средата на XIX в. Останал е по-ранният скелет, от по-ранен период от време.
- Мъртвите, и през Първото и през Второто българско царство, са полагани предимно направо в пръстта. На повечето от скелетите липсват стъпалните части. Проучването на гробовете незасегнати, ненарушени от намеси около и в черквата показват, че с изключение на един погребаните са обикновени хора. Липсват богати гробни дарове, липсват даже ритуалните глинени чашки и панички, пускани в гроба след погребалния ритуал. Вече споменахме оскъдността на находките: обеци, 2 пръстена, стъклени гривни, железни шпори.

Смятаме, че параклисът „Св. Никола" е възникнал като знак на приемане на православието в България във втората половина (края) на IX в.; параклисът „Св. Никола" става гробищна черква; след разширението му на запад – Калоянова част – Боянската черква остава с тези функции до края на XIX в.

В десетките публикации, главно за Калояновата черква, се е утвърдило погрешното мнение (според нас), че тя е замислена и построена като черква гробница, крипта за феодала.[15] Десетилетия наред са правени сондажни проучвания и прокопавания около зидовете. Това са единствени основания на изследвачите да смятат Калояновата част за специално замислен мавзолей за феодала. Истината за нас е по-проста и правдоподобна с подреждане на фактите. Исторически погледнато тук се разчитат класическите отношения между феодал (болярин), дребни боляри и обикновено зависимо население. В случая, феодалът севастократор се моли богу на втория етаж необезпокояван, несмущаван със семейството си. Разширението на параклиса през XIII в. „демократизира" в известен смисъл отношенията между феодала и обикновените хора християни. Смятаме за нужно да подчертаем още веднъж, че редовното археологическо проучване със сигурност дава данни да се смята, че Калояновата част не е гробница, а обикновена черква за богослужение и молитва побираща по-голям брой хора и същевременно гробищна черква. Калояновият параклис на второ ниво определено показва класовитеразвития в тогавашното общество; търсена и очевидно осъществена тънката връзка с подчиненото население.

---

[15] Вж. А. Грабар, Болгарскіе церков-гробницы, ИБАИ 1922, с.122; Кр. Миятев, цит.съч.; Н. Мавродинов, Боянската църква и нейните стенописи, С. 1943, с.14-15; Б. Филов, Староблгарската църковна архитектура, сп. БАН XIV, 1930, с.38-39

Очевидно, планът на параклиса на втория етаж на Калояновата черква е повторение на този на по-ранната черква „Св. Никола". Целта на строителя през 1259 г. е била да изгради черква на 2 етажа свързана конструктивно и тектонически с Източната черква, да ги обедини функционално и архитектурно в едно цяло.

Анализирайки и съпоставяйки данните от проучването и ползването на многобройна литература за Боянската черква „Св. Никола", като планова схема, фасадна архитектура, строителен материал и техника на изграждане, намира най-общи и конкретни аналогии в Бобошевската черква „Св. Тодор" и тази в Сепарева баня „Св. Никола". Подобно на боянската „Св. Никола" и двата посочени паметника са градени от тухли; те са с квадратен план, без вътрешни подпори, без притвор; вътрешно разчленени – равнораменен кръст с куполен барабан. Ъглите са удебелени и чрез пандантиви носят куполният барабан.

Това са в главни линии приликите в съпоставянето на паметниците. Всеки един от тях има свои собствени специфики и детайли отразяващи мястото, традициите, творческите виждания на строителите в съответния регион. Не е безинтересно да се отбележи, че тази конструкция е била широко прилагана в Мала Азия, Цариград, Гърция, Македония и други между VI – XV в.[16]

Безспорни са външните влияния в черковното строителство във всички епохи, особено след приемането на християнството у нас. И все пак, то не е сляпо подражание, копиране на форми и украса.

Безспорен е и творъческият елемент съобразен с нуждите, изискванията, душевността и важността на историческият момент извикал на живот и развитие във всичките му варианти този важен елемент от културата на един народ, който бележи умножаване и разпространяване без прекъсване и до днес.

---

[16] Кратка история на българската архитектура, С. 1965, с.112-113.

Обхождането, проучването и архитектурното заснемане на манастирите в Софийска епархия[17] (София-град, Софийски, Пернишки и част от Кюстендилски окръг) допринесе за изясняване на редица въпроси свързани с черковната архитектура от приемането на християнството у нас за официална религия до края на XIX в. Освен внасянето на яснота около възникването на десетки (стотици) манастири след падането на България под турска власт, най-много и съществено място заее съпоставянето на резултатите на черковното строителство, мястото му в периодите на Първото и Второто българско царство, умножаването на черквите и манастирите през XV, XVI, XVII в.

В исторически план, въвеждането на християнството в България през втората половина на IX век в главни линии е ясно[18]: дълъг, мъчителен, сложен процес, съпроводен с вътрешни борби между княза и болярите, сломяване на народната съпротива с „огън" и „меч". До преди две десетилетия липсваха достатъчно археологически данни по въпроса. Наличните данни и систематизирането им при проучването на Боянския паметник навежда на мисълта, че възникването, построяването на параклиса „Св. Никола" в Бояна трябва по време да се отнесе към края на IX в., като израз на верноподаничество, принадлежност и съпричастност с централната княжеска власт. Археологическите данни съответстват на исторически трудния момент и показват „светкавичните" реакции на боляри и феодали доказващи лоялността си към централната власт.

При провеждане в известност на археологическите паметници в някои окръзи, включително и най-вече манастирски комплекси[19], се натъкнахме на често повтарящи се факти: изчезнало селище (останки от строителни материали, апрчета от глинени съдове и др.) в единия край на които се виждат или останки от основи на черква или върху ранни останки изграден по-късен обем. Самата черква по-късно става най-често манастирообразуващ фактор, но това е друга тема.

Съпоставяйки фактите: черквата се е намирала в края на селището, а не в центъра на специално отредено място в градската структура; черквата е била с открит изглед – силует към близката пътна артерия (виждала се е отдалече).

---

[17] ст.н.с. Д. Димитрова, арх. Здр. Ганева, арх. Г. Стоянова, Софийските манастири – възникване, развитие, структура и характер, С. 1991, с.18, бр.8; с.20, обр.15,21; с.28, обр.50; с.39, обр.38; с.51, обр.101; с.52, обр.103; с.53, обр.109 и др.

[18] В. Гюзелев, Княз Борис Първи, С. 1969, 527 с.

[19] Д. Димитрова..., Софийските манастири..., цит.съч.

Втората половина (края на IX в.) затихва продължилия десетилетия мъчителен процес на християнизиране на българското население. Всяка крепост, всяко селище, всеки феодал бърза да съгради християнски символ на вярата на място открито отвсякъде като израз на верноподаничество, подчинение на княжеската воля, на държавната политика и културно-европейски стремления. Като изключим (отчасти) първите столици Плиска и Преслав, селищата от Първото българско царство като градоустройство не са били в състояние да отредят подходящо, представително място за новия символ на вярата. Това ще стане много по-късно (през Второто българско царство и Възраждането), когато на площада около който ще възникне нова градоустройствена структура, най-лично място ще бъде отредено на култовата сграда. Като правило, малките черквички и параклиси от първото българско царство се превръщат преди всичко в гробищни, по-късно „манастирообразуващи" или около тях ще се заформи нова градска структура. Те, в ранното си възникване, са с проста планова схема, правоъгълно вътрешно пространство с апсидна ниша на източната страна. Първата част на Боянската черква, параклиса „Св. Никола", първата част на черквата на Пещерския манастир и други са изключения.

Това, на пръв поглед, отклонение от темата „Боянска черква" е необходимо, защото в тази схема се вмества като възникване и изграждане параклиса „Св. Никола" на Боянския паметник.

Известно е, че в началото на IX в. София е включена в пределите на Българското царство. Тя участва активно във всички борби, падения и възход за изграждане и укрепване на Българската държава. В съдбовния момент – приемане на християнството за официална религия боянските владетели, повлияни от византийската архитектура, издигат християнският символ на вярата, който вероятно при тогавашната конфигурация на местността е бил видим не само от крепостта Сердика – Средец – София, не само от крепостите в ареала, но и от необятното софийско поле на изток. Малкият параклис „Св. Никола" е съграден също в единия край, извън селището и Боянската крепост. С него е положено началото на раннобългарския некропол в боянските феодални владения през Второто българско царство (и векове по-късно) българите неизменно и целенасочено ще търсят и вграждат в новите култови обеми „осветени" останки.

Най-често ще ги възпроизвеждат в план и архитектурни форми. Случаят с Боянската черква е уникален: параклисът „Св. Никола" е

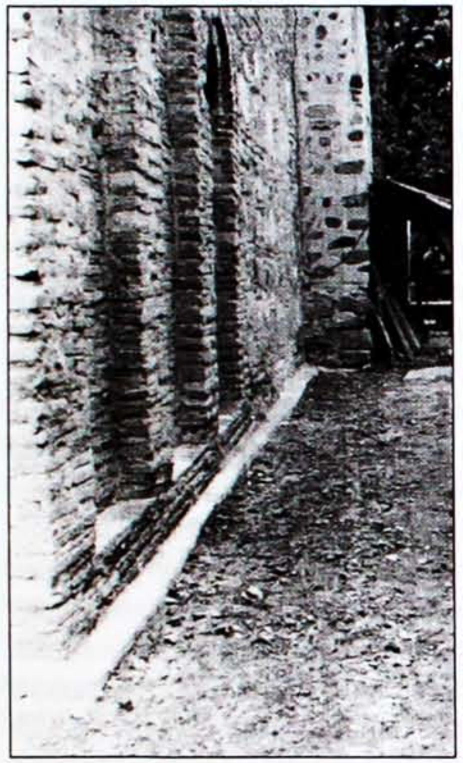

Обр. 19 Северна фасада на Калояновата част след консервация и реставрация.

разширен на запад с двуетажен обем – черква за обикновени вярващи и „хранени” хора и параклис за феодала над нея (обр. 19). Самобитността в изграждането на Боянската черква, особено Източната ѝ част, са единствено по рода си архитектурно явление от българското Средновековие. Не без основание се смята, че архитектурата на тази черква оказва голямо влияние, повече или по-малко, върху черковното строителство у нас в следващите години и векове.

В запазените черкви (XII – XIV в.), тази на Земенския м-р, „Колуша” в гр. Кюстендил, „Св. Димитър” в с. Паталеница[20], макар и с по-сложни архитектурни форми, носят белезите и влиянието на по-ранното черковно строителство, респективно на Боянския паметник. Имайки предвид Боянската черква, с основание може да се смята, че споменатите три черкви могат да бъдат приети за връзка в развитието на българската черковна архитектура в епохата на Средновековието.

---

[20] Г. Стойков, цит.съч., с.101-105; Археологическото проучване на черквата „Колуша” в Кюстендил и „Св. Димитър” в с. Паталеница е на Д. Димитрова. Материалите не са публикувани.

ЕНОРИЙСКАТА ОБЩНОСТ И РАЗГРЪЩАНЕ НА СОЦИАЛНАТА ДЕЙНОСТ НА ЕНОРИЙСКО НИВО – ПЕРСПЕКТИВЕН ПОГЛЕД

Стефан Стефанов

Социална дейност на Църквата като цяло е свързана с организирането и разгръщането на активна и ефикасна социална дейност на енорийско ниво.

В статията се акцентира върху перспективите и насоките в теоретичен аспект за разгръщането на енорийските социални дейности, които могат да послужат като ориентир и добра база за практическото разгръщане на многостранна и ефективна дякония на енорийско ниво. Всичко това от своя страна би рефлектирало и на цялостната социална мисия на нашата Църква.

Сплотената чрез истинска духовност енория въз основа на Евхаристията е активна и в своята социална дейност. Обгрижването на нуждаещите се, на болните, подпомагането на социално слабите членове е логично и естествено следствие от духовните връзки, които консолидират този църковен социум. Принадлежността към Църквата и общението на членовете ѝ намира най-ярка изява когато се проектира на енорийско ниво.

THE PARISH COMMUNITY AND THE DEVELOPMENT OF SOCIAL ACTIVITY AT PAROCHIAL LEVEL

Stefan Stefanov

***Abstract:** The article is dedicated to the social activity of the parish community. Regarding the existing social activities in the parish, there had been marked the prospects for their improvement and further development. Considering* *the peculiarities of the contemporary situation, the author recommends the inclusion of new social activities which could be integrated into the overall life of the parish and carried out actively by means of the interaction between the clergy and the laymen.*

***Key words:** parish communit, social activit.*

В своята глобална духовна и социална изява Христовата Църква разпростира планетарната си мисия в три основни направления: учителска (благовестническа), пастирска и управленска дейност. От друга страна основните дялове на християнското богословие – вероучение, култ и морал се изразяват посредством научно-изследователска, богослужебна и религиозно-нравствена дейност[1].

Социалната дейност на Църквата е компонент от евангелизаторската ѝ мисия. Осъществяването на евангелизацията в социалната сфера е всъщност аспект от учителската ѝ функция и включва разобличаване на злото и несправедливостта в различните им аспекти, включително и социални. Свидетелството ѝ чрез проповед трябва да има приоритет и балансирано да се съчетава с упражняване на социалната дейност.

Безспорна истина, че “ *Православието винаги ще смята, че изходната позиция, източникът и критерият за разрешаване на социалните въпроси са в ръцете на непрекъснатата, тайнствена и в определен смисъл трансцедентна общност на евхаристийното събрание*”[2]. Социалната дейност, според православното становище, се основава на органичната връзка между вярата в Светата Троица, социалното битие на човешката личност и и сакраменталния живот на Христовата църква.

В последно време във връзка с актуалността на проблема за социалната дейност на Църквата в практическото ѝ измерение, в православния свят се разгръща задълбочено разработване на дяловете на социалната етика и се възприема богатия църковен опит на Запада в това отношение. Богослови се включват активно в разработването на социални проекти, свързани с църковните дейности в социалната сфера.

---

[1] Вж. **Киров, Д.** Мисията на Църквата (Социален аспект). – Духовно възраждане, 1992, с. 1-4.

[2] **Майендорф, прот. Йоан.** Християнското благовестие и обществената отговорност. – В: Изтокът и Западът за личността и обществото. Съст. И. Мерджанова, М. Стоядинов. ВТ, 2001, с. 137.

Социална дейност на Църквата като цяло е свързана с организирането и разгръщането на активна и ефикасна социална дейност на енорийско ниво.

Енорията е основната градивна църковно-административна единица в организационната структура на Църквата. Тя е *“църковно учреждение, което е под ведомството на епископа за удовлетворяването на религиозно-нравствени нужди...под пастирското ръководство на свещеника при предоставения за това от църковната власт храм”*[3]. *“Енория съставляват определен брой християни и християнски семейства, обединени около храма, поставени под духовното ръководство на един свещеник, и организирани за общ православно-религиозен живот”*[4]. Енорията като най-низовата единица от църковната структура включва енорийския свещеник и енориашите (миряните)[5], обединени не само в духовно-религиозна, но и в териториална общност, чието средище е енорийската църква. Свещеникът е непосредственият духовен ръководител на енорията. Пред енорията той представлява епархийския архиерей, действа от и в негово име и е негов наместник и съработник. По силата на своя избор се явява пълномощник и предстоятел на енориашите и изразява волята им пред епархийския архиерей. Прерогативите на юрисдикцията на свещеника са двойни – юрисдикция в съответната епархия, от една страна, и юрисдикция в целия диоцез на Църквата чрез участие в дейността на най-важните църковни органи[6].

Енорийската мрежа на поместната православна Църква оформя макроструктурата на църковната организация, а енорийската система съставлява нейната микроструктура. Директивите на висшето църковно управление, нормативните документи, пастирските послания достигат до паството по каналите на енорийската мрежа. В исторически аспект е голямо значението на енорията в живота на нейните членове, чия̀то принадлежност към енорията се основавала на дълбоки психологически корени. *"Преди него (т. е. енориаша – п.м.) тук са живеели неговите предци, границите на енорията до голяма степен са определяли основния кръг на човешките му връзки и тук, близо до черквата, ще бъде погребан той, като завърши земното си съществуване. Този микросвят е определял всички страни в поведението на хората в него, самия строй на мислите и емоциите им"*[7].

---

[3] **Заозерский, Н.** Что есть православный приход и чем он должен быть. Сергиев Посад, 1912. С. 2.

[4] Устав на БПЦ, гл.X, чл. 79.

[5] *“Под името миряни се разбират всички християни, с изключение на членовете на свещенството и монашеството, признати от Църквата, т. е. християните, които бидейки приобщени в Христов образ чрез Кръщението и установени в Божия народ, са станали по свой начин участници в свещеническото, пророческото и царското служение на Христос. От своя страна те изпълняват в Църквата и в света мисията на целия християнски народ.”* – Concilium Vaticanum II, Const. dogm. Lumen gentium, 31: AAS 57(1965) 37. Цит по Католически катехизис, С., 2002, с. 279.

[6] **Поптодоров, Р.** Клирът и миряните в устройството и управлението на Българската православна църква според нейния Устав. – ДК, 1958, №12, с. 12.

Църквата като *"Тяло Христово"* е свята, проникната от святост като онтологическа категория (Еф. 5:25-27; Рим. 11:16 и др.). Затова и членове на това тяло в сравнение с нечленовете му са категориално и онтологично различни: те са носители на светостта[8] в зачатък и са проникнати, въпреки несъвършенството и греховността, от някаква степен на святост, поради това, че Господ пребивава в Своето тяло и членовете му и Светият Дух чрез кръщението ги свързва духовно-органически, преподавайки им чрез св. Миропомазване зачатъка на святост. Те са придобили богосиновство, станали са благодатно *"чада"* и *"синове Божии"*(Рим. 8:16; Гал. 3:26; 4:6-7 и др.). Св. ап. Петър ги нарича *"свято свещенство"*, *"род избран, царствено свещенство, народ свят"* (1 Петр. 2:5-9).

В Църквата съществуват, като божествено установени, два вида свещенство: сакраменталното, т. е. йерархията, и духовното (или всеобщото), т.е. миряните. И двата вида свещенство в онтологически смисъл в еднаква степен са есенциално конститутивни елементи на видимия църковно-обществен организъм. Наличието на общото, т.е. на духовното свещенство, на обикновения вярващ народ е екзистенциално необходимо за реално-емририческите измерения на йерархическото свещенство. Изтъкнатото важно конститутивно място и функция на двата вида свещенство в църковно-обществения организъм е основният източник на правомощията, правата и задълженията в него. Статутът на миряните в устройството и управлението на Църквата се обосновава и от евхаристична гледна точка. Чрез участието в Св. Евхаристия реалитетът на духовното свещенство в лицето на енориашите придобива своята очевидност като действителен факт, поради съпричастието им с Христос. Църквата реализира своята пълнота и единство в евхаристийното събрание. Евхаристическата еклезиология дава възможност да се осмисли ролята

---

[7] **Гуревич, А.** Проблеми на средновековната народна култура. Прев. от рус. С., 1985, с. 142.

[8] За категорията "святост" като същностно присъща на Бога и като върховен идеал на християнското нравствено съвършенство вж. **Панчовски, Ив.** Призив към святост. – ДК, 1974, №1, с. 9-18.

на миряните в Църквата и участието им в нейната мисия. Църковните дела не могат да се осъществяват без участието на цялата църковна плирома. *"Собствено призванието на миряните се състои в това да търсят царството Божие, като се занимават с мирски дела и ги насочват спрямо Бога. На тях се пада по особен начин да осветляват и да направляват всички мирски дела, с които те са тясно свързани по такъв начин, че да растат непрекъснато според Христа и да бъдат за прослава на Създателя и Изкупителя"*[9].

Миряните са призвани *"в служба на църковната общност за нейното разрастване и процъфтяване, като изпълняват различни задължения съобразно благодатта и харизмите, които Господ е пожелал да влее в тях"*[10].

Енорията освен съсредоточие на духовно-религиозен живот била и център на многопосочна светска дейност, включително и на такава със социално-благотворителен характер. Степента на развитие на духовния живот и неговата интензивност до голяма степен се определят от степента на развитие на енорийската организация.

Участието на вярващите в тайнствения живот на Църквата съживява общението. В Св. Евхаристия общението с разпнатия и възкръснал Спасител подтиква към братство с хората, като с братя и сестри, възлюбени от Бога, активизира дейните прояви на любов към тях. Животът на отделния индивид и на енорията получава от тайнствата дълбоко измерение. Духовността в енорията е немислима без *"трапезното общуване."* Ако духовността не черпи и не живее от извора си, замира κοινωνία – та и енорията става неспособна за дякония и неубедителна в свидетелството си[11]. *"Интензивната свързаност в евхаристийното общение има за Църквата сигнално действие, става модел за обновление на енорията"*[12].

Сплотената чрез истинска духовност енория въз основа на Евхаристията е активна и в своята социална дейност. Обгрижването на нуждаещите се, на болните, подпомагането на социално слабите членове е логично и естествено следствие от духовните връзки, които консолидират този църковен социум. Принадлежността към Църквата и общението на членовете ѝ намира най-ярка изява когато се проектира на енорийско ниво. Енорийската църква се интересува пряко от своите членове. Там е мястото, където мнозина намират утеха и помощ, откриват Бога и обикват ближните си. Православната християнска енория е била и продължава да бъде най-доброто средище за взаимопомощ и любов. Вярващите се променят неусетно под прякото въздействие на Божията благодат.

---

[9] Concilium Vaticanum II, Const. dogm. Lumen gentium, 31: AAS 57(1965) 37-38. Цит. по Католически катехизис, С., 2002, с. 279.

[10] **Paulus VI**, Adh. ap. Evangelii nuntiandi, 73: AAS 68 (1976) 61.

[11] **Кеншерпер, проф. д-р Г.** Богословски разговор "Хернут" III: Значение на Кръщението и Евхаристията за духовния живот на съвременната енория. – ДК, 1985, №9, с. 29-30.

[12] Пак там, с. 31.

Към настоящия етап към типологията на достъпните форми за социална работа в Църквата на първо място може да се причисли[13] енорийската група, която по принцип е без статут на юридическо лице. Това е най-масовата, най-достъпната от всички форми. Обикновено отделни личности обединяват около себе си други вярващи за подпомагане на социално слаби, в повечето случаи от същата енория. Тази форма е изява на желанието за оставане заедно и след литургията. При нея е налице силен емоционален момент и висока мотивация, но тя има своите естествени граници – териториални, възрастови и други. Тази форма зависи до голяма степен от личността на енорийския свещеник и от качествата на нейните лидери и организатори. По-малкият дял от структурите за организирана социална дейност в Българската православна църква се пада на регистрираните като юридически лица православни организации. Те обикновено произхождат от групите от предишния вид. Положителните страни на този вид структури са тяхната стабилност, относителната им независимост от първоначалния (обикновено недълготраен) ентусиазъм на създателите си и сравнително по-дългия им "живот". Отрицателните страни са следствие на възможната еманципация от този ентусиазъм – превръщането им в самодостатъчни неправителствени организации, където динамиката се задава от бюрократични и финансови механизми, а връзката им с Църквата и нейния дух става силно проблематична. Последният вид организации са тези, създадени в рамките на официалната структура и йерархичен ред на Църквата, с пряк административен и духовен надзор от епископата. Такива организации съществуват във всички православни страни. Те осъществяват дейността си както на общоцърковно ниво (напр. "Човеколюбие" в Сърбия), така и на епархийско или енорийско ниво. В България подобни организации все още не са реалност. В социалната концепция на Църквата за енорийската дякония би следвало да залегне решение за основаването на подобни организации на

---

[13] Вж. **Сивов, П.** Форми на социална работа и духовните им измерения. В: Сб. Църквата и социалната дейност" (Международна конференция – доклади, проведена в София от 17 до 19 октомври 2002 г.) С., 2002 г., с. 53.

енорийско ниво, което би довело до целенасоченост и организираност на социалното служение.

В обществено-исторически контекст съществуват редица фактори, които затрудняват нормалното функциониране на социалната дейност на енорийско ниво. Миряните и различните степени на църковната йерархия формират с взаимодействието си енорийската общност и нейните дейности. Като елемент от тоталитарното минало е наследен стремежът към капсулиране, чиято цел е била да се съхрани чистотата на църковното учение и култ и да се предотвратят посегателствата на тоталитарната държавна власт. Това положение, проектирано в съвременната ситуация, създава негативни последствия за пълноценното разгръщане на социалната дейност в енорията. Социалната дейност е свързана с отваряне към хората, което е необходимо условие за ефективен енорийски живот със социално служение. Друг негативен фактор е липсата на доверие, което се проявява в отношенията между миряните от една страна, в отношенията между клир и миряни от друга, както и в отношенията между самите духовници. Би могло с известна степен на условност да се говори за разрив между Църква и миряни, между клир и гражданство, а оттук и необходимостта да бъде преодолявано взаимното недоверие.

Третата причина, която възпрепятства социалната дейност на енорията е неправомерното натоварване на свещенството и църковните служители с чисто бюрократични дейности, които се изразяват в извършването на значителна по обем административна, стопанско-имуществена и правно-юридическа дейност.

Социалното служение трябва да присъства във всеки аспект на църковния живот, в енорийския живот, в богословието, в богословското образование; в онова богословие, което чуваме всяка неделя от амвона; тоест, миряните трябва да слушат за нея в проповедта; то трябва да присъства като пример на конкретно служение сред свещенството – като подразбираща се и неподлежаща на съмнение част от техните свещенически функции. Разгръщането на дяконията е естествено да бъде и част от монашеското служение по силата на историческата приемственост[14], но в ситуация на срив на монашеството в България на настоящия етап е проблематично да се реализира. Дяконията трябва да започне да се възприма като приоритет сред основните ангажименти на миряните в Църквата. Новоначалните християнин още при въцърковяването им трябва да попадат в естествена дяконическа среда и от самото начало да бъдат приучвани да очакват от Църквата, а най-вече от себе си, конкретно изпълнение на Божията заповед за душепопечение спрямо по-малките братя и да възприемат дяконията като съществен компонент от християнството. В противен случай тази тематика би останала абстрактна и незначителна и реализирането ѝ в практически аспект би се поставило в зависимост от наличието на силен вътрешен порив. В областта на духа обаче себепринуждението е това, което най-често води до успех, а не вътрешните интуиции и пориви. В енорията има възможност за осмисляне на евангелския принцип на благовестие и благотворителност в широк смисъл, като се насочват миряните към активни прояви на православна инициативност – духовно-просветна, социално-милосърдна, социално-образователна. Необходимо е засилване на връзката между вярата и социалната работа, т.е. постоянно подчертаване на духовното измерение на църковната диакония, което означава както лично въцърковление и отговорност, така и стремеж за въцърковление на обществото.

---

[14] Ярък пример за социално монашеско служение началото на 20 в. в Русия е била Марто-Мартенската обител (женски манастир, посветен на св. жени мироносици Марта и Мария), основана по почина и с активното съдействие на великата княгиня Елисавета Фьодоровна. Сестрите-монахини били призвани да съчетават високия жребий на Мария, седяща при нозете на Христа и жадно слушаща думите за вечен живот, със смиреното призвание на Марта – самоотвержено служене на Господа чрез служене на ближните. В манастира успешно се съвместявал аскети-

Несъмнен факт е наличието на голям потенциал за разработването на различни типове социални дейности на енорийско ниво, чието реализиране се възпрепятства в голяма степен поради проблеми от организационен характер. Например, липса на ефективно работещи енорийски организации, неефективно използване на доброволческия ресурс в енориите, пропуски в комуникацията между различните нива – енорийско, епархийско, общоцърковно за Българската православна църква и непознаване на ролите и отговорностите, с които се натоварва доброволно всеки неин член, трудещ се на полето на църковната дякония. При анализ на настоящата ситуация могат да се направят следните основни изводи, отнасящи се до перспективите за по-нататъшната социална дейност на енорийско ниво:

– Нужна е социална обучителна дейност за повишаване нивото на знанията и уменията сред представителите на енориите в страната;

ческо-молитвения дух на православното монашество с активното подпомагане на нуждаещите се и своевременното откликване на техните социални пробеми. Манастирът устроил дом за сираци, инвалиди, тежко болни и поел тяхното обгрижване. – Вж. Православно слово, 1998, № 3–4, с. 39.

– Активизация на енорийските организации чрез провеждане на социално-образователни програми;

– Подпомагане социалната активност на свещениците посредством обучителни програми и възстановяване на благотворителните традиции на Българската православна църква от недалечното ѝ минало;

– Привличане на нови участници в социалната дейност на енорията, за които социалният опит, натрупан в проектни социални дейности, би се оказал несъмнено положителен опит в бъдещата им практическа дейност като свещенослужители, църковнослужители или активни енориаши в областта на социалната мисия на Църквата;

– По-ефективна комуникация между всички участници в социалните дейности – енорийски организации, правителствени и неправителствени организации, богословски факултети и пр., в резултат на което би нараснала информираността между доброволците за случващото се в другите организации;

– Чрез включването на професионалисти, работещи по социални проекти на различни прицърковни организации, сдружения и фондации, би се установила по-трайна връзка не само между самите участници и специалистите в съответната социална експертна общност, но и с членовете на енориите и хората от регионите, на чиято територия се реализират проектите, а също и със специализираните социални местни общински структури;

За разгръщането на социалната дейност в енорията, приоритетно трябва да се пристъпи и към повсеместно възстановяване на съществуващата в миналото развита структура на православните енорийски братства, които били неделима част от общата просветна и благотворителна дейност на Църквата ни[15]. Те притежавали статута на прицърковни организации, чиято задача била да съдействат на Църквата в религиозно-църковната просвета и добротворството под вещото ръководство на енорийските свещеници[16]. Задачите, които си поставяли енорийските братства, били борбата с безбожието и инославието, разпространението на православната християнска просвета и благотворителността. За постигането на тези задачи е било необходимо *"братствата да обединят в жива и дейна работа всички енориаши..., които да членуват в братст-*

---

[15] **Паралингов, Е.** Православните енорийски братства в Пловдив и Пловдивска епархия до 1944 г., – ДК, 2002, №1, с. 23-31.

[16] **Стобийски епископ Кирил.** Православните християнски братства. – ЦВ, 1936, №37.

вата не формално, а отчитайки се с добри дела и богоугоден живот"[17]. По традиция в Българската православна църква най-съществен дял в извършването на енорийската дякония са имали християнските енорийски братства. Приоритетите на новооснованите или възстановени братства биха могли да бъдат ориентирани към социалното служение на енорията. В организационно отношение енорийската дякония е по-ефикасна, защото е извършвана на ниво общност, за разлика от междуличностната дякония, при която подкрепата или обгрижването са спонтанни и са на индивидуални, междуличностни начала[18].

Проучвайки и творчески прилагайки в новите условия на съвременната действителност, опита на съществувалите в миналото православни просветно-енорийски братства, съвременните такива в областта на катехизацията биха могли да осъществят редица мерки и инициативи в подкрепа на изоставените деца, младежите от рискови групи. Една евентуална разширена катехизаторска дейност би могла да включва откриване на неделни училища, сформиране на екипи за изнасяне на беседи, за разпространение на книги. Засилената дяконично-благотворителна функция на на енорийското братство би могла да намира израз при обгрижване на деца и старци от домовете и специализираните заведения, откриване и обгрижване на приюти, основаване на летни детски православни лагери, създаване на възпитателни домове, устройване на безплатни кухни към храмовете за социално слаби граждани. Социално-народната функция на бившите братства, проектирана в съвремието, би се изразявала в активно и градивно участие в обществения живот, в обновяване и коригиране на социалните отношения в духа на Христовите принципи и подобряване на социалното законодателство.

Насоките и очертаните перспективи в теоритичен аспект за разгръщането на социалните дейности в енорията могат да послужат като ориентир и добра база за практическото разгръщане на многостранна и ефективна дякония на енорийско ниво, което би рефлектирало и на цялостната социална мисия на нашата Църква.

---

[17] **Балкански, Б.** Християнски православни братства. ЦВ, 1912, №31.

[18] За разликите между енорийската и междуличностна дякония по-подробно Вж. **Дикова, Р.** Дяконията – предизвикателство и отговорност в периода на промени в страната. В: Сб. Църквата и социалната дейност" (Международна конференция – доклади, проведена в София от 17 до 19 октомври 2002 г.) С., 2002 г., с. 44.

НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ

ОБЩЕСТВО И СИГУРНОСТ В ГЛОБАЛИЗИРАЩИЯ СЕ СВЯТ

Димитър Г. Митрев

Интернационалните проблеми изискват интернационално решение. Справянето с проблемите е възможно само при работа на различни нива. ООН трябва да легитимира тези проблеми.

SOCIETY AND SECURITY IN THE GLOBALIZING WORLD

Dimitar G. Mitrev

Abstract: *The international problems need international solutions. Combatting problems must take place at many levels. The UN must legitimise the process.*

Key words: *society, security, globalization, risk management.*

Светът все по-често си задава въпроса: Какво бъдеще ни очаква? Все повече е ясно, че отделните държави не са способни да действат изолирано. ООН е добра идея, но на практика среща трудности. Нужни са промени, за да посрещне новите си задължения. Регионалните съюзи следва да бъдат ефективно средство за решаване на локални проблеми. Сред такива съюзи се открояват ЕС, но вече е ясно, че му липсва външна и политическа сигурност. Използване на съчетанието от дипломатически и военни средства би го превърнало в мощен източник на стабилност. Управлението на предвидимия риск и предотвратяването на конфликтите е по-евтино и за предпочитане.

Повече от половин век в международните отношения се извършва управление на заплахата от използване на ядрено оръжие, но рискът все още съществува, доколкото разпространението му прави все по-възможно неговото използване в различни региони.

Планирането на сигурността в съвременния свят е процес на оценка на риска и неговото управление. Твърде често обществото отправя обвинения за неразумни разходи за въоръжение. Истината трябва да се търси отчасти в планирането, опиращо се на подготовка за отговор на неочаквани действия, което налага планиращата рамка да бъде разширена. Счита се, че (не)очакваните събития трябва да бъдат спрени на един ранен етап. Това не винаги е възможно, но изпреварващото планиране трябва да може да редуцира риска.

Днес светът е изправен пред възможен риск, нараснал значително поради увеличената зависимост от инфраструктура, особено в развитите общества. Събитията от 11.09.2001 година в САЩ показаха тази уязвимост при сгради препълнени с хора и пространство пренатоварено от въздушен трафик

Предвиждането на развитието на света все повече се оказва едно трудно изкуство. Кризите, както природни така и предизвикани от хората, се появяват толкова неочаквано и бързо, че проявяването им е почти едновременно с тяхното предсказване. Това прави предсказването на бъдещето обременено почти винаги от случайности. Обществото като правило използва за изследване почти винаги миналия опит за нещо непознато, често появяващо се със съвършено други измерения и последствия. В този смисъл всички опити за предсказване на бъдещето трябва да се разглеждат само като една възможна част от това бъдеще. Налага се схващането, че трябва да се предвиждат най-лошите възможни кризи и последици, като гаранции за избягване на възможни масови кризи от рода на катастрофата в Индийския океан. Бедствието, предизвикано в този район и разразило се в резултат на възникнала огромна вълна-цунами, показа на практика съществуването на рискове от бедствия с висока смъртност и разрушения. Очевидна е необходимостта от оценка на възможни събития с ниска вероятност на риска, но с големи последици за огромни райони, с цел запазване живота на хората даже при природни катаклизми.

Десетилетието след 1990 година доведе до прекратяване на Студената война и трансформация на Европейската сигурност с редуциране на риска от висок до нисък. Войната в Персийския залив през 1991 година постави нов дневен ред пред международната общност. Създаването на такава голяма коалиция под егидата на ООН беше резултат от всеобщото неодобрение от нарушаване на международното право при нахлуването на Ирак в Кувейт.

Заплахата, и ако е необходимо използване на принуждение, е вече част от операциите за налагане на правото и защита на правата на човека. Създаването на международния съд в Хага очерта твърдата решимост на европейците да наложат справедливостта като противовес на деспотизма в една по-далечна перспектива за предотвратяване на граждански войни и конфликти. Обвиненията срещу различни диктатори са допълнителна индикация, че Европа не е склонна да подмине без наказание нарушаването на човешките права, пък било то и в миналото. Продължаващите арести за военни престъпления в Босна и Косово са още едно доказателство за това.

Мнозина се надяваха, че новото хилядолетие ще доведе до по-силен тласък върху човешките и индивидуалните права чрез разширяване влиянието на демократичните институции. Събитията от 11-ти септември 2001 година измениха направлението на подхода към сигурността. Дали това е за един по-дълъг период от време е трудно да се предвиди В този контекст, влиянието на интервенцията в Ирак през март 2003 година по всичко изглежда увеличи риска в неговото глобално измерение повече, отколкото очакваха привържениците на военните действия. Ако желаем да намалим риска от конфликти или да ги разрешим, трябва да идентифицираме причините, които ги пораждат. Сигурността не е въпрос на военна или дипломатическа активност. Много от световните проблеми се дължат на други фактори и преди всичко икономически.

Ако се приеме, че светът се намира в период на глобална и икономическа рецесия, този факт има отражение и върху сигурността. За обединена Европа икономическата интеграция неизбежно води към съгласуване на външната политика и интегриране на усилията в сектора на сигурност. Икономическото съревнование между САЩ и Азия ще окаже влияние и върху военната поддръжка, която може да се очаква от страна на САЩ.

Може да се предполага, че икономическият просперитет на ЕС и САЩ е ключа към бъдещото развитие на света. Глобалният пазар поражда и глобална взаимна зависимост. Икономистите все още спорят дали това е предимство или недостатък. Финансовите кризи, корупцията и престъпността може да увеличат бързо нестабилността.

Индия премина границата от 1 млрд. население и заедно с Китай днес те представляват една трета от населението на земята. Към 2030 година се очаква Индия да бъде най-многолюдната държава. Европейският съюз ще изпитва друг вид демографска криза, ако продължава да има отрицателен прираст. Като цяло проблемите с околната среда се влошават. Икономическите и политическите бежанци ще доведат до сериозни проблеми в сигурността на много страни. Англия и Франция имаха проблеми с регулирането на бежанския поток през Ла Манша. Друг проблем създава увеличаването на населението на Северна Африка при незначителното разстояние между тези страни и Европа.

Околната среда се превръща в увеличаваща се част от общата дефиниция за сигурност. Глобалното затопляне ще окаже влияние върху страни като Бангладеш. Ще зачестят природните бедствия, а това неминуемо ще породи проблеми с изхранването на населението. Замърсяването на въздуха и водата може да застраши също и съседни страни. Наблюдава се процес на изтощаване на рибните запаси в световните морета и океани и се налага въвеждането на квоти Нуждата от прясна вода за пиене, увеличаването на населението и стремежът към повишаване на жизненият стандарт ще породят свързани един с друг проблеми.

Трудно ще бъде да се удържат аспирациите на бедните нации. Трябва да се мисли как да се осигури енергийният баланс без да се изгарят въглища. Това навярно ще възроди ядрената енергетика. Като резултат неминуемо ще възникне въпросът за съхраняване на отпадъците и не на последно място възможността за производство на ядрено оръжие от държави, които сега не разполагат сега с такова.

Следва да се помисли и за сигурността от гледана точка на болестите. Спинът и туберкулозата дават ясни сигнали, заедно с разпространението на маларията при глобалното затопляне, за още по-широко разпространение. Към това трябва да се прибави и нарастващата заплаха от използване на биологични оръжия. Видя се, че дори „старомодни" болести като антракса могат да бъдат заплаха за сигурността. Това се наблюдава непосредствено след атаката от 11.09. 2001 година в САЩ. Ако добавим и възмножността от поява на генетични изменени щамове, може да си представим какви перспективи се очертават за водене на биологична война и какво бъдеще ни очаква. Това е нещо над което си струва да се замисли светът и особено над мерките за неразпространяване на оръжие за масово поразяване (ОМП).

Днес се чувстваме по-малко застрашени от риска от използване на ядрено оръжие, отколкото през 80-те години на миналия век. Договореностите между Русия и САЩ донякъде ни успокояват, но не ликвидират изцяло проблема. Индия и Пакистан са ядрени държави от дълго време,

като просто нямаха куража и повода да декларират това, което отдавна беше факт. Северна Корея работи усилено над създаването на собствено ядрено оръжие. Появиха се сведения за очакван ядрен опит до края на юни 2005г. Тя разполага с капацитет за производство на химически и бактериологически оръжия. Да напомним, че Северна Корея разполага с ракети–носители, които достигат територията на Япония, която се чувства застрашена и от вътрешни заплахи. Неотдавна стана ясно, че Украйна е продала 18 крилати ракети с радиус на действие 3000 км.- на Китай (6 броя) и на Иран (12 броя). Израел се нуждае само от международен акт за обявяването си за ядрена държава. Това не променя същността на нещата, т.к. оптическият ефект в политиката също играе съществена роля.

Терористичната група, използвала „зарин" в токийското метро, се е опитвала да се снабди и с вируса „ембола" за провеждане на биологическа атака. Трябва да се отчита и напрежението между Китай и Тайван в тази район на света.

САЩ възприеха активна стратегия за борба с оръжията за масово поразяване. Европейските страни са по-малко ентусиазирани към тази политика. Оста на злото, очертана от САЩ като Ирак, Иран и Северна Корея, се възприема като списък на бъдещи войни и преход от превантивна политика на възпиране към превантивни военни действия. Мнозина считат, че това може да посее семената на бъдещи конфликти и тероризъм.

Най-глобалният проблем е този за отношенията между Палестина и Израел. Задоволителното му решаване е повече от необходимо и вече е в ход. Свидетели сме на засилена дипломатическа активност. Повечето наблюдатели считат, че Израел трябва да се откаже от своите селища в окупираните територии, а палестинците – от идеята за връщане на бежанците на територията на Израел в международно признатите му граници. Йерусалим следва да получи статут на международен град. Независимо кой на кого симпатизира, реалността е ужасна и за двете страни и противопоставянето трябва да се прекрати.

Афганистан е пример за това какво става при смяна на режима в резултат на военни действия. Проблемът е да се осигури нарастване на демократичните промени по пътя на самовъзпроизвеждането им. На всички е ясно, че ако тази страна не получи нужната помощ и подкрепа, светът ще има проблем с още една провалила се държава в опита ѝ да се демократизира.

Ирак е все по-голям проблем, независимо от проведените избори. Дали националното правителство ще овладее терористичната вълна и ще положи началото на дълго очакваните демократични промени или ще се превърне в източник на тероризъм не само за режима, но и за целия свят.

Индия и Пакистан са далеч от решаване на проблемите, пораждащи напрежение и противоречия. Дипломатическите усилия са усложнени от ролята, която се отрежда на Пакистан в борбата срещу тероризма. Отново причината тук са окупирани територии, този път Кашмир. Отговорът може да бъде намерен само по пътя на продължителни дипломатически преговори.

Африка е пълна с настоящи и бъдещи конфликти и болести. Една част от тях са забравени от света, но континентът наистина се нуждае от стабилизиране. Жертвите от цунами (декември 2004г.) са известни на всеки, но това, че в Дарфур (Судан) жертвите са много по-вече, е малко известно на света. Управлението на тези рискове в Африка остава неадекватно на жертвите и породените проблеми.

За западните страни формите на международния тероризъм са от преобладаваща важност. Модерните общества предлагат многобройни уязвими цели за терористични атаки. Кризата в Ирак показа, че различията между Европа и САЩ се коренят в баланса между ефективността на краткотрайни военни действия срещу по-дълги по срокове стратегии за разрешаване на проблемите, пораждащи тероризма. Намерението и поддържането на този баланс е трудно за тези демокрации. Най-страшното за Запада е обединяването на само убийствените актове с използването на оръжия за масово поразяване.

Все пак има надежда за бъдещето. Знаци за това са прекратяването на Студената война. Независимо от терористичните заплахи, сега западните демокрации живеят в по-голяма сигурност от преди. Икономиките на отделните държави като цяло се развиват неравномерно, но световната икономика като цяло се развива успешно. Технологиите предоставят на хората достъп до много по-вече информация и възможност за коопериране. Международното право се развива и е в състояние да оказва натиск за спазване на човешките права. Дейността на международния съд в Хага е доказателство за това. Отлагането на преговорите с Хърватия за членство в ЕС поради укриването на генерал Готовина е доказателство за решимостта за налагане на тези норми в междудържавните отношения. Нарастването на населението в един по-дълъг период ще забавя своите темпове. Известни са проблемите с околната среда, макар не всички да се решават с нужната ефективност.

Има основание за оптимизъм само ако хората и техните правителства имат смелостта да погледнат в лице действителните проблеми и да поемат своите глобални отговорности. Заплахите са реални и много нации са се насочили към решаването им в свой собствен интерес. Европа вече осъзнава своите отговорности като богат и динамично развиващ се регион. Следва да се очаква и повече отговорност за общата сигурност на континента и тази на света. Това вече не е игра, а дейност, определяща в значителна степен бъдещето на света.

Литература:

1. **Stockholm International Peace Research Institute**
   www.sipri.org/
2. **Netherlands Institute of International Relations**
   www.clingendael.nl/
3. **EU: Institute for Seccurity Studies**
   www.iss-eu.org/
4. **Fondation pour la Recherche Strategique**
   www.frstrategie.org/
5. **Norwedgian Institute for International Affairs**
   www.nupi.no/English/
6. **The International Institute for Strategic Studies**
   www.iiss.org/
7. **The Japan Institute of International Affairs**
   www.jiia.or.jp/index-en.html
8. **The Swedish Institute of International Affairs**
   www.ui.se/

АСПЕКТИ НА НАЦИОНАЛНАТА СИГУРНОСТ В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛИЗИРАЩИЯ СЕ СВЯТ

Димитър С. Димитров

Докладът разглежда екологичните последици от човешката дейност, системите за комуникация, глобалната икономика и рефлексивността на глобализма, при което хора и групи разглеждат земното кълбо като рамка за налагане на своите убеждения и влиянието им върху националната сигурност на съвременната държава.

ASPECTS OF THE NATIONAL SECURITY IN THE CONDITIONS OF THE GLOBALISING WORLD

Dimityr S. Dimitrov

Abstract: *This report deals with the influence of the ecological results of the human activities, the systems for communication, the functioning of the global economics and the reflection of the globalism when people and groups look at the world as a frame for forcing their convictions on the national security of the modern country.*

Key words: *globalization; demographic problems; geostrategy; control of the information; fundamentalism; terrorism; material and mental processes.*

Публичното съзнание на нашето време е пронизано от усещане за разрив с миналото. То надмогва всякакви национални и идеологически различия. Американският социолог Алвин Тофлър (1981) обяви края на индустриалната цивилизация и тази идея се превърна в опорна точка на идеологията на Републиканската партия. Във Великобритания марксисткият проект „Ново време“ оповести „дълбока качествена промяна, заслужаваща да бъде определена като епохален преход“[Hall and Jacques 1989:84][1].

От друга страна продължава да битува представата, че в някакъв смисъл продължаваме да се развиваме в посока на „модерността“ и „постмодерността“. Т.е. наблюдаваме как мисленето на модерността успява убедително да представи всяко ново нещо като своя принадлежност – дори една „нова епоха“.

Модерността обвързва поддръжниците си с една двойна връзка: тя обещава ново бъдеще и същевременно отрича каквато и да било възможност за алтернатива на самата себе си. Дали вече не е време да намерим излаз отвъд модерността и постмодерността чрез признаването на нова реалност.

Може ли да се говори, че живеем в „глобална епоха“? За първи път срещаме подобна аргументация у Карл Ясперс (1955), който аргументирано доказва, че взривяването на атомната бомба над Хирошима засяга земното кълбо като цяло. В последно време се говори за глобалното затопляне (Междуправителствена комисия на ООН по климатична промяна, 1995), като индикатор за епохална промяна.

В основата си глобалната епоха означава изместване на модерността от глобалност, което е равносилно на цялостна промяна във фундамента на действие и на социална организация за индивиди и групи. Могат да се изброят поне пет основни направления, чрез които да приемем, че глобалността е преминала отвъд границите на модерността и те са:

- глобалните екологични последици от съвкупните човешки действия;
- загубата на сигурност в ситуация, в която оръжието се характеризира с глобална разрушителност;
- глобалността на системите за комуникация;
- възникването на глобална икономика;
- рефлексивността на глобализма, при който хора и групи от всякакъв вид разглеждат земното кълбо като рамка за разполагане на своите убеждения.

Взети заедно тези пет измерения на глобализацията представляват най-голямото предизвикателство до момента спрямо идеята за постоянно експанзираща модерност, а с това и спрямо националната държава.

---

[1] **Hall S. and Jacques M.**, New Times: the Changing Face of Politics in the 1990s, Lawrence and Wishart, London 1989, p.84.

Глобалният дух поощрява гражданите да прекрачват и преодоляват своите физически и концептуални граници. В резултат наблюдаваме социална трансформация, заплашваща националната държава по най-мащабен начин. Националните правителства се борят с разделянето на държава и нация, стремят се да намалят дела на държавното управление, обслужвайки една глобална рационалност, като едновременно с това губят досег със собствените си народи.

Какви са влиянията на тези направления върху националната сигурност?

Как човешкото поведение в глобализиращият се свят може да създаде проблеми пред националната сигурност?

Идеологическият и дори митологически аспект може да се долови в множество от оптимистичните теории за глобализацията, т.е. идентификацията и като бъдещ „рай на земята" я свързва с т.н. утопична традиция: прогнози за вечен мир, социален баланс, равенство и премахване на пропастта между бедни и богати.

Големият проблем при всяка утопия е нейното практическо приложение.

Има ли място за песимистична интерпретация на глобализма и изпитване на страх у отделния гражданин?

Утопичният модус на глобализацията лежи на една плоскост със своята противоположност – антиутопията. Песимистичната визия за глобализационния процес предвижда големи заплахи пред човечеството на прага на глобализацията. Това са глобалното затопляне и парниковия ефект, замърсяването на околната среда в глобални размери, глобалните епидемии (СПИН, „луда крава"), възраждане на стари етнически вражди (потискани по време на функционирането на националната държава), тероризмът, глобалният контрол и монопол на информацията, технологиите, които ще се концентрират в ръцете на малки групи на икономическия или политически елит – мултинационалните компании, традиционните велики сили и т.н. Глобалната демографска ситуация също е източник на проблеми пред сигурността. Именно демографските причини са в основата на политически и военни конфликти през XX век, като тези в Ливан, Кипър, Палестина, Ирак, Иран, Турция, бившата Югославия и на територията на бившия Съветски съюз. Резултата е миграционен поток към по-богатите и напреднали в икономическо отношение страни в Западна Европа. Тези миграционни процеси са от жизнена важност за много държави. В много от тях паричните преводи на мигрантите са важен дял от икономиката. В държави като Египет, Мароко, Пакистан, Турция и др. паричните преводи са съпоставими с доходите от износа. Известна част от мигрантите, по едни или други причини остават у нас. Практиката показва, че когато броят на мигрантите от една и съща страна нарасне достатъчно (чрез приток или прираст), те престават да се съобразяват с реда в приемащата държава и формират своя общност. Наличието на организирани групи от тези региони у нас, получили статут на бежанци през различни периоди от последните десетилетия може да се окаже проблем по отношение общата система на сигурността в България.

Друга особеност на процесите на миграцията е струпването на големи маси в градовете за сметка на селските райони. Решаването на битовите проблеми, осигуряването на работа и препитание на все по-бързо растящият брой на градските жители също може да бъде проблем пред сигурността. Социалните програми са повече или по-малко нарастващо бреме поради две причини. Първата е свързана с относителния ценови ефект. Социалните програми приемат до голяма степен формата на услуги, където производителността не нараства съразмерно с тази в промишлеността и поради това нарастват разходите. Втората се отнася до обстоятелството, че колкото по-богати стават страните, толкова по-поляризирано става разпределението на богатството, а на тази основа, както и по други причини, все по-голям брой хора стават изцяло зависими от държавни помощи.

В същото време е налице и увеличаването на средната продължителност на живота. Стареенето на нацията забавя притока на работна сила и в същото време увеличава товара върху системата за социално осигуряване.

Не на последно място глобализацията води до заплахата от огромното влияние на глобалните медии т.е., светът да се превърне в „глобалното село" на Маршъл Маклуън, независимо, че според някои автори, в ерата на глобализацията конфликтът между елитарна и масова култура вече не съществува, реално сме свидетели на отлив по отношение на ценностните критерии изповядвани от националната култура и повече или по-малко загуба на национална идентичност. Тази „кока-колонизация" лесно може да се интерпретира като повторна колонизация на света от Запада чрез фетишизирани продукти, носещи със себе си големи завоевателни конотации на западния успех и благоденствие" [Dirlik, A., 1999: 28][2].

---

[2] **Dirlik A.**, Formations of Globality and Radical Politics, Review of Education/Pedagogy/Cultural Studies, 1999, p. 28.

Следващо направление за насаждане на несигурност и тревога е създаването на ситуация при която нито една страна не е защитена от възможността да бъде обект на използване срещу нея на оръжия с огромна разрушителна сила.

Тук опасността пред националната сигурност може да се разглежда основно от две посоки. Първо – от евентуален международнационален конфликт и второ – от възможни терористични целенасочени (имащи като цел обекти на територията на страната) или случайни (при пренос през територията на страната на общо опасни средства) акции.

Може да се говори, че светът е вече друг. Наблюдава се известен ценностен и стратегически дрейф на САЩ и Европа в различни посоки. Ние вече чувстваме влиянието на вътрешното триене в НАТО, България все по-често ще се оказва пред избор и то по важни въпроси между САЩ и Европа.

В същото време, дори присъединили се към НАТО и ЕС, ние оставаме географски и геополитически на Балканите. Историческата обремененост, взаимното недоверие, нерешените спорове все още генерират рискове за региона.

Имайки пред вид и факта, че напоследък вниманието е фокусирано към Средна Азия, трябва да отчетем, че балканите изпадат в периферията на геополитиката и се оказват оставени сами на себе си. Тук обаче се сблъскват два от основните принципа на международното право – принципът на самоопределение и принципът на ненарушимост на границите.

Намирането на мястото ни в НАТО като армия е трудна задача, изискваща върхови усилия за изграждането и по съответните стандарти и способността и да поеме отговорност за сигурността на страната. Притеснение будят някои изявления, че за България са отпаднали традиционните военни заплахи и армията ни да се специализира само в едно или две направления в НАТО. Тази специализация е нужна, но всяка армия трябва да съхрани способност да действа автономно – поне докато се задейства системата за колективна сигурност.

След 11 септември ролята и цената на България нараснаха. Сериозни издания включват в своите издания България където да се предислоцират сили на НАТО и по-конкретно на САЩ. А тези идеи водят от експертни анализи до политически действия. Уникалното ни стратегически положение води до някои преимущества – специалните ни служби разполагат със сериозни познания за региона и могат да работят като система за ранно оповестяване за процеси, засягащи интересите на страната и на евроатлантическата общност. Така ще се даде качествен отпор на организираната престъпност и тероризма.

В нашия регион организираната престъпност няма само икономически цели. На Балканите тя често има политически цели и чест е част (явна или не) от властта. Дори въпросът не е дали е във властта, а колко от нея притежава. Проникването и на всички нива на управление, могат да я превърнат в ключов геостратегически фактор. Това я превръща не само в национален или регионален, а в общоевропейски проблем. Именно поради това борбата трябва да измени акцента на действие – от разкриване и неутрализиране, към превенция.

Глобалността на системите за комуникация е друго предизвикателство пред системата за национална сигурност.

Глобализацията води до отваряне на обществата, до свободното движение на материални и духовни процеси, които не са препятствани от граници, мита национални закони и правила. Интеграционните процеси обхванаха цели континенти, пример за което е не само ЕС (макар той да е най-зрялата форма на интеграция). Човешката общност е извървяла дълъг път на развитие на връзките помежду си. Понастоящем този процес е всестранен, динамичен, междуконтинентален, планетарен. Основният фактор, както подчертахме е икономическия, но той неминуемо се съпътства от политически, военни и културни блокове.

Процесът на глобализация може да се представи и като своеобразна компресия на време и пространство. Това е възможно благодарение на революцията в комуникациите. Човешкият живот и рисковете за хората навлизат в една нова „територия“ на виртуалното време и пространство. Виртуалната реалност слага все по-осезаем отпечатък върху геополитиката и геостратегията. Преценката за ценност и конфликтност на един регион днес задължително съдържа в себе си не само географското положение и ресурси, а и оценка как се вписва в световните потоци. Поради все по-налагащата се виртуалност и живеене в паралелни светове хората стават по-лесна плячка за гигантски манипулации, но заедно с това получават и уникални възможности за търсене и намиране на информация. Интернет е характерен пример за това. Безспорно днес потоците информация са най-обемните и качествено изменящи се.

Новите информационни технологии позволяват обединение и глобализация на всички възможни средства и начини на комуникация. Новите виртуални асоциации могат да се разглеждат като социални обединения, възникващи в мрежата и чрез възникнали или наложени дискусии може да се влияе върху интелектуалното и емоционалното поведение на човека.

Преди доста време Даниъл Бел прогнозира, че контролът върху комуникационните услуги ще бъде източник на власт, а достъпът до комуникациите ще бъде условие за свобода. Това заключение съдържа две страни. Едната засяга източника на власт. В момента малко на брой медийни компании водят колосална битка за контрол върху комуникационните канали, за да контролират търговската сфера през 21 век. Първите 10 компании контролират оборот над десет пъти по-голям от следващите ги 40. В тази типично мрежова обстановка с едни те са конкуренти на едни нива и със същите са партньори на други.

От друга страна телефонни и кабелни компании водят битка за последния метър от жицата преди клиента. Контролът върху кабелния достъп до клиента дава възможност да се „натъпче“ в главата му желаната информация.

Все по-малко националната държава ще може да определя достъпа на предпочитана от нея информация до гражданите ѝ. Дали това ще повлияе върху отношението на гражданите към приоритетите на националната сигурност? Явно – да. Какво е противодействието – засега не е намерено демократично решение на въпроса. Възможни са различни ограничителни мерки, но те или не са демократични, или са палиативни.

Какви са потенциалните заплахи за националната сигурност от възникването на глобална икономика?

Либерализацията на икономиката в световен мащаб направи възможен и онзи мощен процес на глобализация, на който сме свидетели днес. Той има две основни характеристики. Все по-голямата „прозрачност“ на националните граници и свързаното с това премахване на бариерите и препятствията пред „неограничения търговски обмен“ и ръстът на взаимосвързаността между отделните елементи, съставляващи международната общност. В такива условия постепенно се тушира разликата между „национално-държавно“ и „международно. Наред с големите плюсове, този факт носи и някои потенциални заплахи за сигурността на отделните държави.

Можем да разгледаме националната сигурност на две нива:

- гарантиране на физическото оцеляване и съхраняване на държавата;
- създаване на необходимите предпоставки за успешното ѝ бъдещо развитие.

Икономиката играе важна роля и в двете равнища, но обект на разглеждане ще бъдат някои от заплахите за сигурността от второто ниво, възникващи в резултат на интеграцията и глобализацията. Основен въпрос тук е мястото на България в международното разделение на труда. Основната заплаха тук е дейността на транс-националните компании (ТНК) – основната предпоставка, съдействаща в най-голяма степен за глогализацията на икономиката. Със свои ТНК разполагат най-развитите икономически държави. Именно тези компании най-ефективно прилагат на практика т.н. „повъзлова“ и „подетайлна“ специализация при международното разделение на труда. Следователно филиалите им в различните държави (т.е. и самите държави) се специализират в производството на отделни компоненти от крайния продукт. Цялостното ръководство и координация се извършва от централата на ТНК, там са съсредоточени и комуникационните възможности и управленски опит. Положителния ефект от присъствие на ТНК в дадена държава е свързан увеличаване на нейния БВП. Заплахата може да е следствие от едностранна специализация на България в дейности с по-малка добавена стойност, т.е. у нас да се развие т.н. индустриален тип производство. От една страна това води до по-малка печалба, по-нисък стандарт и окончателното ни причисляване към развиващите се държави (без да коментираме и други негативи като екология, образование и др.).

Основна тенденция в световната икономика днес е развитието на високотехнологичните отрасли. Освен наличието на много голям финансов ресурс, за развитие на високотехнологични отрасли има още една предпоставка – интелектуалният потенциал. Именно това е факторът определящ в най-голяма степен разликата между индустриалното и високотехнологичното производство. Ако обучението на подходящи кадри за първото не изисква много време и средства, то във втори случай положението е точно обратното, където значението на отделния специалист нараства значително. Именно тук трябва да се търси и втората заплаха за сигурността на България в глобалната епоха, още повече, че наличието на такива специалисти е сериозно конкурентно предимство за по-добър старт в борбата за привличане на външни инвестиции по отношение на производства с по-голяма добавена стойност. За съжаление, тъкмо тези хора търсят реализация извън България.

„Изтичането на мозъци“ е заплаха за националната сигурност и на двете споменати нива. На първото, то касае възможностите за възпроизводство на нацията, а на второто – нейният интелектуален потенциал. Ако се отчете и фактът, че държавата е инвестирала огромни средства за неговото развитие, се оказва, че ние сме субсидирали най-развитите държави в света, защото там българските специалисти търсят и намират реализация.

Работната сила или икономически активното население в България оредява бързо и това е тенденция с няколко годишен период, а и никой не знае докога ще продължи. НСИ оповести, че от март 2004г. тя е намаляла с 11 900 души. Причините – демографското застаряване и миграцията в чужбина. Между 700 000 и един милион души (няма точни оценки) трайно са напуснали България след 1989г. По данни на Центъра за изследване на населението към БАН 93% от младите искат да напуснат страната. Скоро в България няма да има кой да работи. НСИ отчита 2 838 400 заети за първото тримесечие на тази година. 2 306 975 е средният брой пенсионери по прогнози на НОИ за 2005г. до няколко години на всеки пенсионер ще се пада един работещ, а това ще доведе до катастрофални икономически и социални последици. Един ден и България ще трябва да внася работна сила. Колко бихме искали и колко бихме могли да приемем? Кои? Как ще ги приемем? По „британски“ модел – в отделни квартали или по „френски“ модел – чрез равномерно интегриране, което плавно превръща страната в многорасова и многоетническа (опит, а и провали в това отношение има и в бивша Югославия, в Македония, а и у нас с ромите). И докато в Западна Европа този проблем стои в по-мека степен, а и икономиките им са далеч по-цветущи, у нас това е почти бедствие. Постепенно започваме да се приближаваме до цитираните по-горе страни и съответно до нарастване на риска за националната сигурност (поне за тая която е формулирана в Концепцията за национална сигурност на Република България).

Всичко това са политически въпроси и за тях не е рано, а може би политиката вече закъснява?

Как да се преодолее това – чрез изграждане на действена стратегия за държавната политика в тази област, чрез определяне на няколко приоритетни сфери, които да бъдат осигурени финансово и законодателно.

Друга възможност е използването на географското положение на страната за превръщането ѝ в инфраструктурен, комуникационен и енергиен център на Балканите като по този начин увеличим заинтересоваността на възможно максимален брой държави да гарантират собствената ни сигурност.

Какви са рисковете за националната сигурност от рефлексивността на глобализма, при който хора и групи от всякакъв вид разглеждат земното кълбо като рамка за разполагане на своите убеждения.

От гледна точка на научния анализ може да се дефинират, разграничат и обединят два взаимно свързани обществени феномена – екстремизмът и тероризмът.

Първият феномен е ограничен в сферата на идеологическата концепция, а вторият, който му е производен, е в сферата на практическата реализация на тези идеи.

Съществува достатъчна фактология, позволяваща аргументирано да се разглежда екстремизма като сбор от идеи и възгледи, представляващи абсолютна непримиримост и отричане на всичко противоречащо или различаващо се. Като система от норми, правила и идеи, тотално противоречащи на осъзнатите и приети от човечеството ценности. Като съвкупност от продължени до абсурда идеи и възгледи от разпространените в обществото идеологии и религии, които независимо от общата фразеология не могат по никакъв начин да бъдат отъждествявани. Като своеобразна обществена патология, девиантна психологическа установка, анормална реакция, насочена против социалната практика и живота.

Имаме основание да разглеждаме понятието тероризъм като политически и криминално мотивирани практически действия на насилие, представляващи тотална война против мирни граждани, инфраструктурни и информационни обекти и срещу законните институции. Цел на тези действия е предизвикване на страх и обществен паралич за достигане на конкретни политически и други резултати. Това е пряк или косвен удар по институтите, осигуряващи защитата на жизнените интереси на гражданите, целостта на държавата, психиката на личността и масовото съзнание. Това е мотивирано насилие за оказване на натиск върху общественото мнение. По своята същност тероризмът представлява особен вид въоръжена борба и изисква адекватно на законите на въоръжената борба противодействие.

Това би създало възможност за политическо, икономическо, научно, правно и морално ограничаване на идеологическите корени на феномените, което би изглеждало като по-добре организирана световна превенция и провеждането на последователна, практически адекватна дейност от националната система за сигурност за нанасяне на прицелни удари по преките извършители на терористичните действия.

Такава диференциация би намалила възможността от спекулативни сътнасяния на международния екстремизъм и тероризма с идеологиите и религиите, от които терористите са взаимствали фразеологията.

По този начин използването на словосъчетания като „ляв“, „десен“, „ислямски“, „кюрдски“, „латиноамерикански“ и др. прилагателни в съчетанието с екстремизъм или тероризъм ще имат условно значение и няма да бъдат тъждествени с лявата и дясна алтернатива за човешко развитие, християнството, исляма, будизма, кюрдите, Латинска Америка и т.н.

В теоретичен план екстремизмът, разглеждан като идея, поведение и състояние, би могъл да бъде разграничен от други обществени феномени посредством съпоставянето му с тях. Логично е да се търси мястото му извън периметъра на различни радикални, но реализирани модели, както идеологични, така и религиозни.

Целесъобразно е да се прави разлика между крайни (в смисъл радикални и фундаменталистки) идеи и екстремизъм. Друг е въпросът, че крайният радикализъм и фундаментализъм са граничната територия, след която започват екстремизмът и тероризмът.

Съвременния конфликт между цивилизацията и тероризма е конфликт между демокрацията като идея и екстремизма като философия.

В чисто етичен план демокрацията се отъждествява със свободата на интелекта, икономическа справедливост, толерантност, порядъчност. Това е една безспорно позитивна, но абстрактна оценка в сферата на етическите възгледи и субективни мнения. Извън тези желани добродетели тя е теория и практика на система за упражняване на политическа власт. Гносеологическият корен на демокрацията като политическа система е тезата, че легитимността на всяка политическа власт произтича изцяло и единствено от съгласието на управляваните, т.е. от народа или народите.

В чисто етичен план екстремизмът може да се отъждествява с тотална зависимост в интелектуален, правен и икономически план, в драстично скъсване с такива категории като толерантност, порядъчност, добронамереност.

Извън етическите рамки екстремизмът е и теория за унищожаване на установените правила от действащата политическа система в негативна посока и с набор от средства, игнориращи човешкия живот и фундамента на съвременното разбиране за справедливост. Това е практика на отричане на основни човешки ценности. Това е стремеж за налагане на политически модел, подчинен на насилието, игнориране на осъзнатите норми, включени в съвременното понятие за гражданско общество.

Днес основното глобално усилие, а следователно и на национално ниво, трябва да се насочи към ограничаване на екстремизма и ако това стане, в много голяма степен ще бъде разрешен и проблемът с прякото действие – тероризмът.

Във философскокултурологичен и правен план легитимно средство за управление на конфликтите в наше време се явява премерено то насилие. Това в никакъв случай не трябва да се тълкува като апологетика на насилието. То е само израз на убеждението на основание на законите на съответсвието и достатъчността, да се дава решителен отпор на екстремизма и тероризма в обществото, в интерес на самото общество.

Обективният характер на глобализационния процес изправя България пред необходимостта да осъзнае положителните и отрицателните последствия от него в това число и върху националната си сигурност, за да може да предприеме своевременни действия за неутрализиране, доколкото е в състояние, негативните му ефекти. Въпреки, че страната ни не стартира в най-добрата позиция, една разумна бъдеща политика все още би могла да даде резултат. Необходимо е тя да се основава върху чсна визия за крайната цел, както и на необходимата решителност за постигането ѝ.

Литература:

1. Костадинова В., Българската сигурност и предизвикателствата на глобалната ера., сп. НИЕ, София, 2002.
2. Олброу М., Глобалната епоха, ОБСИДАН, София, 2001.
3. Albrow M., Max Weber‘s, Rationality and Modernity, Macmillan, London, 1990.
4. Dahrendorf, R., Can European Democracy Survive Globalization, National Interests, Fall 2001, Database: MasterFILE Premier.
5. Dirlik A., Formations of Globality and Radical Politics, Review of Education/Pedagogy/Cultural Studies, 1999.
6. Dicken P., Global Shift: the Internationalization of Economic Actiiti, Paul Chapman, London, 1993.
7. Hall S. and Jacques M., New Times: the Changing Face of Politics in the 1990s, Lawrence and Wishart, London 1989.
8. Jspers K., Vom Ziel und Ursprung der Geschihte, Fischer, Frankfurt/Main, 1955.
9. Toffler A., The Third Wave, Pan, London, 1982.

СИГУРНОСТ НА ОБЩЕСТВЕНАТА СИСТЕМА

Генчо Б. Сандев

В доклада се разглеждат основните елементи и характеристики на обществената система и се идентифицират основните неблагоприятни фактори, които могат да и въздействат.

На тази основа се формира системата за сигурност и се извършва типологизация на нейните дейности и функции.

SECURITY OF THE SOCIAL SYSTEM

Gencho B. Sandev

***Abstract:** The present paper considers the main elements and characteristics of the social system and identifies the main negative factors, which influence it.*

On this basis a system of security is formed and a typology of its activities and functions is elaborated.

***Key words:** social system; threats; activities; functions.*

1. Обществена система. Характеристики.

През последното десетилетие на XX век в България постепенно се формираха двата сектора, характерни за всяка демократична обществена система: **държавен и граждански сектор.**

За постигане на целите, в разработката са диференцирани тези сектори и се разглеждат параметрите на взаимодействие и реализиране на сигурност между следните обекти (субекти):

- Държавен сектор (изразен с термина "държава" – всички властови структури за управление на държавата със законови отговорности и за сигурността на страната).

- Граждански сектор ("гражданско общество").
- Гражданин (личност).

Тези компоненти функционират в определена среда включваща: територията, природата, ресурсите, различните обекти и инфраструктурата. През посочения период съществено се преобразува държавният сектор, който в миналото се занимаваше не само с производствения сектор на икономиката, но монополизираше и управлението на всички сфери на държавата. Сериозните изменения се характеризират с разделение на властите и идентификация на системата на държавните (бюджетните) и общинските структури.

Основните елементи на държавния сектор са:

А. Институции:

- На законодателната власт – народно събрание;
- На изпълнителната власт- държавен глава, правителство, министерства, органи на местната администрация;
- На съдебната власт- съдилища, прокуратура, следствени органи.

Б. Държавни организации

В. Държавни икономически субекти.

В теоретичните основи на съвременното държавно устройство идеята за разделението на властите се вплита в идеята за правовата държава, като по този начин те съвместно оформят контурите на модерната държава.

Концепцията за правова държава е дееспособна, ако са реализирани практически следните основни принципи:

- **Наличие на основни права и свободи.** Целта на правовата държава е обезпечаването на "щастлив живот" за всички нейни граждани. Тя трябва последователно да реализира своето главно предназначение- да осигурява на всеки гражданин възможности за личен просперитет. Това означава реалното съществуване на основни права и свободи, осигуряващи всякакви действия, които не ограничават свободата на другите индивиди и не противоречат на обществени интереси от по висок ранг. При тази система правата на гражданите са първични и всяко едно действие при тяхната реализация не се нуждае от каквато и да е допълнителна правна обосновка, докато функциите на държавата са вторични и производни, поради което се нуждаят от специална законова санкция, обусловена от обществения интерес. Затова, в юридическата практика спрямо гражданите, се прилага принципът “всичко, което не е забранено, е разрешено”, а спрямо държавните институции обратният – “всичко, което изрично не е разрешено, е забранено”.

- **Принцип на относителността,** т.е. “относителност” на възможностите за ограничаване на определени права и свободи дори и при необходимост, налагана от съществени обществени интереси. Ако в името на важни обществени интереси се изисква или е оправдано ограничаването на определени индивидуални или колективни права, този принцип задължава то да става при известни и обществено приемливи критерии за оценка на ситуацията, при която това се налага. Първичността на свободата на индивидите предполага, че при всички случаи подобно ограничаване ще бъде минимално. Държавните действия в тази насока са допустими единствено при наличието на три предпоставки: целесъобразност, с оглед реализацията на значим обществен интерес; допустимост от гледна точка на гражданина; приемливо съотношение между целта, която трябва да се постигне, и използваните средства за това.
- **Равенство пред закона и защита на доверието.** Принципът за равенство пред закона като че ли се разбира от само себе си, но на практика се допускат много нарушения, предизвикани не толкова от произволното прилагане на закона, колкото от несъзнателното пренасяне понякога на социалното неравенство в сферата на правораздаването. “Защитата на доверието”, от своя страна, е общ правов принцип и представлява допълнително ограничение на степените на свобода на държавата в полза на индивидите. Според него, ако потребностите на обществото все пак изискват действия, засягащи интересите на гражданите, те имат право да получат под определена форма *компенсация* или възмездяване на щетите от това.
- **Независимост на съдиите и законност на съда.** Фундаментална предпоставка за нормално функциониране на съдебната система в правовата държава е *независимостта* на съдиите и съдилищата. Тя се разпростира както върху сферата на дейност на съдиите, така и върху тяхната личност. Нито от страна на съдебната система, нито от страна на държавната власт, нито от страна на отделни личности или групи може да има вмешателство при приемането на конкретно съдебно решение. Всяко съдебно решение подлежи на преразглеждане (касация) само пред висшестоящата или специална съдебна инстанция и то по определен от закона ред. В същото време съдебният състав не носи отговорност пред никаква инстанция, освен пред закона, дори и тогава, когато взето от него решение бъде отменено.

В страната се сформира и се развива независим, недържавен сегмент на обществената система, наречен “гражданско общество”. Гражданското общество е мрежа от неправителствени организации и институции, което без да пречи на държавата да бъде гарант на сигурност и арбитър на общите интереси, я възпрепятства да упражнява тотално господство. Гражданското общество е един **етичен идеал за социален ред,** който дори и да не преодолява, поне хармонизира сблъсъка между индивидуалния интерес и общественото благо. То е **пространството,** в което конкретната личност, отделния индивид, подвластен на желанията и физическите си нужди, се стреми да постигне своите “себични” цели, (т.е. **лично** пространство), но също така и **обществено пространство,** където индивидите живеят заедно, обединени от общи цели и морал. Налице са диалектика и напрежение между обществено и лично като съставки на гражданското общество, или с други думи, за неговото съществуване са нужни две фундаментални ценности- автономност (на индивидите) и солидарност (между тях).

Мисията на гражданското общество е запълване на вакуума между държавната организация и хората, чрез структури, които придават смисъл на съвместния живот на същите, следователно гражданското общество не е просто общество от индивиди, а от граждани. Затова то е резултат не от природата, а от цивилизацията. Предназначението му е да предостави форми на асоциация- национални, регионални, локални, професионални, които да са доброволни, автентични, демократични и да не се контролират или манипулират от държавата. Хората като граждани трябва да са учтиви, толерантни и преди всичко да не прилагат насилие (в защита на своите групови интереси), т.е. тяхното поведение да е гражданско, в смисъл цивилно (цивилизовано, а не насилствено).

Гражданското общество притежава специфични белези, основните от които са следните:

Първият белег е свързан с многообразието на неговите елементи. Съществува изобилие от организации и институции, в които хората могат да реализират някакъв обем от своите жизнени интереси. Заради един конкретен проблем с цел неговото разрешаване могат да възникнат множество организации – всяка от съответни шансове за реализация на определени групови интереси. Тези организации нямат пряко конкурираци се цели – за всички има място в гражданското общество. Например, ако има екологичен проблем, могат да възникнат множество екологични организации. Ако съществува само една екологична организация, то тя няма нищо общо с гражданското общество. Същото се отнася и за младежки, женски, пенсионерски и прочие организации.

Вторият белег е автономията на множеството организации и институции от държавата. Автономия означава независимост от някакъв център на властта. Там, където автономията на общината се приема сериозно, местното самоуправление може да стане част от гражданското общество. И държавно финансираните институции (например университетите) могат да бъдат автономни. Автономията обаче е по-солидарна, когато почива на личната инициатива на членовете и най-вече на частната собственост. Има, разбира се, различни източници и форми на автономия.

Третият важен белег на гражданското общество е гражданският статус. Той включва правата и задълженията, които се получават от членството на индивида в социалната общност, наречена нация. Гражданският статус се състои от граждански, политически и социални права и задължения, отразени в Конституцията на конкретната национална държава. **Основните граждански права** изразяват най-общо: свободата на личността, на мисълта, на вярата, правото да се притежава собственост, да се сключват договори, правото на справедливост – да се защитават и утвърждават всички човешки права според равенството с другите и по необходимия правен ред. **Политическите права** са необходимо допълнение към основните граждански права. Тук спадат: избирателното право, свободата на сдружаването, свободата на словото и др. Днес основните граждански права (в т.ч. политическите) не са достатъчни. В Европа, за разлика от САЩ, през 20 век се е наложило схващането, че членовете на обществото се нуждаят не само от граждански и политически права, а и от нещо повече. Към гражданския статус са били прибавени и **социалните права** – правото на определен минимум икономическо благополучие и сигурност, правото на възползване от социални фондове и цивилизовано съществуване. Съвременната социална държава е държава на равенството – равенството на шансовете за себереализация, гарантиран достъп до модерното образование, равенството в човешките права.

Въпросът за **реализацията на правата** е много важен, тъй като се оказва, че не е достатъчно те да бъдат конституционно закрепени. Има значение дали човек може да си позволи (финансово) да защитава пред съда собствените си интереси или честта си. Политическите права не означават много, ако на хората им липсва образование, за да ги използват ефективно. Докато всеки човек не заживее живота си, освободен от елементарни нужди и страх, конституционните права остават правно обещание. Гражданските (в т.ч. политическите) права могат да бъдат сравнително лесно установени и гарантирани чрез закони, но осигуряването на социални права е много трудна работа – особено правото на минимален доход и правото на труд.

Гражданските права образуват сърцевината на гражданския статус, но той е непълен без **задълженията на гражданина** (задължението за подчинение на закона, за плащането на данъци, за задължителната военна служба и др.) Гражданският статус има и своя личностна страна- т.е. гражданското съзнание. Гражданинът в този смисъл не пита какво могат да направят за него другите и особено държавата, а сам прави нещо. Добродетелите на членовете на гражданското общество са т.нар. граждански добродетели, които се описват с думи като: гражданска гордост, гражданска отговорност, граждански кураж, гражданска доблест, смелост и др.

Четвъртият специфичен белег на гражданското общество е неговия публичен характер. Гражданското общество е такъв тип публична сфера, в която функционира общественото мнение, а то може да се противопостави и да контролира както държавата, така и пазара. Гражданското общество е публична сфера на социално взаимодействие, сфера на публична дейност, независима от държавата, предприемана от индивидуални субекти, между които се създават нови отношения и споразумения, нови форми на публичен живот.

Едно обособено от държавата и добре функциониращо гражданско общество има следните елементи:

- **Неправителствени организации.** В Република България тяхната регистрация и дейност се регламентират от влезлия в сила Закон за юридическите лица с нестопанска цел.
- **Независими институции,** които се самоуправляват, дори ако издръжката им зависи частично от правителството (църква, университети, академии и др.).
- **Автономни производители и контролиращи собствеността си стопански предприятия (фирми).** Малките стопански предприятия се нуждаят от юридическата и финансовата помощ на държавата.
- **Свободни и плуралистични медии.**
- **Групи за натиск.** Това са такива граждански сдружения, чиято цел е пряко или косвено въздействие върху институциите на

публичната власт за решаване на конкретен политически проблем.

- **Благотворителни институции и фондации.** Държавата чрез своите закони най-вече чрез размера и начина на данъчно облагане, трябва да поощрява създаването им.
- **Местната автономия (местно самоуправление).** Това е задължителен елемент на едно работещо гражданско общество.
- **Независими от държавата политически партии,** финансирани по подходящ начин, който да осигурява тяхната независимост.
- **Независими интелектуалци**. Независимите от властта и партиите интелектуалци са интелектуален коректив на всяка власт, моралната съвест на нацията в критични моменти.
- **Активни и отговорни граждани,** способни да защитят своите основни интереси и ценности.

Основната роля на гражданското общество може да бъде очертана само чрез неговите взаимоотношения с държавата. Тази роля е двустранна. Гражданското общество може да бъде както коректив (опозиция), така и съюзник на държавата при удовлетворяване на определени групови интереси. Припомням, че държавата се грижи за защита на всеобщия интерес.

Гражданското общество се проявява като коректив на държавата, когато в нея се зародят авторитарните тенденции. Опозицията държава – гражданско общество може да изразим чрез следните двойки понятия, присъщи на държавните институции и респективно на гражданските организации, което нагледно е представено в следната таблица:

Държавни институции	**Граждански организации**
Официално мислене	Независимо мислене
Дисциплина	Съвест
Страх	Гражданска смелост
Принуда	Доброволно сътрудничество
Йерархична зависимост	Солидарност между равноправни
Наложена отгоре организация	Саморегулация
Сляпо послушание	Съзнателна дисциплина

Независимо от посочените различия, държавата (демократичната държава) и гражданското общество може и трябва да се разглеждат като **съюзници**, тъй като става дума за две различни, но допълващи се измерения на колективния живот на хората. Идеалният случай е когато държавата не налага (със сила) организация на обществото, а разчита на обществената самоорганизация.

Не бива радикално да се противопоставя гражданското общество на държавата, защото създаването и развитието му са невъзможни без държавната власт. Гражданското общество не може да е напълно самостоятелно и самодостатъчно. Независимостта му от държавата не се изразява в това, че то съществува без нея, а по-скоро в това, че изпълнява различни от нейните функции в живота на общността и действа на друг принцип. Активното участие на държавата в неговото формиране не може да се изключва. Организациите и институциите на гражданското общество не могат да се създават без участието на държавата и нейната съдебна система, гарантираща върховенството на закона и гражданските права и свободи (в т.ч. конституционното право на гражданите да се сдружават помежду си). Едно демократично и просперираща общество е продукт на реформаторските усилия “отгоре” и “отдолу” – от страна на държавната власт и от страна на гражданското общество. В този смисъл държавната власт не е само легална (законна), но и легитимна (морално оправдана и справедлива в съзнанието на гражданите). Държавната власт е необходима, но тя трябва да бъде контролирана, постоянно да се намира под различни форми на граждански контрол, защото само разделението на властите не е достатъчно, за да се избегне злоупотребата с власт.

2. Сигурност на обществената система

2.1. Основни постановки

Сигурността е базова категория в международния и във вътрешнополитическия живот. Понятието “сигурност” означава липса на тревожност, безопасност и защитеност. С него може да се описва състоянието на субект (обект), който контролира факторите на собственото си присъствие и функциониране. Следователно представата за сигурност може да се приложи като инструмент за описание на който и да е субект и обект. Изводът от това разбиране на сигурността е, че тя е реалистична категория, т.е. има смисъл само ако се отнесе към конкретен субект (обект). Казано с други думи, сигурност въобще не съществува, защото тя винаги е нечия сигурност. Следващата особеност на употребата на термина “сигурност” е, че не съществува абсолютно сигурно присъствие и функциониране, т.е. не е възможна абсолютна и непрекъсната сигурност. Тъй като всяко присъствие е зависимо в някаква степен от средата и от вътрешната си динамика, то и сигурността му зависи от тези фактори.

Динамичният характер на всяко присъствие и функциониране определя необходимостта, грижата за сигурността или реализирането на сигурност да бъде осъществявано от динамична система, създадена и поддържана с тази цел.

Основополагащи при разглеждане на необходимостта от обезпечаване на сигурност на обществената система се явяват понятията “обект” и “субект на сигурността”.

Към *обекта на сигурността* се отнасят: личността – нейните права и свободи; обществото – неговите материални и духовни ценности; държавата -нейният конституционен строй, суверенитет и териториална цялост. Към *основните субекти, осигуряващи сигурността*, се отнасят държавата, осъществяваща своите функции в тази област чрез органите на законодателната, изпълнителната и съдебната власт. Към числото на другите субекти на обезпечаване на сигурността се отнасят гражданите, обществени и други организации и обединения.

По този начин *обществото, държавата и личността* се явяват както *обекти*, така и *субекти на сигурността.*

Съдържанието на обезпечаването на сигурността е съвкупността от условия и фактори, гарантиращи нормалното функциониране и развитие на личността, обществото, държавата.

При определяне на целите за постигане на сигурността е необходимо да не се забравя за множеството нейни варианти във връзка с безкрайното множество на опасностите и – да се виждат главните опасности в дадения момент и в дадената конкретна ситуация.

Определен компонент на обществената система може да чувства своята сигурност, но това означава единствено, че тъй просто съзнателно и несъзнателно установява за себе си определена мяра на приемливата си сигурност или заплаха.

Определянето на мярата на тази приемлива заплаха е много сложна и отговорна задача. Тя се решава от структурите на управление на обществото, преди всичко с отчитане на натрупан предшестващ опит, резултатите от прогнозирането на развитието на една или друга заплаха, наличието на разполагаемите сили и средства за борба с тази заплаха, наличието или липсата на една или друга помощ от външната среда и т.н.

Грешките в оценката на противоречията и опасностите (тяхното подценяване) често се явяват непосредствена предпоставка за катастрофални последствия за обществената система.

Обезпечаването на сигурност може да се осъществи по *три основни начина* – обществените структури могат да парират възникващите неблагоприятни условия и заплахи; да ги избегнат;да сметнат, че за тях няма опасност.

Всички начини на обезпечаване на сигурност се явяват външно проявление на разрешаването на едно или друго противоречие, чието развитие застрашава дадената система от унищожаване. По принцип това противоречие в своето развитие минава три етапа: нарастване на противоречието; разрешаване на противоречието; отслабване или отстраняване на противоречието.

В първия етап натискът на заплаха върху обществената система доминира над степента на развитието на защитата. Постепенно, с повишаване нивото на защитата, степента на опасност отслабва. При благоприятно стечение на обстоятелствата изменението на съотношението на степента на опасност и заплаха и на защита започва да преобладава над нивото на заплахата. По-нататък с повишаване нивото на защитата нейното преобладаване става все по-значително, а степента на заплахата постоянно отслабва – в крайна сметка степента от дадена конкретна заплаха може да бъде сведена близо до нулата.

Направеният анализ показва необходимостта от определяне на съдържанието и спецификата на развитие на неблагоприятните фактори и условия, които могат да въздействат върху обществената система. Те могат да се обособят по следния начин:

- *Предизвикателство* – съвкупност от обстоятелства, които конкретно не са непременно със заплашващ характер, но безусловно изискват да им се реагира;
- *Риск* – възможност за възникване на неблагоприятни и нежелателни последствия от дейността на самия субект;
- *Опасност* -напълно чувстваща се възможност за нанасяне вреда на някого с нещо, определяна с наличието на обективни и субективни фактори, имащи поразяващи въздействия;
- *Заплаха* – най-конкретната и непосредствена форма на опасност, която се създава от целенасочената дейност на очевидно враждебни сили;
- *Криза*

В съзнателен план термина “*опасност*” е съвкупност от условия и фактори можещи да предизвикат нарушаване на нормалното функциониране и развитие на определена система (личността, обществото, държавата). За да се разкрие съдържанието на определена опасност е необходимо да се знае конкретната съвкупност от условия и фактори.

По степента на вероятност за възникването се различават *реална* и *потенциална опасност. По размаха и мащабите на възможните пос-*

ледствия опасностите могат да бъдат *глобални, регионални, национални, локални и частни.* Освен това опасностите могат да се класифицират и по сферите на обществения живот и видовете човешка дейност.

Анализът на опасностите предполага определяне и откриване на източника на опасността, заплахата от опасността, тяхното прогнозиране, идентифициране, определяне степента на опасностите и т.н.

В понятието "заплаха" обикновено влиза съвкупността от фактори и въздействия, представляващи непосредствена опасност за жизненоважните интереси на личността, обществото и държавата.

Заплахата за обществената система могат да се структурират по следния начин:

- Външни (определени от военни; терористични; етнорелигиозни екологични и др. фактори и въздействия);
- Вътрешни (породени от грешки в целеполагането в системата и функционирането на компонентите и; нарушен баланс на интереси и противоречия имащи политически, социални, икономически или друг характер);
- Технологични (породени от инциденти в резултат на човешката дейност);
- Природни (породени от земетресения, пожари, бури, продължителна суша, епидемии и др.).

Кризата е промяна на международната или вътрешнодържавната среда и обстановка в резултат на заплахи или инциденти, характеризираща се с увеличена интензивност на разрушителните процеси застрашаващи хората, обществото и държавата.

На базата на предизвикващите ги заплахи кризите могат да се диференцират на следните видове:

- *военнополитическа криза* – промяна на международните отношения на страните, при която възниква непосредствена заплаха от употреба на военна сила срещу суверенитета, независимостта и териториалната цялост на държавата. Кризата включва процесите, които произтичат между мира и военните конфликти с различна интензивност. Тя се провокира изключително от военни фактори;
- *вътрешнополитическа криза* – промяна на обстановката в страната, заплашваща жизненоважните интереси на личността и обществото, както и сигурността на държавата. Провокира се от външни и вътрешни фактори;
- *криза, предизвикана от природни бедствия*;

- *криза, предизвикана от промишлени аварии и катастрофи.*

Обикновено кризата преминава през следните фази:

Първата фаза – на скритото задържане на кризата, се характеризира с поведение, съответстващо на международното право и взаимоотношения без да се нарушава балансът на интересите. Трудно се откриват признаци на кризата.

Втората фаза включва изостряне на напрежение и се характеризира с поведение на враждебност, в резултат на което се поражда спор. Няма пряка заплаха за ценности от висок заряд, но е възможно слабо изразено насилие.

Третата фаза се характеризира с настъпване на противопоставяне, водещо до конфронтация, което означава, че има ценности от по-висок разряд. Страните проявяват подозрителност, съществуват и неясноти, които предизвикват повишено внимание, заемане на позиция за сплашване и спиране на опонента. Взаимоотношенията се усложняват.

В четвъртата фаза се наблюдават действия, водещи до повишаване на насилието, които могат да доведат до конфликт.

Съществуват няколко подхода за класификация на видовете сигурност. В частност класификацията може да се осъществи по няколко признака: заплахите; размаха; съдържанието; субекта и обекта на сигурността; целите за обезпечаване на сигурността; резултата от реализиране на сигурността и др.

- **Изхождайки от въздействието на природни, технически и обществени деструктивни сили, могат да се обособят:** геобиологическа сигурност, която трябва да осигури защитимост, както за човешкото общество, така и за производството и техниката от вредното въздействие на природни фактори; *техническа* или *технологична* сигурност – трябва да осигури защитимост на хората и природата от опасности, идващи от съвременни технически системи (атомни електростанции, химически производства, опасни технологии и др.); *обществена* (социална) сигурност – осигурява защита от опасности и заплахи, възникващи в самото общество и породени от присъщите му социални и икономически противоречия;
- **По размах (териториален мащаб) на възможните негативни последствия се обособяват:** *международна* сигурност, която обхваща целия свят и отделни негови региони; *национална* сигурност, ограничаваща се в мащабите на страната, нейните райони или териториални образувания; *частна* сигурност, обхваща от-

делни производствени и други структури (фирми, учреждения), а така също и физически лица и домашно стопанство;

- **По съдържание,** т.е. в зависимост от сферите на обществения живот и направления на човешката дейност, сигурността се разглежда като: политическа, икономическа, военна, екологична, информационна, културна, научно-технологична, социална, демографска, етническа, енергийна и др.

Характеризирането на интересите на личността, гражданското общество и държавата създават благоприятни условия за национална сигурност

По своята насоченост интересите са ориентирани към обезпечаване на оцеляване, прогресивно развитие и в една или друга степен лидерство на личността, обществото, държавата. Особено значение имат жизненоважните интереси като съвкупност от потребности, удовлетворяването на които осигурява самото съществуване и възможност за развитие на личността, обществото и държавата.

Интересите на обектите на сигурността могат да се определят по следния начин:

- *Интересите на личността* се състоят в реализирането на конституционните права и свободи, обезпечаването на личната сигурност, повишаване качеството и нивото на живот, физическото, духовното и интелектуалното развитие на човека и гражданина;
- *Интересите на обществото* се състоят в укрепването на демокрацията, създаването на правова социална държава, в достигането и поддържането на обществено съгласие и духовното обновяване на страната;
- *Интересите на държавата* се състоят в строгото спазване на конституционния строй, суверенитета и териториалната цялост на страната, политическата, икономическата и социалната стабилност, безусловното спазване на законността и поддържането на правовия ред, развитието на равноправното и взаимноизгодното международно сътрудничество.

Тези положения се считат за общоприети и официално утвърдени. Важното е, че в условията на демократизация на всички страни на обществения живот и в прехода към гражданско общество същността на сигурността става защита не само и не единствено на държавата и нейните политически институции, но и във все по-голяма степен на човека и обществото. На преден план излизат проблемите на социалната сигурност в широкия смисъл на тази дума – сигурността на социума, т.е. на личността, на обществото като цяло, на отделните групи в него. Може да се каже, че понятието "национална сигурност" става в голяма степен еквивалентно на сигурността на социума. Властовите структури при това се разглеждат като инструмент, предназначен за обезпечаване на най-добри условия за развитие на личността, обществото и самата държава, в рамките на целия спектър от възможности.

Това означава, че първооснована на сигурността на държавата трябва да бъдат основните интереси на отделните индивиди, от които произтичат интересите на обществото и държавата. Именно от човека в решаваща степен зависи обезпечаването на сигурността на обществото и държавата. Особено важно е утвърждаването на човешкото измерение във връзка с това, че в съвременните условия стабилността на обстановката на страната все повече се определя не само от външните фактори, но и от вътрешните.

За реализацията на тези интереси трябва да се създадат в обществената система такива условия, които биха способствали за:

- Мобилизация на интелектуалните, материалните, структурните и други възможности за преустройството на страната;
- Оптималното използване на тези възможности за интересите и целите на социално-икономическото, културното и друго развитие на обществото, повишаване на конкурентноспособността на страната в света;
- Сближаване на интересите на населяващите страната етноси, установяване на всестранно сътрудничество, противодействие на икономически и културно-религиозните експанзии от страна на други държави;
- Рационалното използване на природните ресурси, възпитаване на екологичната култура на населението;
- Повишаване възможностите на обществото да гарантира високо ниво на дейност на нацията и нейните конкурентни възможности във взаимодействието и с външния свят с цел надеждно съществуване и устойчиво развитие.

2.2 Система за сигурност

За система се говори, когато включените в нея елементи се намират в органична, динамична връзка по такъв начин, че благодарение на това притежават системно качество, което изведено от системата – губят. Системите се създават и съществуват заради тяхното системно качество.

Всички действия, насочени към обезпечаване на националната сигурност са свързани с обезпечаване на стабилността на обществото като система. *Стабилността е свойство на системата, позволяващо и да съхрани своите базови, качествени характеристики, основен фактор за устойчиво и безопасно развитие.* С други думи, това е състояние на системата, при което в съвкупност, а не поотделно съществуват:

- Точно структуриране, взаимодействие между компонентите на системата и информационно осигуряване;
- Функциониране, недеформирано от сложните външни или вътрешни условия на живот, и особено екстремално, което е създадено или предизвикано изкуствено;
- Предсказуемост на най-съществените принципни параметри и състояния на системата, насоки и тенденции на нейната еволюция и развитие за постигане на целите;
- Възможност рационално, практически ефективно да реагира на промените, особено на потенциално най-застрашаващите и нежелателните;

При това най-важно е последното: заплахите съществено губят от способностите си за въздействие, ако дадената структура по принцип знае заплахата и я очаква, знае как да я парира, има възможност за това (даже относителна) и запас от време. Тоест категорията “стабилност” е в непосредствена корелация с понятието “сигурност” като обективно състояние и субективно възприемане на определена даденост.

А) Елементи на системата за сигурност

Системата за сигурност, на обществото може да се сведе до *органичното взаимодействие на четири основни елемента.*Четирите основни елемента на системата за сигурност като работеща система са нейният възможен минимум от елементи.

Тези елементи са логически конструкции, чрез които се описват условията за възможност на производство на сигурност.

Първоначално условие за създаване на система за сигурност е да има цел, замисъл и да има дейност по организиране и използване на системата. Поради това първият елемент е *динамичният.*

На следващо място са ресурсите, макар и пасивна част от системата за сигурност и условие, без което тя би била невъзможна. Те са обединени във втория елемент – *ресурсния.*

Другото изискване за система за сигурност е тя да включва необходимите средства за създаването на сигурността. Всички те са обединени в третия елемент – *инструменталния.*

Последния елемент позволява гъвкавост и адекватност на системата и обхваща всички състояния на погледа към конкурентната среда, към

собственото присъствие и към резултатите от реализирането на сигурност. Всички тези компоненти са обединени в *индикативния* елемент.

Тъй като това са логически конструкции, валидни за всяка система за сигурност, в своята конкретика те са многовариантни. Разнообразието зависи от това за чия сигурност се отнася- дали за национална сигурност, дали за фирмена сигурност на дадено юридическо лице, дали за сигурността на нелегална, престъпна структура или дори за сигурността на физическо лице.

В зависимост от конкретния субект на сигурността всеки от посочените четири елемента може да варира във физическия свят от функция до отделна инфраструктура или дори до подсистема от инфраструктурни образувания.

Ако се направи илюстрация със сигурността на обществената система, то тогава най-общо основните четири елемента на системата за сигурност биха изглеждали по следния начин:

Динамичният елемент ще обединява ръководството на държавата с отношенията на властите помежду им, управлението на армията, на МВР, на кризисния мениджмънт, както и цялостния синхрон между тях.

Ресурсният елемент ще обхваща географското разположение и възможностите на страната, икономическото състояние, духовния потенциал, социалното статукво, човешкия ресурс и др.

Инструменталният елемент ще обхваща дипломацията, структурите за разузнаване и контраразузнаване, въоръжените сили, МВР, компонентите за ликвидиране на последствията от различни кризи и др.

Индикативния елемент ще включва съвкупността от нормативни актове, уреждащи реализирането на сигурност, следенето на статуса в международните отношения, състоянието на националните интереси, развитието или напрежението в отношенията, ефективността на действията при кризи.

По подобен начин би могло да се опише състоянието на четирите основни елемента на системата за сигурност при всеки конкретен сегмент на обществената система.

Б) Типологизация на дейностите в системата за сигурност

Всички дейности, обхванати от системата за сигурност, могат да бъдат описвани по различен начин, според възприеманите критерии за представянето им. Описанието им е важен момент в осмислянето на системата и по-късно за нейното изграждане и функциониране.

Като илюстрация ще бъдат приведени *четири критерия и разпределянето на дейностите в системата за сигурност* според всеки от тези критерии. Те са приемливи, стига да засягат съществени признаци на дейностите в системата за сигурност.

Тук предпочитани са следните четири критерия: според пространството на суверенитета, според видимостта на действията, според употребата на сила и според характера на връзката на действията със сигурността.

Според пространството на суверенитета действията, пораждащи сигурността, могат да бъдат вътрешни и външни.

Според наблюдаемостта на действията в сферата на сигурността те биват открити, явни или скрити, неявни, конспиративни.

Според начина, по който употребяват силата, действията в системата за сигурност са насилствени или ненасилствени.

Според връзката им със сигурността те могат да бъдат пряко свързани с нея или косвено влияещи.

Разбира се, тези описания на дейностите в системата на сигурността се прилагат комбинирано при представянето на дадено конкретно действие или състояние на системата. Така става възможно тя да се обхваща по-пълно и да се управлява ефективно.

В) Функции на системата за сигурност

Всяка система за сигурност има *четири основни функции*, които изразяват логически нейното предназначение.Тези функции са динамичният аспект на системата в рамките на суверенитета.

От такава гледна точка системата за сигурност е призвана да осъществява *защитна, разкриваща, въздействаща* и *превантивна* функция.

Защитната функция в системата за сигурност намира израз в действията по съхраняване на статуквото на субекта и обекта на сигурността в променящите се външни и вътрешни условия. Това статукво се съхранява във вид на запазване на контрола върху факторите, действащи по посока на нарушаване на баланса на присъствието.

Защитната функция може да се представи като реакция, като отговор на активно въздействие на неблагоприятни фактори върху субекта на сигурността, но може и да се осъществява и като изпреварващо въздействие върху тези фактори. От тази позиция се разграничават два типа дейности по *реализиране на защитната функция* – пасивни и активни. Най-често тези два типа се комбинират според конкретните обстоятелства.

Разкриваща функция на системата за сигурност се реализира в доставяне на нужната информация в ръководството на системата и чрез него в ръководството на обекта на сигурността, която да му позволява да планира и да ръководи производството на сигурност и оттам да се постигне устойчиво присъствие и функциониране.

Въздействаща функция на системата за сигурност включва всички онези действия, които са предназначени да променят по един или друг начин вътрешната и външната среда на субекта (обекта) на сигурността в негов интерес.

Превантивната функция на системата за сигурност обединява в себе си всички дейности, обърнати с лице към предстоящи възможни или очаквани промени в пространството на системата – вътрешни и външни – с цел да се постигне максимален контрол от страна на субекта в момента на тяхното настъпване.

Г) Изграждане на системата за сигурност

Няма официално приет стандарт за изграждане на системата за сигурност дори когато етапа дума за еднотипни организации, като например държави, фирми или отделни обекти.

Възможно е обаче изваждането на възприети принципи при изграждането на системата за сигурност, които имат повече или по-малко валидност в много от случаите.

На тяхната основа могат да се очертаят различни модели за изграждане и функциониране на фундаменталните системи.

От изложеното дотук могат да се очертаят *три подхода за създаването на система за сигурност.* Единият е, като се следва *логиката на основните елементи на сигурността.* Тогава всеки от елементите ще бъде организиран така, че да бъде управляван сам по себе си и благодарение на това да бъде съчетаван с останалите при изпълнението на отделните задачи в сферата на сигурността.

Другият път е да се следва *логиката на основните функции на системата за сигурност.* В този случай ще бъдат групирани структури и дейности, които в съвкупността си да осигуряват поотделно всяка от функциите на системата за сигурност по такъв начин, че на определено стратегическо равнище тези отделни структури да могат да се съвместяват ефективно.

Третият път върви по *логиката на типовите дейности. Съобразно тази логика се изграждат структури* за вътрешни или външни, за явни или скрити, за насилствени или ненасилствени, за преки или косвени действия по отношение на сигурността.

Практиката показва, че често в създаваните системи за сигурност се съчетават елементи от различни логически пътища. Добре е обаче това съчетание също да има логическа обоснованост. Защото когато се прави без разбирането му, то не се стига до изграждане на система с ефективно действие, а до нейно подобие, което е сбор от конкуриращи се помежду си структури и специализирани елити.

Направеното описание има значението на алгоритъм с максимално широко приложно поле. Това позволява и осигурява приложимостта му във всеки отделен случай независимо от неговата конкретика.

В този си вид той описва универсалния логически модел на системата за сигурност.

Когато изграждането и използването на системата за сигурност на конкретната организация е следвало логически път, го притежава нужната за всяка система вътрешна непротиворечивост и хармоничност. Само в този случай могат да се очакват благоприятни резултати от използването на тази система.

Предложеният модел има и друга функция. Той е логически критерий за оценка на съществуващи системи за сигурност или на проекти за подобни системи. Съотнасянето му с реално действащи системи или с проекти може да покаже къде са причините: липса на балансираност между елементите, недостатъчно застъпване на основните функции, пренебрегване на важни принципи за изграждане и функциониране на системата за сигурност и други.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ХРИСТИЯНСКАТА ЕТИКА НЕЙНОТО МЯСТОТО БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ

Галя В. Йорданова

Докладът разглежда въпроса за ролята и мястото на християнската етика в българската армия. Християнството и православната църква винаги са имали положителна роля в обществено-политическия живот на страната. Съвременната действителност поставя остро въпросите за духовните ценности и християнската етика в армията, които трябва да бъдат широко дискутирани.

CHRISTIAN ETHICS AND ITS PLACE IN THE BULGARIAN ARMY

Galya V. Yordanova

Abstract: *The paper treats the subject of the role and place of Christian ethics in the Bulgarian Army. Christianity and Orthodox Church have always had a positive role in the socio- political life in Bulgaria. Today the problems of the role of moral values and Christian ethics in the Bulgarian Army are very acute and should be broadly discussed.*

Key words: *Christian ethics, Bulgarian Army, Orthodox Church.*

Въпросът за ролята и мястото на християнската етика във въоръжените сили на Р. България все още не е достатъчно проучен. За неговото правилно изследване е наложително е да се обясни духовното значение на войната и военните действия, да се защити правото на военна повинност, както и правото на алтернативна военна служба. Необходимо е ново осмисляне на военните задължения в светлината на изконните християнски ценности и норми, отнасящи се до живота и смъртта. Предвид динамиката на съвременния свят е необходимо да се замислим върху това как следва да се проявява днес християнската социална етика в редиците на българската армия.

Съвременната действителност поставя остро, както никога досега през цялата история на човечеството, въпроса за войната и мира. В светлината на Божието Слово никога и напълно няма да престанат войните и военните действия – “Ще чувате боеве и вести за войни. Внимавайте, не се смущавайте, понеже всичко това трябва да стане; ала туй не е още краят.” (Мат. 24:6). Затова днес звучат разбираемо думите на ап. Павел да не унизяваме достойнството си, да не продаваме свободата си (IКор. 7:22-23). Макар да допускат неизбежността на войната, християните никога не могат да се примирят с нея. Дори когато пламъците на военните действия отнемат човешки живот, унищожават културното наследство на хората и причиняват неизброими страдания на невинни, над всичко стои Божията любов и справедливост.

Трудно, даже невъзможно е проблем като този пълно и в дълбочина да бъде разгледан и разрешен в рамките на този доклад. Целта на моето иследване всъщност е съзвучна с предизвикателствата, които XXI век ни поставя в областта на християнската нравственост. В съвременните условия, когато войната е все още реалност, въпросите за духовните ценности и християнската етика в армията е необходимо да бъдат поставени на обществена дискусия. Разглеждайки проблема за мястото на християнската етика във въоръжените сили на преден план излизат въпросите за християнското оправдание на употребата на сила и справедливостта. Недоразуменията и конфликтите – от частните и незначителните до обществените и международните – възникват поради липсата или недостиг на справедливост. Въпросът за степента на вина в даден конфликт се усложнява също така и от отсъствието на точна представа за онова, което се разбира под справедливост. Няма строго еднозначно определение или формален критерий за справедливост, с чиято помощ би могло да се преценят различните конфликтни положения в човешкото общество. Въпросът за справедливостта особено много се усложнява от това, че тя в своето външно изразяване е двустранна. Справедливостта изисква милосърдие за едната страна и в същото време съответно възмездие за другата страна, което е свързано с употребата на сила[1]. Но допустимо ли е да се употребява сила от християнско гледище?

---

[1] Осипов, А. И. Употреба на сила и справедливост. // Духовна култура, кн. 5, 1974, с. 22.

Има секти например като Свидетели на Йехова, които защитават мнението, че вярващите хора не трябва да носят оръжие. Според тях Божията заповед “Не убивай!” се отнася и за случаите, когато се налага човек да защитава страната си с оръжие в ръка. Неправилно се разбират и думите на Иисус Христос: “Аз пък ви казвам: обичайте враговете си” (Мат. 5:44) и “…да не се противите на злото. Но, ако някой ти удари плесница по дясната страна, обърни му и другата”(Мат. 5:39). Също така те не тълкуват правилно Господното наставление към ап. Петър: “Върни ножа си на мястото му; защото всички, които се залавят за нож, от нож ще погинат ” (Мат. 26:52).

В Библията има посочки, от които се вижда какво е отношението към въпроса с военната повинност и употребата на сила. Св. Писание говори определено относно възможността и необходимостта, т.е за възтържествуване на справедливостта, в някои случаи да се употреби сила. В Стария Завет има много примери за употреба на сила санкционирана от авторитета на самия Бог. От текста на старозаветните книги става ясно, че доста от историческите персонажи са военнослужещи: Иисус Навин, Гедеон, Давид. В Новия Завет е достатъчно да се припомни мястото, където се говори за изгонването от Иисус Христос с бич в ръката на търговците от Йерусалимския храм (Йоан 2:13-15, Марк. 11:15-16). Забележителен е отговорът на Йоан Кръстител, даден от него на войниците, дошли да се кръстят и запитвайки го: “А ние какво да правим?”, той не им заповядал да оставят оръжието и службата, а ги отпратил да продължат да си вършат работата с думите: “Никого не притеснявайте, не клеветете и задоволявайте се с вашите си заплати” (Лука 3:14). Положително отношение към военнослужещите имат и апостолите. В ранната църква дори е имало случаи на военнослужещи да стават християни. По тази причина в Евангелията и Деянията на светите апостоли са предадени разказите за войници[2]. Иисус Христос дава пример за вяра един стотник от гр. Капернаум, чийто слуга е изцелен (Мат. 8:5-13). При друг случай Иисус Христос казва “Истина ви казвам, нито в Израил намерих толкова голяма вяра”.(Мат. 8:10)

Тази забележка на Господ е отправена към военнослужещия и неговия слуга. Очевидно вярата в Христос на този военен е много по-голяма от вярата на всички цивилни по това време. Никъде в евангелията не е описано, че на този военен е заповядано да остави оръжието си. Несъмнено този човек е продължил службата си. В книгата Деяния на светите апостоли се описва как ап. Петър кръщава стотник Корнилий и неговия дом. След като става християнин, той продължава да бъде военен (Деян. гл. 10). Никъде не се споменава, че апостолът е забранил на Корнилий да бъде военен. В Новия завет могат да се посочат още доказателства за положителното отношение към войниците и към военната служба като цяло: "Кой войник служи някога на свои разноски? Кой сади лозе и не яде от плода му?"(I Кор. 9:7) и също: " Принасяй страданията като добър воин Иисус Христов. Никой воин не се заплита в житейски работи; и прави това, за да угоди на началника"(IIТим. 2:3-4). От казаното до тук се вижда, че в самото си начало християнството е имало положително отношение към службата на военния, който защитава страната си и поддържа реда в обществото. Онези, които се опитват да противопоставят християнството на военната служба не могат да бъдат прави. Затова е не е правилно да се злоупотребява с Христовите думи "обичайте враговете си" (Мат. 5:44).

---

[2] Киш, И. Може ли християнинът да бъде военен. //Евросеминар. Велико Търново,2000, с. 15

Тълкуването на тази заповед не изключва отговорността да се възпротивяваш на агресор или престъпник. Тя обаче означава, че ако агресорът бъде заловен или ранен, за него следва да се приложи принципът на християнската любов. Много често неправилно се тълкува Божията заповед "Не убивай!"(Изх. 20:13). Има се предвид, че християнинът не трябва съзнателно и преднамерено да убива. Но това не важи, когато става дума за самозащита в случай на криминална заплаха или нападение срещу държавата. Забранява се умишленото убийство, но то не обхваща случаите, когато човек защитава себе си или родината си[3].

Изхождайки от многобройните примери от старозаветната история и от приведените евангелски факти, може да се предполага, че употребата на сила сама по себе си от християнска гледна точка не бива да се квалифицира като безусловно зла. Възможна е при определени положения и справедлива сила. Съгласно евангелските принципи да се противодейства на злото със зло е непозволено. Под зло се разбира враждебни намерения и действия по отношения на друг човек изразяващи се в стремеж да му се причини страдания. Да се отмъщава на престъпника за неговата зла постъпка, значи да се изпадне в нравствена заблуда. Даже и най-доброто действие, извършено с вътрешно озлобление, е неприемливо за християнина. Но това не предполага непротивене на злото със сила. Защото тя ще бъде по съвест задължителна и произтичаща от основния

---

[3] Пак там, с. 16

евангелски нравствен принцип – любов към ближния. Защото любовта предполага действия, които се характеризират не с това, което е приятно на човека, а нейната същност се състои в това да принесе действителна полза макар да бъде чрез страдание. Много често съвестта ни подсказва в каква мярка и в какви форми е необходимо употребяване на сила за възстановяване на справедливостта. Това важи в голяма степен за армията и полицията.

Християните преди всичко трябва да търсят мира. Св. Григорий Богослов пише: "Какво е най-вече полезно за вашите души? Това ще разберем по следния начин: какво в нашето учение е най-превъзходно? – Мирът. А какво е най-гнусно и най-вредно? – Разногласието."[4] Вътрешният мир неизменно преминава и в междучовешки мир, откривайки път за разширяване проблема за злото в социален международен план. Богословското разбиране за мира не се ограничава само в областта на личното духовно обновяване на човека, защото вътрешното състояние на човека трябва да се отрази и извън него. Ап. Павел посочвайки, че "Бог не е Бог на безредие, а на мир" (IКор 14:33), той разбира мира като богоустановен порядък в света, който порядък изисква усилия (Мат. 11:12), за да бъде постигнат. В светлината на християнското учение за мира и човека ясно се разкрива неизбежността на военните действия като отговор на Божествената справедливост срещу нарушаването на нейните закони. Библията гледа на военната служба като нещо положително. Ап. Павел в посланието си до римляните описва този, който носи меча като божи служител:"Затова и данък плащате; защото те са Божии служители и с това именно служение са постоянно заети." (Рим. 13:6). Истинската държавна власт защитава доброто и наказва злото. Затова войниците са един вид сътрудници на Бога в това да опазват и поддържат справедливостта и реда в света. Борбата срещу злото се състои в две направления: в сърцето на човека и на обществено ниво. Свещениците и проповедниците са със задача да приканват всеки човек да подобрява нравствеността си в собствения си живот. Но човешкият грях се проявява и под формата на обществена престъпност или друг вид агресия. При това не е достатъчно само отделният човек да предприема някаква духовна промяна в себе си. Срещу престъпността и международната агресия не може да се използва само силата на думите и убежденията. В подобни случаи понякога се налага да бъде употребявана сила с оръжие. Това се изпълнява от органите на държавната власт каквито са армията и полицията. По този начин може да се каже, че свещениците (от една страна) и военните (от друга) взаимно допълват действията си. Те водят една и съща борба – на Бога против злото в света. От християнска гледна точка службата на военнослужещия трябва да се оценява високо. Това се хора, които са готови да рискуват живота си заради безопасността и мира на останалите хора. В това отношение са актуални думите на Иисус Христос: “Никой няма по-голяма любов от тая, да положи душата си за своите приятели”(Йоан 15:13). Да жертваш себе си за други хора е проява на личен героизъм. Христос посочва, че това е и най-висшият израз на християнска любов към ближния.

---

[4] Цит по архип. Филарет, Богословска основа на миротворната дейност на Църквата". // Духовна култура, кн. 7, 1973, с. 3.

Поради различния характер на своето естество всички видове война не могат да се поставят под един и същи знаменател. Военнослужещият трябва да бъде вътрешно убеден, че се бори за справедлива кауза в защита на родината си. Като знае това той ще може да гледа на бойните действия като средство за установяване на Божията справедливост на земята. Но ако неговата армия води война на агресия срещу друга страна, то той като истински християнин има право да откаже да участва. Според думите на св. Григорий Богослов най-вече Бог може да прекрати и спре всяка война, но помагат хората, които проявяват ревност за доброто и познават цената на единомислието.[5]

От казаното до тук може да се твърди, че употребата на сила и справедливостта са понятия, които не винаги се изключват взаимно. Осъждайки насилието Св. Писание говори против несправедливото насилие, т.е. против злото и безнравственото насилие, обаче с това не изключва справедливата употреба на сила, която като изисквана и оправдана от съвестта, Евангелието и закона е необходима. От християнска гледна точка може да се нарече справедлива оная употреба на сила, която произтича от чувството за правда и от съзнанието за необходимост да се прибегне към нея, е придружена с искрено желание за доброто както за пострадалия, така и за извършителя на зло. Защото основен закон на християнството е любовта към всеки, като носител на Божия образ и подобие, независимо от степента на осъществяването от него в живота идеала на нравствено съвършенство.

В България връзката на християнската вяра и армията датира още от средновековието. Християнството и православната църква са играли положителна роля в обществено-политическия живот в страната и в

---

[5] Пак там, с. 9

отношенията с другите държави. В годините след Освобождението един от първите закони, които се отнасят до българската армия, е Законът за вземане на новобранци в българската войска. В него се визира и клетвата на новоприетите на служба младежи, която започва с думите:”Обещавам се и се кълна в Името на Всемогъщия Бог” и завършва с думите: “целувам Кръста и думите на Светото Евангелие”[6]. Принципът на равнопоставеност с останалите вероизповедания е заложен в закона, изразен чрез трите варианта на текста на клетвата. С указ на княз Фердинанд се формира и функционира служба “Военно духовенство”. Има редица документи, от които става ясно за взаимоотношенията между Военното министерство и Светия Синод, издадени до 1900 г. В някои от тях се визира проблема за търпимостта между християни и мюсюлмани във войската. Други са свързани с празниците в държавата, които са задължителни и за войската и изцяло съвпадат с църковния календар. Скоро след това се обявява и списък на религиозните празници за мюсюлманите и евреите.

Църквата като институция играе важна роля за поддържане на бойния дух на армията по време на войните за национално обединение. За целта в различните формирования се назначават постоянни представители на православната църква. Във всяка армия и дивизия са назначени проповедници, а в полковете и в болниците – свещеници. Свидетелство за това е един сборник от беседи, изнасяни през войници по време на Първата световна война.

Важна роля е имала Църквата в историята на НВА “Васил Левски”. Това училище е създадено през 1878 г. в гр. Пловдив. При преместването му в София лично софийският митрополит Милетий е въвел юнкерите в новата сграда. Интересен е фактът, че по време на приемните изпити е предвиден такъв по Закон Божи. А в самата учебна програма на юнкерите отново фигурира “Закон Божи”, който се преподава от свещеник.[7] При създаването на Българската армия след Освобождението и в нейното развитие до 1945 г. православната църква присъства сред нейния личен състав. След 1945 г. тази взаимовръзка се прекъсва.

Съвременната действителност поставя остро въпросите за духовните ценности и християнската етика в армията, които трябва да бъдат широко дискутирани. При анализите на съвременната ситуация на обществото все повече става ясно, че разпространената навсякъде по света криза на идентичност е в следствие на причини от духовно естество. Това е така, защото моралните ресурси на това общество се консумират и изчерпват, без да е налице тяхното по-нататъшно възпроизвеждане. Това с пълна сила важи и за армията. Все по-пълно се осъзнава, че трябва де се запълни духовния вакуум и да бъде създадена ефективна морална среда за личностните и професионални взаимоотношения на военнослужещите. Тук е необходим неотложният пример на Българската православна църква да съдейства за постигане на ново съзнание за правилна ценностна ориентация. Последната се свързва с постигане на качество на живота като творчески синтез на осмисляне на преходното обществено битие и опит, в хармоничното им съчетание с неизменните начала на естествения нравствен закон и божествените принципи, дадени на човека. Въпреки че Христовото учение е обърнато преди всичко към вътрешния духовен живот на човека, реално то има благотворно действие и върху външното качество на човешкия живот. Християнската любов е не само индивидуален себежертвен подвиг. Тя намира конкретен израз в общочовешкия стремеж за утвърждаване на равенството, достойнството на всяка личност и за признаване на идеите за солидарността, справедливостта и мира на човешките взаимоотношения.

---

[6] Златев, М. Някои аспект от отношенията между църквата и армията в България в периода 1878-1945. // Евросеминар. Велико Търново, 2000, с. 12.

[7] Българска военна история – подбрани извори и документи, т. II, С., 1984, с. 77-82.

В заключение може да се отбележи, че Българската православна църква и армията е необходимо да се срещнат заедно в обща служба за човека и да търсят форми за подобряването и утвърждаването на висшата ценност на личността и достойнството на военнослужещия над формализма и преодоляването на всички форми на отчуждение и духовен гнет.

НАЦИОНАЛИЗЪМ И ПРАВОСЛАВИЕ

Николай С. Андонов

Целта на доклада е да бъдат разгледани поотделно Православната църква и национализмът. Това се налага заради обстоятелството, че някои представители на интелигенцията и науката неоснователно предполагат, че едва ли не двете институции се отъждествяват. Нещо повече, според тях православието е едва ли не първопричината за появата на национализма и негов идеен ръководител. Но това в действителност не е така.

NATIONALISM AND ORTHODOXY

Nikolay S. Andonov

Abstract: *De question: Soutien est-se que eglise orthodoxe nationalisme?, ill est posible ainsi: Eglise ortodoxe unifiet tous lnome, sans differense de sexe et parla. Elle sejour de cote de differense, interior et exterior polliticcuement courantans. Rellement eglise se metre opposition en differemense especes rasisme. Mais elle defferemens culture, en au propre.*

Key words: *nationalisme, Eglise ortodoxe.*

Освен като чувство или движение, национализмът може да се възприеме и като политически принцип. В него всяка една политическа и национална единица съвпадат. Характерен белег на национализмът е усещането за гняв, предизвикан от нарушение или потъпкването му. Всички известни националистически движения водят началото си от това чувство. Националистическият принцип може да бъде нарушен по много причини. Най-честите причини за подобно нарушение са политически, икономически, етнически и др. фактори. Съществува една много ясно изразена проява на нарушение на национализма като принцип. Подобно положение съществува тогава, когато държавната власт принадлежи към нация или малцинство, които се различават от управляваната от тях нация. Национализмът се защитава по-различни начини в етичен (универсалистичен) смисъл.

От човешката история е известно, че в определен неин период съществуват т. нар. "абстрактни" националисти. Характерно за тях е, че не са пристрастни към определена нация или държава. Те са привърженици на идеята за общност на всички нации. Според мнението им различните държави следва да се въздържат от приобщаване на представители на общност, различна от тяхната. Като учение тази общност се старае по всеки възможен начин да съхрани и увеличи наследеното историческо и културно наследство и да намали вътрешното напрежение в обществото.[1] От казаното до момента става ясно, че национализмът води началото си от нацията и държавата. Според Макс Вебер, "...държавата е вътрешен деец в обществото, който притежава законното право да упражнява насилие!" Това означава, че национализмът може да се възприеме като специфичен вид патриотизъм. Той се превръща във всеобщ, когато са налице определени условия в модерния свят. Освен това, национализмът се различава от останалите учения заради обединението, което предизвиква, подкрепя и осъществява. Като принцип и чувство национализмът поддържа развита образователна писмена култура. Представителите на национализма са грамотни, единни и анонимни. Всички тези разсъждения и становища за национализма водят началото си от понятието за държава и нация. Според националистите произходът на отделните нации и държави е случайност, а не необходимост. От своя страна нацията и държавата не са една и съща случайност. Държава без нация е непълна система, както и обратното. Това означава, че национализмът създава нациите. Той използва пълноценно наследеното културно богатство, за да го трансформира, съхранява и увеличава.

Като пример за успешен национализъм служи този, който е свързан с евреите в Израел. Национализмът на отделните народи е свързан със социалните трансформации, културния напредък, завладяване на отделните територии, както и премахване на евентуалните претенденти за тях.

---

[1] Гелър, Ъ. Нации и национализъм. Университетско издателство "Св. Кл. Охридски", С. 1992, с. 7, 9, 69; 74-77, 144; Hign Trewor-Ropper. Jewish and Other Nationalism, London, 1962.

Гръцкият и арменският национализъм се появяват сред общности, които са по-напреднали и способни да осъзнаят и възприемат икономиката на съвременна Европа като източник на блага и богатства.

От приведените факти става ясно какво представлява национализмът, откъде произхожда, към какво се стремят националистите и кои са причините за появата му. Необходимо е да бъдат засегнати два важни въпроса, свързани с този проблем – за отношението между държавата и националистите и за ролята на православието при развитието на национализма. Това се налага заради следното обстоятелство. След като се наблюдава разрастване на национално чувство в дадена нация или държава, това предполага национално самоопределение на общности, чието етническо самоопределение може да се развие в друга област. Изграждането на определена нация е свързано с динамични процеси, които водят до налагане на признак за национална идентичност.[2] За пример служи най-вече гръцкият национализъм.

Възникването му, целите и развитието му са ясно описани от един от неговите изследователи – Пасхалис Китромилидис. В изследванията си въпросният автор много точно анализира, как националната интеграция служи и поддържа държавната власт.

По този начин тя унищожава самостоятелността на собствената си нация, като утвърждава авторитета на бюрократизма. Интерес предизвиква и гръцката национална политика, която влияе на населението извън границите на собствената му държава. Могат да бъдат посочени много примери, показващи значението на собствената идентичност, гъвкавост и способност да бъде предизвиквана и насочвана в желана насока. За пример служат албанците, власите и българите, както и турското и гръцкоговорещо православно население в Мала Азия, защото живеят в непосредствена близост с Гърция. Тридесетте години на XIX в. е времето, когато гръцкият национализъм масово се разпространява масово извън границите на собствената си държава. Една от най-силните прояви на гръцкия национализъм е разпространението на националистическата доктрина "Мегали идея". Според авторите ѝ целите на последователите на този стремеж са външното величие и освобождаване на собствената нация и поробените събратя от Османската империя. Главна цел на "Мегали идея" е обединение на гръцката националност извън границите на собствената и държава. Сред изследователите на национализма съществува спор.

---

[2] Китромилидис, П. От кръста към флага. С. 1999 г., с. 9-12м;

Създаването на автокефална Гръцка църква и основаването на национален университет в столицата на Гърция спомагат гръцката държава да затвърди националната си идентичност. Затова в началото на гръцкото въстание през 1833 г., един от духовните водачи на гръцкото просвещение Адамандиос Кораис призовава за независима гръцка църква, независима от Цариградската патриаршия. Според него тя е продукт на новото време, докато останалите предполагат, че възниква в една ограничена среда следствие пробуждането на определенеи нации. Причина за появата на национализмът е Просвещението.

Това е времето, когато народите, които са под властта на западащата Османска империя изнемогват. Вследствие на това те изпадат в една крайна културна и социална изостаналост. Самосъзнанието за изоставане в културен аспект и потиснатост в настоящето както и стремежът за всеобща промяна в тази област се изразяват и развиват в две насоки. Първоначално през XVIII в. балканските народи започват да си припомнят богатото си историческо минало. На второ място вследствие разсъждението на културните критици сред балканските общности се заражда стремеж за политическа промяна.[3] Стремежът за преоткриване на собственото историческо минало се дължи на повишено желание за примери за национално достойнство и гордост. Такъв пример смекчава жестоката робска действителност и същевременно подсказва светло бъдеще. Българите и сърбите намират успокоение в славното си историческо минало.

Румънците се стараят да възстановят латинския си произход от войските на имп. Траян, като се уповават на величието на късното Средновековие и ранният модернизъм. От своя страна гърците преоткриват корените си, като осъзнават връзката си с цивилизацията на древна Елада. Като естествен резултат от културните нововъведения възниква и идеята и за политическо преустройство. Стремежите за политическа реформа и революционните възгледи са кулминацията на идейната промяна в дадена нация. Те са различни във всеки един балкански народ поотделно.

---

[3] Пак там. с. 56-57; Clodd, K. Th. The Movement of Greek independence 1770-1821. London, 1976, pp. 77-165; Dimaras, K. Th. La Grece au temps des limieres. Geneva, 1969; Kitromilides, M. P. The Dialectic of intollerance: Ideological Dimensions of Ethnic Conflict. – Journal of the Hellenic Diaspora, Vol.. 6, №4 (Winter 1979), 5-30;

Въпросните различия се дължат на специфичните обстоятелства и условия, сред които се развива просветната политика на дадена балканска нация. Необходимо е критично да бъдат разгледани две схващания, разпространени сред последователите на национализма. Според първото нацията като общност от културни представители предшества появата на държавата. Това твърдение има обширно родословие, от което могат да бъдат посочени следните авторитети – историците Николае Йорга и Константинос Папаригополус. Въпросната идея намира много поддръжници сред европейските нации. Затова техните най-изявени националисти полагат усилия да съставят подробна история на възникване и утвърждаване на собствената си нация. За нас по-важна е втората теория.

Според нея Православието е поддръжник на национализма. Някои историци твърдят, че православната църква е основният фактор, който запазва, съхранява и подкрепя дадена нация. Стига се до такава крайност, според която православието и национализма се отъждествяват. Предполага се, че Църквата е едва ли не ръководителка на национализма. Във връзка с това неправилно становище трябва да бъдат изяснени следните особености. Разграничението на отделните нации сред православното население на Балканите, води до прехода от т. нар. “милет” към период на оформяне на разноезични национални общности. Това схващане е масово разпространено, през втората половина на XIX в. Нещо повече, то преобладава в историографията на балканските народи през XX в. наравно с идеята за “национално пробуждане”.[4]

Обединени в политическо отношение от Османската империя, балканските народи са хомогенизирани в културен смисъл от православната Църква. В религиозен аспект техен ръководител е Цариградската патриаршия. Тя е върховният център на духовното и политическо ръководство. През въпросният период вселенския патриарх и православната църква предствляват система на управление в плен.

Затова идеите за една свободна модерна държава, влиянието на Просвещението и западният рационализъм подриват власта на поробителя и православното единство сред балканските народи. Може да се каже, че основен фактор в този процес е национализмът във всяка една отделна балканска държава, породен от идеологическата промяна на времето.

---

[4] Arnakis, G. A. The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism. –In: Charles and Barbara Jelavich, eds, The Balkans in Transition (Berkeley and London 1963) 115-144;

През периода на Просвещението етнографията на балканските народи, заема важно място в съзнанието на местната интелигенция. Идеята за единно православно общество, в което се разграничават чужди представители губи значението си, след като се оформя ясно изразена историческа идентичност сред сръбската и румънска интелигенция. Това става в районите, които граничат с Хабсбургската империя, както и сред гръцката общност от диаспората и тези, които живеят в търговските центрове на Османската империя. Чувството за ново съзнание, историческото му минало и етническо разнообразие най-добре е разкрито от два автора, които живеят в Дунавските княжества през периода на Просвещението. Те са Даниил Филипидис и Дионисиос Фотинос. В своята “География на Румъния 1916 г.”, Филипидис описва общностите, които живеят в района и говорят различни езици. Той обръща внимание на влиянието на влашката общност на юг от р. Дунав и се старае да го обясни.

С пълно право може да се каже, че той може би е първият от гръцките и румънски автори, който употребява наименованието “Румъния”. По-този начин той се старае да опише няколко географски и политически области като Влашко, Молдова и Трансилвания. Един век след написването на “География на Румъния” въпросните общности образуват едината румънска държава. Около две години по-късно Дионисиос Фотинос пише своята “История на Дакия” през 1818 г.[5] В нея той се старае да анализира етническите различия на балканските народи. Главен негов принос е изследването на социалната структора и класовото деление на дунавските княжества.

Новата етнография не е лишена от политически стремежи. Това проличава от призива, отправен от Ригас Велистинис към покорените народи, живеещи в Мала Азия и на Балканският полуостров. Нещо повече, през XIX в. тя въздейства върху някои гръцки интелектуалци. Езиковото разнообразие, освен като предизвикателство, спомага гръцката култура да се разпространи извън границите на собствената си държава, като за сметка на това застрашително стесненият ѝ потенциал да се увеличи.

През 1815 г. с писмо от Виена Неофит Дукас призовава Цариградския патриарх Кирил VI (1813-1818) да започне културна реформа. Според него причина за това са езиковите различия на нациите, създадени от политическите сили. За осъществяване на културния напредък Дукас подтиква патриарха да изпрати 100 монаси от Света гора да преподават говоримия гръцки език в места, където не се използва. Според него разпространението на гръцкия език е първостепенна задача на всички епископи и особено на тези, които са ръководители на различните нации в Мала Азия и Балканския полуостров. В случая става дума за турската православна общност и за власите, албанците и славяните. Призивите на Дукас не остават без отговор.

---

[5] Philippides, D. Geographikon in Roumounias (Leipzig, 1816) 23-36; Photinos, Dionisios. Istoria tis palai Dakias, ta nun Transilvanias, Vlachias kai Moldavias. Vols. I, II, III. По-точно Vols I 300-311;

Такъв дава влашкият архиепископ Игнатий. Той се старае да запази православието от нападките ва Дукас по отношение църковната йерархия и по-точно безразличието ѝ към образователната система. Архиепископ Игнатий смята, че в процеса на контакти с въпросните православни общности Църквата не трябва да се отклонява от методите и подходите, издържали проверката на времето.

Спорът между Неофит Дукас и архиепископ Игнатий, свидетелстват за ранния етап в противоречията между национализма и православието. Въпреки качественото изграждане на балканските нации чувството за етническа общност води до неизбежен конфликт между православието и национализма. Причина за появата му са различните морални ценности. Това води до разкриване на несъвместимоста между общностите на религията и на нацията. Църквата обединява всички хора, независимо от половите различия и от това, дали са свободни или роби и пр. Православната църква полага усилия да запази общностите, които са под робство и запазва разграничението им. Църквата и манастирите пазят спомените за героичното минало на всяка една общност поотделно.

Освен това като институция тя е и си остава единствената наднационална институция. Сътресения сред вярващите се появяват, когато започва процес на “национализиране” на всяка една поместна църква. Това състояние подсилва една погрешна представа за т. нар. “национална” църква. Първите примери на разграничаване между привържениците на Просвещението и църквата са от XVIII в. Появата на независими държави на Балканския полуостров, които заявяват независимостта на собствената си църква, спомага за засилване на влиянието на националистическите идеи върху политиката там. След като поместните църкви са национализирани и се превръщат в част от административната уредба на националната държава, Вселенската патриаршия се дистанцира от тези процеси.

Осъждането на филетизма като вид расизъм най-добре свидетелства за противоречията между православието и национализма.[6] Получилите отскоро независимост поместни църкви са в конфликт със собствената си държава.

Вследствие на тези противоречия гръцката патриаршия е изцяло подчинена на официалната власт. Цялостното национализиране на Румънската православна църква настъпва след издигането ѝ в ранг на патриаршия през 1925 г. В резултат на противоречията и национализирането на поместните църкви безвъзвратно изчезва единството в православната общност.

В заключение може да се каже следното: Целта на доклада е да бъдат разгледани поотделно православната Църква и национализма. Това се налага заради обстоятелството, че някои представители на интелигенцията и науката неоснователно предполагат, че едва ли не двете институции се отъждествяват. Нещо повече според тях, православието е едва ли не първопричината за появата на национализма и негов идеен ръководител. Но това в действителност не е така.

Като идеология национализмът поддържа културата, моралните и етнически особености на определена балканска общност. В края на петвековното османско робство той е факторът, който предизвиква периода на Просвещението. Като е известно от историята на Европа, вследствие на националистическите си стремежи определени държави и ръководителите им стигат до крайност. За пример служат Турция и Германия. Докато национализмът е чисто човешка идеология, Църквата води началото си от Иисус Христос – Божият Син, второто Лице на Св. Троица. Целта ѝ е да обедини всички в едно цяло, за да се спасят. Въпреки че е настрана от различните националистически стремежи и домогвания, тя се старае да подкрепя, съхранява и увеличава културното богатство на нацията. Когато се налага, тя безкомпромисно осъжда и отхвърля поддръжката и съучастничеството в различните видове расизъм и тем подобни недостойни отношения на хората към себеподобните си.

---

[6] Turczunski, E. Nationalism and Religion in Eastern Europe. East Europian Quarterly, Vol. 5, (1972) 468-486; Stokes, G. Church and Class in Early Balkan Nationalism. East Early Quarterly, Vol. 13, № 3 (Autumn), 259-270.

Литература

1. Брубейкър, Р. Национализмът в нови рамки. С., 2000.
2. Гелър, Ъ. Нации и национализъм. С. 1992.
3. Trewor-Ropper, H. Jewish and Other Nationalism, London, 1962.
4. Clodd, K. The Movement of Greek independence, 1770-1821.
5. Dimaras, K. La Grece au temps des limieres. Génève, 1969.
6. Arnacis, G. The Role of Religion in the Deveiopment of Balkan Nationalism, 1963; Charles and Barbara Jelavich. The Balkans in Transition |Berkeley and London|, 1963.

ЕПИСКОП-КОНСТАНТИНОВИ ЧЕТЕНИЯ
“ЛИЧНОСТ И СОЦИУМ”
ТОМ 10. ЧАСТ II

●

Отговорен редактор *доц. д-р Димитър Салтиров Димитров*

●

Формат 70x100/16
Печатни коли 12,75

●

Университетско издателство "Епископ Константин Преславски"
ISBN 978-954-577-387-7

Шуменски Университет
БИБЛИОТЕКА
2013
"Еп. К. Преславски"